

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Szabó T. Anna*: Szülőszoba • 1375
Mesterházi Mónika: Felhajtóerő • 1378
Vizek • 1378
Rába György: A másik történelem • 1379
Klió emlékeztetője • 1380
Somlyó György: Adverbium • 1380
Modi, a „maudit” • 1381
Bikácsy Gergely: Elérhetősége nincs
(Magyar huszárjáték) • 1382
Tandori Dezső: Ad notam Kálnoky • 1398
Gábor György: Szinaj és Jabne (Hit és tudás
a zsidó hagyományban) • 1403
Filip Tamás: Képregény • 1412
Kávéház • 1413
Árnyékok fényében • 1413
Pósfai György: Ásni kell • 1414
Vójnits Imre: Urnasor • 1418
Víkend, 2000 • 1419
Magyar László András: Change • 1419
Móricz Virág: A tintagyáros lánya (Móricz Miklósne
Müller Livia) • 1427
Eörsi István: Irodalmi kérdések • 1446

FIGYELŐ

- Tarján Tamás:* Múlástan (Parti Nagy Lajos: Grafitnesz) • 1449
- Bényei Tamás:* Látási viszonyok (Márton László: Testvériség) • 1455
- Antal Éva:* Gyakorlatilag elmélet – elméletileg gyakorlat (Kálmán C. György: Tè rongyos [elm]élet!; Mű- és valódi élvezetek) • 1465
- Kiss Lajos András:* Az emberiség bizonytalan jövője (Jürgen Habermas: Die Zukunft der menschlichen Natur; Francis Fukuyama: Poszthumán jövődönk) • 1469
- Csont András–Kelecsényi László:* Két bírálat egy könyvről (Bruno Monsaingeon: Richter. Írások, beszélgetések) • 1475
- Csengery Kristóf:* Hasadt egész (Beethoven: az öt zongoraverseny. Pierre-Laurent Aimard, Európai Kamarazenekar, vezényel Nikolaus Harnoncourt) • 1486

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság

Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Szabó T. Anna

SZÜLŐSZOBA

A folyosón megyek, könnyem potyog
a linóleumra. A hormonok.
Bennem a gyermek kínban moco-
rog, mint szoruló ököl, a méh löki,
préseli ki.

Nagyobb erőknél hullámára dobva
kapaszkodom székekbe, asztalokba,
feszít, forgat a fájdalom.
Vigyen, hagyom.

*

Az állat vackán szülhet, de a nők
együtt kínlódnak. A szülőszobában,
a nyújtott, többszólamú jajgatásban,
a szűk sötétben, csecsemők
furakodnak halálra váltan.

*

Mint a démon, a kín gazdát keres,
elkap, megszáll, a lényed része lesz,
már ő vagy: lüktető, határtalan –
két perc, és vége van.

És megint sodor, mint a víz, a szél,
barbár, lét előtti nyelven beszél,
ömlik a szádon, ősi jajgatás,
a másvilági gyász.

Síratod őt és az utódait,
kiket a kínod világra taszít,
táplálékul tolongó démonoknak –
itt vannak már,
kapudnál várakoznak.

*

Kis csupasz csigabiga, gyere ki,
hánykódik házad, jajgat ideki,
vörös lángnyelv dől ki az ajtaján,
bújj ki, gyere, síkos csigabigám!

*

Gyermek, te súly, te izzó vas, te kő,
gyere elő, könyörgök! Bújj elő!
Szétfeszítesz és kifeszítelek,
csusszanj elő, te arctalan gyerek!

*

Húz. Lök. Feszít. Te semmit nem tehetsz.
Már hét órája. Széttép. Lélegezz.

Fohászkodni? Vagy káromkodni? Nem.
Túl nagy hozzá a kín. Túl idegen.

*

Ne tarts ellen, add át magad,
ez a szenvedés nem te vagy,
de ez az óra csak tied:
nem szülheti meg senki más
a gyermeked.

*

Erre születtem. Erre vártam.
Hogy mozogjon az ajándék gyermek
testem vergődő kosarában.
A szorongató belső térből
gépről hallom a szívverését.
Sebesen lüktet, akadozva:
fejével tolva, nyomakodva
tágítja kijárata részét.

*

Viaskodni a lihegéssel.
Egész testemmel lélegezni.
Beáramlik az oxigén,
kiárad a fekete semmi.

*

Előbb csak fáj, de tűrhető,
kezelhető... De egyre nő,
árad, túlcsap a tudaton,
mindent átható hatalom,
a nőből farkas lesz, tutul,
ökle a vaságyra szorul,
már homlokig a vízben áll,
már segítségért kiabál,
víz alól hangtalan sikoltva,

mintha utolsó perce volna –
de most a fájás, mint a hullám,
átbukik, önmagába hullván,
és messze fut, ki tudja, merre.
A szünet lélegzetnyi kegyelme.

*

Jó, hogy nem vagyok egyedül.
Támogatnak, segítenek.
Felitatják a véretem,
simogatják a kezemet.

Fekete hullámok között
korty levegőért kapkodok.
Még nem, még nem segíthetek.
Csak tarthatok, nem tolhatok.

Mint egy rémült hajótörött
testem hánykódó tutaján:
a síkos deszkára tapad
a gyermekem. A kisbabám.

*

A fájdalom nem testi már.
Mint földtani teknőt, kiváj.
Mozgás: helyhez nem köthető.
Tomboló elemi erő.

*

Löki, döngeti ajtaját
a levegős, tág külvilágnak:
egy gyermek teljes erejéből
ellenszegül a pusztulásnak.

Átcsúszik majd a tű fokán
nagy feje, csontos tömege.
Ha átjutott, csak fekszik ott:
rémületében zárva még
az ökle, a szeme.

Mesterházi Mónika

FELHAJTÓERŐ

Szabó T. Annának

Mint citrommag a buborékos vízben,
úgy süllyed súlyától a gondolat
az álom tiszta, hűsítő vizébe,
és félúton úgy rúgja fel magát,
úgy tör felszínre nyugtalan beszéde,
mint citrommag a buborékos vízben.

Fáradt a test, a lélek, a tudat.
Fáradtság húzza három száluk össze.
Kavics süllyed a víz színe alá.
Nincs nyugtalanság, hogy felszínre úzze.

VIZEK

Lassú növényektől sötétzöld
olasz folyók
Verona köveken bukdácsoló
opálüvegkék vize
a Comói-tó amely magába nyelte
a nagy fekete hegyeket
nem sokkal messzebb
lombosabb tükrű társa
titok nélküli hullámos homokpart
és lagúnás tengervilág
éjjel a tenger oldalt rohanó
menyétfutású fehér hullámai
az édes ízű Balaton
fehér és zöld vad hegyi patakok
a talajt fénylő szakállá mosó
tufás vízfolyás
a selymes zöldesbarna Duna
és mennyi csempés uszoda
mennyi vízpart őrzi és
értelmezi tekintetem
hány kilométert leúsztam
hogy nyugópontra érjek

Rába György

A MÁSIK TÖRTÉNELEM

Örökmozgó ez a mozi
bennem zajlik nem igazi
szereplői élők holtak
akik barátaim voltak
kedveseim testük fáin
fura lelkük foghatatlan
s kiket nem tapogathattam
s arc-marconák dislegáim
mert létüket főként orcák
emlékezetemben mondják
a történet az egyéni
vonásokat odavési
kocsma ajtófélfájára
volt így róva torok ára
s ismerősökkel seregben
kiket sosem ismerhettem
homlokába lógván fürtje
szemez velem Bonaparte
s kik papíron beszélgetek
velem Babits Camus Saint-Ex
akarta vagy nem akarta
társaságuk ilyen tarka
ahogy bennem anyám apám
vonul velük Miklós Iván
meg bátyáim Laci Gyurka
és csak számra ki ne futna
nőknek keresztneve se még
óvjam titkuk délidejét
mégis együtt menetelve
fölsejlik a sereg elve
van egyszer egy történelem
a másikat megélhetem
teljes demokráciája
embereknek ez ahogyan
eszméletem veszi számba

KLIO EMLÉKEZTETŐJE

Mit láttál kies szép hazámból
Kifelé semmit bedeszkázva
kényszerű vendég szemhatára
emberi formát félhomályban
több tucatot tíz napig láttam
s mi már nem szülőfölded volna
de királyoknak nyaralója
ott megfagyott kínomra talpam
mi a hely szólt künn szakadatlan
visszafelé esztendő múltán
földed mély emléket hagyott rám
nyílt vagonból ablaka tárva
szemembe ötlött Déva vára
s tányérsapkás tiszt sínek mellett
a szerelvényünknek tisztelgett
s hadak után előadásra
bámult cifra asszonyi társa
szép hazádról van hát emlékem
osztott a történelem nékem

Somlyó György

ADVERBIUM

folytonos készenlétben
eltűnni észrevétlen
részekként és egészen
mint porc csikorgó térdben
mint pangás a vesékben
e kis föld tengerében
a múlt hullámterében
a mozdulatlan mélyen
hol nincs pokol se éden
csak a kettő közti élen
egy villanás az éjben
már semmi sincs a téten
se mellőzés se érdem
válasz nincs hogyha kérdem
szomjazva tétlen étlen
elfeledni hogy éltem
hol azt hittem hogy éltem

MODI, A „MAUDIT”

Egy láthatatlan tárlat alkalmából

Volt egy pillanata életemnek mikor csak Modigliani akartam volna lenni csakhogy ő éppen abban az évben meghalt mikor én születtem s akkor még csak első kopogó verseimet tekergettem valami keserű kereplőn és nem lettem volna képes az istenért se egy széklábat kifaragni és altamirai módra se tudtam volna a barlangfalakra vézni kamaszszerelmeim bűvös kontúrjait és nem hajtottam fel még egyetlen kortyát se a tarka szeszeknek nemhogy abszint- és hasismámorban támolyogjak és száguldozzak a Montmartre és a Montparnasse között és sose láttam még se Párizst se Firenzét és túl gyáva voltam ahhoz hogy boldogító mérgekbe mártsam bánatomat és nem tudtam a lélek dzsungeli őrzöngéseit egy rongy vásznon megszelidíteni hiszen éppen akkor ocsudtam rá egyre szelidebb szemlélettel e vadállati világra éppen akkor amikor minden addiginál vadállatibbnak tetszett lennie – Legbelül mégis *Modi* voltam egy másik *maudit* fia – *De nem is*

Nem is Ő szerettem volna lenni ő a Megátalkodott Teremtő a Megállíthatatlan Önkény aki csak *dörögés és villám villám és dörögés* között tud teremteni hogy a kínlódás gyönyörétől eltorzult arca helyébe az eredendően gyönyörűt lopja rá titokban az ő teremtményeinek arculatára – tőle magától vissza is riasztott volna ennek a dühöngő önfeláldozásnak és önfeláldozó dühöngésnek megoldhatatlan képlete – én csak az ő *teremtményei* közé kértem volna bebocsátást ebbe az esetlen ebbe az esendő ebbe az elesett ebbe a démonától ellesett földöntúli békére talált emberi populációba amely nem a mennyből hanem a földből gomolygott fel mint Signorellinek a feltámadás húsát csontvázukra csavaró évái és ádámjai Orvietóban – mikor körös-körül először tombolt az egész világ háborúja – gömbölyödő arccskái a *kék- zöld- sárga- pettyes vagy csikos blúzós kislányoknak* a méla málé *sípkás fiúcskáknak* a hattyúnyakakon imbolygó félrebillent fejű női arcélek a levegőben libegő titokzatos vizekben sikló női testek amelyek akkor nyújtózkodtak először elem csábító csápjakkal megfoghatatlan áspis színeikkel mintha tetőtől talpig diagonálisan vetnék hanyatt magukat az egész földgolyón és *A Nagy Akt* akár egy szupernova-kitörés *abszolút* fényessége – és szemtől szembe állva a halhatatlanokkal *Soutine Bakst Cendrars Haviland Kisling Rivera Juan Gris Picasso* akiktől még nem tudtam hogy mind éppolyan halandók mint a *Szép ülő szolgálólány* vagy *Madame Pompadour* és az algériai *Almaisa* és az ugyancsak *Szép fűszeresné* meg a nevenincs *Ülő férfi* a *Fiatal virágárusnő* nem kevésbé *Tolotte de la Gaité* és az *Elvirák* és *Alice-ok* *Rosalie-k* *Beatrice-ek* *Marghariták* és *Jeanne* és *Jeanne* és *Jeanne* és jaj majd még egyszer és még egyszer *Jeanne* Közéjük

Közébük szerettem volna belépni észrevétlenül az őrzöngés által megszelídített őrzöngő világba amelyből majd kiviláglik egy másik világ (miközben tombolt körülöttünk – *akkor is ekkor is* – az immár repetával dicsekedhető Világháború) *és most*

Most még észrevétlenül sem lesütött szemmel sem suhanhatok el közöttük nem hogy feltűnjek hanem eltűnjek az ő körükben még egyszer szemtől szembe velük

mert ahol újra összesereglettek a múzeumba felvezető három felháznyi csigagrádicusokat nem engedi megjárni a térdem –

Bikácsy Gergely

ELÉRHETŐSÉGE NINCS

Magyar huszárjáték

1

Az új évszázad első őszen elhatároztam, hogy bármiképp is, de megtalálom két legjobb gyerekkori barátomat, Árendást és Kertész Bandit. Kertészék nagy kertés házban laktak, és a kertben szoktunk sakkozni, gesztenyefák alatt. Ősszel a gesztenyék ráestek a sakkáblára, néha feldöntötték a bábukat, olyan is volt, hogy ekkor csalni próbáltunk.

„29. számú Alekszandr Matroszov úttörőcsapat, vigyázz!” A Marczibányi téri általános iskolába jártunk. Korondi volt a tornatanár, az olimpiai bajnok tornászlány apja. Engem utált, mert rossz tornász voltam. A futballt is utálta, a kézilabdát szerette.

Nem tudom, miért határoztam el ezen az őszön, hogy megkeresem őket. Évtizedekig alig jutottak eszembe... Valamikor '56 tavaszán, tehát a kisérettségi előtt az erkélyen álltam, Árendás biztos ott volt, de lehet, hogy Kertész is. Fogadást ajánlottam: hogy tíz év múlva semmiféle kapcsolatban nem leszünk, és nem fogjuk megtalálni egymást. Ha akarjuk, akkor sem? – kérdezték. Nem emlékszem, erre mit mondtam. Az egész azért jutott eszembe, mert Árendástól vagy Kertésztől kölcsönkaptam *A három testőr* folytatását. Azon csodálkoztam, hogy húsz év múlva néhány szereplő nem is ismeri meg egymást. Erről viszont már nem tudom, hogy jutottam oda, hogy mi esetleg megismer-nénk egymást, de kapcsolatban sem leszünk. Fogadjunk! Fogadtunk. – Tíz év múlva, 1966 tavaszán egyáltalán nem gondoltam rájuk. Semmiféle kapcsolatban nem álltunk, fogalmam sem volt, merre vannak, mi a címük. Árendásék kis házát, azt hiszem, már lebontották, vagy lakatlanul, romosan állt a Fény utcai piac mögött. Kertész valahol külföldön él, talán Ausztriában, már rég nem leveleztünk.

Pálosinál gomboztunk legtöbbször. Oda járt gombozni Kertész is, egy Takács nevű srác, akiből később híres kapus lett, és néha Árendás.

Az osztályban mindenki a Kinizsinek drukolt, a Honvédet Puskással együtt utálták; én Honvéd-drukker voltam, ő meg Dózsa-drukker. Azt hiszem, így barátoktunk össze. 1954 tavaszán, még a svájci világbajnokság előtt egy brazil klubcsapat érkezett Magyarországra, az óriási szenzációnak számított. A néhány poszton másokkal megerősített Kinizsi állt ki ellenük, afféle magyar B válogatottnak. Százezer néző ment ki a meccsre, pedig hétköznapi játszották. A brazilok, talán a Flamengo megsemmisítő vereséget mért a megerősített Kinizsire, 5–0 lett. Nem volt jegyünk, csak a szünetben engedtek be – vagy belégtünk, de egy gólt sem láttunk, a félidőben már 5–0-ra vezettek a brazilok. Nyilvánvaló lett, hogy a közeli vb másik legnagyobb esélyese a magyarok mellett Brazília. – Bandival Kinizsi-ellenes verset kreáltunk 1954 májusában a kertben. Így kezdődött: „*Haza felé ballag a nép / Ó, Kinizsi, átok feléd. / Mért szenvedtél vereséget, / Egész világ terád nézett.*” Indigóval sokszorosítottuk, és terjesztettük az osztályban. Engem ezért megvertek volna, de Bandi inkább közéljük tartozott, így engem sem vertek meg. Különben volt egy Csufi nevű tizenhét éves nővére, azt nagyon bámultuk.

Nagy kertjük volt, onnan félkör alakú lépcsőn föl lehetett menni a teraszra. A teraszról be a lakásba.

1954 tavaszán a Genfi Konferencia mintájára Kis-Genf-tárgyalást tartottunk a nagy kertben. Baloldal-jobboldal, úgy ültünk ott, és így szólítottuk egymást: „tisztelt baloldali vitapartnerem” és „tisztelt jobboldali vitapartnerem”. Első nap a levezető elnök Árendás volt. Talán Pálosit is elhívtuk.

Gyaloglóverseny a Marci körül este, időméréssel. Az én ötletem volt, mert azt olvastam, hogy a helsinki olimpián a bronzérmes nyert magyar versenyző önkívületben gyalogolt át ötven kilométer után a célon, úgy kellett lefogni, mert tovább akart menni. Én hoztam a stoppert. Bandi lekörözött. Megálltam: „Menj, most már csak a te idő számí!” – kiáltottam utána.

Dózsa-drukker volt. Futballról is ott beszéltünk vagy veszekedtünk, a kertben. Egyszer nem akarta elhinni, hogy a Bp. Honvéd megverte a Bp. Dózsát, erre hazarohantam a *Népsport*ért, és szaladtam vissza. Még ott volt a kertben, ugyanott állt, magas fűben a rácsnak támaszkodva: mutattam neki az utcáról. Nyújtózkodnom kellett, mert a kert magasabban volt a járdánál.

Árendás–Kertész–Pálosi–Glauziusz. Így voltunk mi a három testőr, akik a könyvben is négyen vannak. Pálosival Árendás egyáltalán nem volt jóban. Pálosival főleg én voltam jóban, de én sem szerettem. Ezt most szégyellem. Hogy barátoktunk vele, pedig nem szerettem. Ezért.

Amikor még ötödikes voltam, Korondi a nyolcadikosok osztályfőnöke. Ha az ő osztálya rendezte a zászlófelvonást, a DISZ-induló után mennydörgő hangon kiáltották: „Igyunk teát, orosz teát, az angyalát!” – és trappolva elvonultak. Néhányan vastag hangon röhögtek. Korondi lánya 1952-ben olimpiai bajnok volt.

„A bajuszos” nyomában. Követtük a Hősök teréig az 5-ös busszal. Tele volt a busz. A bajuszt én fedeztem fel, a Lövőház utca egyik házának kapujában állt. Kinéztem, és látom: a Pálosiek melletti ház kapujában áll. Negyedóra múlva még mindig ott állt, sőt félóra múlva is ott állt. Másnap visszatért, ugyanúgy állt ott hosszú ideig. Ennek fele sem tréfa. Szóltam Árendásnak, és szóltam Kertésznek. Nyilván Pálosit is riasztottuk, hiszen majdnem az ő házuk előtt állt.

Árendásnak megvolt a teljes régi kiadású Dumas. Sötétkék kemény kötés, szép, vastag, bolyhos papír. Fordította Lányi Viktor és Szinnai Tivadar. Alexandre Dumas: *Balsamo József*. És a *Balsamo József* folytatásai: tucatnyi sötétkék borítójú régi könyv. *Ange Pitou* – volt az egyik folytatás, meg *A királyné nyakéke*. Nem Kertésznek volt meg, hanem Árendásnak, aki szoba-konyhás lakásban lakott egy düledező házban, a Fény utcai piac mögött. Igaz, hogy talán a szüleitől hozta a Dumas-könyveket. (A nagymamájával lakott, szülei elváltak.) Jókait nem nagyon szerettem, csak *A kőszívű embert*. Kötelező olvasmány volt. Dumas regényeit habzsolva faltam, rajtunk kívül senki nem olvas-ta, csak a *Monte-Cristót*.

Mintha véletlen volna, odamentünk a Bajuszoshoz. Lehajoltam, mintha a cipőmet fűzném. Köszöntünk neki. Fiatal, elegáns férfi volt. Nem ott lakott. Mai értelmemmel is úgy emlékszem, szokatlanul sokszor és nagyon sokáig álldogált a kapuban, és az utcát nézte. Az erkélyünkről le is fényképeztem.

A *Balsamo József*ben egy vén varázsló megöli Balsamo szerelmét, egy gyönyörű fiatal lányt, hogy utolsó három csepp véréit italba keverve megigya. Az a legnagyobb életelixír: egy szűz lány vérének utolsó három cseppje. Emlékszem, Althotasnak hívták ezt a mágust, Balsamo mesterét. De a gyönyörű lány már nem volt szűz, és Althotas máglyát rak, felgyújtja magát. Balsamo forradalmár lesz: ő robbantja ki a nagy francia forradalmat.

Berkenye utca. A titkosírást Árendás találta ki: mi elhittük, hogy titkos rádió morzójéről írta le és fejtette meg. „*Kreb...*” – ennyit sikerült megfejtenie valami „exponenciális kulcs” segítségével. Rájött, visszafelé kell olvasni. Eljutottunk a rózsadombi Berkenye utcába. Kis kertés házak voltak benne, nem olyan régi nagy villák, mint a Kertészéké: ezek modernebbek és kisebbek. A 6-os számú ház gyanúsabb volt, mint a többi. A kertben ugyanis egy macska ment lassan, a nyakában kis csengővel, és mikor megkérdeztük a kertben levő idősebb nőt, hogy miért van rajta csengő, azt mondta: „hogy jobban megfogja az egereket”. Hmm. Figyelni a házat!

A Mártírok útján véletlenül találkoztam Kertésszel. Egy lánnyal sétált. Zavarba jöttem a lánytól, és a titkosírásról kezdtem beszélni, amit Árendás adott át nemrég: lehetetlen a megfejtés, vagy hibás az egész, mondtam, mert három azonos betű van egymás mellett benne, és három azonos betű nem lehet egymás mellett. Bandi azt mondta, ez nem baj, például: „Makk Károly”. Elvörösödtem, hogy ilyen hamar megcáfolhatnak, de a lány nem értette, most kinek is van igaza.

A Bajuszos nem jött többé a ház elé. Az utolsó napon saját szememmel láttam, hogy váratlanul az úttestre futott, és hosszan nézett egy autó után. Úgy meséltem persze, hogy láttam, amint felírja az autó rendszámát.

„Broz!” – kiáltottuk köszönés helyett Árendással. Tito lett a bálványunk ’56 tavaszán. A Broz-köszöntést én javasoltam, és Árendás kitalálta hozzá, hogy összecsapjuk a két tenyerünket, de nem mint a szokásos tapsnál, hanem egymás felé merőleges, hegyes tartással, és utána egymás felé lökjük a felső (megint taps), majd az alsó tenyerünket. Bonyolult elmondani, gyors és jó volt csinálni: „Broz!”

„Csufi” – így hívták Kertész nővérét. Egyszer épp jött felfelé a Marczin, az Alvinczi út felé. Néztük. Csufi járását figyeljük: „biztos *utána* van... így járnak *az után*...” – mondja valaki. Épp fociztunk a téren. Én köszöntem Csufinak, aki visszaköszönt, és ettől megnőtt az ázióm. De lehet, hogy mindenkinek köszönt, és mindenki ismerte. „Figyeld, hogy jár. Biztos, hogy *azt* csinálta.” Persze Bandi nem volt ott akkor, különben nem mondták volna.

Talán mérnök volt az apja, talán gyógyszerész. Magas, őszülő férfi. Régi bútorok voltak a lakásban, tetszettek. A telefonkönyvben így szerepeltek: Dr. Kertész Endre, II. ker. Rókushegyi lépcső 10. Tel.: 359-570. Nem tudom, milyen doktor volt. Nem orvos, az biztos. A telefonszámot, most látom, még évekig fejből tudtam.

1956 Mikulás napján áramszünet volt. Bandi meglátogatott. Gyertyák égtek. Nekem adta a gombjait, akkor láttam utoljára. Alig maradt pár percig. Azt mondta, másnap elmennek külföldre. Nem volt túl szomorú, inkább izgatott. Én sem: kaland következik, gondoltam, valami ilyesmi. Mintha mind a kettőnkkel történe ez a disszidálás. Vagy mintha megkettőződnek holnaptól.

Moziban? Nem emlékszem. A *Boszorkány* volt a nagy film akkor, meg az *Özönvíz előtt*, meg a *Hűtlen asszonyok*, mindegyikben Marina Vlady, tizenhat éven felülieknek. Bandi azt mondta, őt beengedték. Nem hittük el. Később mások is tanúsították, hogy belógott. Marina Vlady tizenöt-tizenhat évesen fürdőkádban ül, és látszik a melle, valami vén, kopasz kéjenc próbálja elcsábítani. Odaül a fürdőkád szélére, és megállás nélkül beszél neki.

Bandi jól sakkozott. Schneider-tanítvány lett, előbb került be a Ságváriba (Szilfa u.), mint én. „Matt!” – kiáltotta a bajnoki mérkőzésen ellenfele diadalmasan rögtön a játszma elején. Én is felkaptam a fejem. Bandi a mellettem levő táblán játszott. Egy ideig csodálkozva nézte az állást, majd leütötte a pasas vezérét. Ő nyerte a partit. Az ellenfél, egy negyven év körüli férfi, elhozta a kisgyerekét is, és a kisgyerek most sírásra görbedt szájjal bámulta a papát. A *Sakkélet* 1956. júniusi vagy júliusi címlapján ott a Ságvári ifjúsági csapat képe: Bandi is rajta van. – Én vereséggel kezdtem ifj. Tajti ellen. Ifj. Tajti ötven év körüli nagy bajszú pasas volt, iszonyúan elkalapált: valami ősi és jól ismert csapdába csalt, csak én nem ismertem. A csapdát úgy hívták, hogy „Porosz huszárjáték”. Nem mertem Schneider mester szeme elé kerülni, Bandi közvetített.

Elkezdtem vívni tanulni. Addig kriplinek számítottam, tornából hármasmom volt. Vívni akartam. Egy ideig kézzel vívtunk Árendással. Természetesen a törvívás érdekelt, biztos, hogy a Dumas-regények hatására. Apám egyik barátja levitt a Bp. Dózsa vívótermébe. Ez a November 7. tér mellett volt, az Eötvös utcában. Emlékszem, a 6-os vilamossal megyek tornaruhában és a vívótőrrel. Az öreg mestert úgy hívták, hogy Róna Ármin. Fura név. Felfedeztem, hogy ő a Nemzeti Színház vívótanára is.

Beszélgetés a történelemről (a fejlődés okai?). Én a marxizmus igazságáról akartam meggyőzni Bandit. Figyelmesen hallgatott. Nem ellenséges volt a marxizmussal, kommunizmussal szemben, hanem udvariasan idegen tőle. Kikezdhetetlenül idegen. Nyilván, mint az apja. A történelem folyamatáról beszéltem, hogy abban minden törvényszerű.

Újságot szerkesztettem. Én írtam és gépeltem le a teljes számot. *Bögöly* volt a címe. Később a húgom *Törpe* címmel rivális lapot indított, ebben főleg rajzok voltak. Erre én *Papagáj* címen egy *Törpét* támadó kisebb formátumú lapot is kiadtam. Megmutattam Kertésznek, ő képregényt javasolt *A Scotland Yard közbelép* címmel, arról volt szó, azt majd ő csinálja.

Most meg akartam keresni Bandiék házát. Találtam egy éppen olyant az Alvinczi út és Rókushegyi lépcső sarkán. Biztos voltam benne, hogy ötven évvel ezelőtt ott álltam a rács előtt az utcán, amikor visszarohtam a *Népsport*-ért, hogy bizonyítsam a Honvéd eredményét. Pedig egy másik nagy villalakás-házzal tévesztettem össze az övéket. Ugyanolyan a kertje is. Andor János gyermekorvos, ez volt most kiírva egy névtáblán. Otthonról felhívtam telefonon. Elmondtam, kit keresek. Andor János gyermekorvos meghalt: az ő lányával, Andor Emőkével beszéltem. Ő is gyermekorvos lett. Kertész Endrére és szüleire nem emlékezett, ebben a házban biztos nem laktak, mondta. Erős-ködtem, kérleltem. Ugyanilyen ház volt, mondtam, régi nagy villaszerű ház kerttel. Talán... – mondta – talán a „Göck-ház”? Így értettem: Göck. Ott a közelben. Ez a két régi villa ikerszerűen hasonlít. Hirtelen eszembe jutott: Böck-ház volt a neve. Ki lehetett a névadó: az építész? Az első tulajdonos?

'57 elején, úgy január végén a postás azzal csengetett be: „Na, Öcsi, írt az apuka!” Én rögtön tudtam az osztrák bélyegekről, hogy csakis Kertész írhatott. Fogalmam sincs, miért volt biztos a postás abban, hogy apám ment ki. Ráhagytam. '57-ben aztán végig leveleztünk: az egyiket titkosírással írta, de úgy, hogy csak aki nem ismerte, normális szövegnek tarthatta. „Mi a határozott politikai véleményed?” – kérdezte titkosírással. Ezt válaszoltam: „Bizonytalan.” A *Sándor Mátyás*-ból vettük a titkosírást. „Rostély” kellett hozzá, azt forgattuk. Fogalmam sincs, hogy csinálhatott Bécsben „rostélyt” hozzá. Vagy kivitték a *Sándor Mátyást*? „Tegnap megvertem három florisdorfi vagányt...” – írta, ezt már rendes írással. Hozzátette, hogy „ez Bécs Angyalföldje”. Nálam a gombjai és Germanus Gyula *Török nyelvkönyve*. Ezért is tanulok majd később törökül. Apja még az ő apjától örökölhette, 1916-ban jelent meg. Kisalakú, fekete, fűzött kötet, a címlapon ezüstözött arab betűk.

Nem tudok aludni. Hirtelen felriadok: de hiszen itt volt egyszer látogatóban, még a hatvanas évek közepén valamikor... – szüleim mondták, hogy keresett, elment... nem jött többet. Így volt, és elfojtottam, vagy képzelődés? Akkoriban találkoztam véletlenül Árendással is a Rákóczi úton, kövérkés volt, zavartan mosolyogtunk (többé őt sem láttam). Ha valami felül tudta írni, hát a hatvanas évek írta felül '56-ot, és nem a későbbi, a sűrke és nyomott hetvenes. A hatvanas évek erősebb volt és fontosabb a múltnál, úgy éreztem, ez most valami fősodor: sodorja, porlasztja '56-ot, és valami csökköttség, valami béklyó '56-ra visszagondolni. Hátra ne nézz.

'63-ban egyetemistaként írtam egy nosztalgianovellát: hogy valaki hosszas kórházi ápolás után sétál a Bem tér környékén '63 őszén, szép idő van, gyerekek, kamaszok, valaki énekel... mintha amnézia után felébredne valaki, és sajogva, de valahogy mazochistán, boldog fájdalommal érzi: itt elfeledték, ami történt, hát majd ő is feledí, mintha a természet feledné '56-ot, mintha tán nem is lett volna '56... valami nagyon homályos, zsongó emlék. 1963 ősze volt, a Szilágyi Erzsébet fasorban sétáltam. Nem keresztelték vissza Malinovszkij fasornak '56 után.

Már napok óta telefonálgatok mindenféle telefonkönyvből kiírt Kertészeknek: úgy látszik, hiába keresem, sehol nem tudnak róla. Most ijedten szűkülve úgy érzem: ha Kertész így eltűnt, akkor talán nem is létezett, nem is élt soha; nem sakkoztunk, nem mérkőztünk, nem vitatkoztunk, nem is volt, én találtam ki, de gyengén, halványan, nem tudtam egész alakot, hús-vér, élő alakot teremteni... Egyszer, '63 őszén a Moszkva tér előtt összeakadtam Boldogh Gyuszival és Atinayval vagy Olléval (mindkettő disszidált, és most jöttek vissza először látogatóba). Nem ismertem meg őket. – Kertész biztos, hogy akkor nem jött... (A gombok is fontosak voltak, övé volt a Szusza, egy tömör, gyorsan sikló fehér gomb...) Boldogh nagy tenisztehetség volt, a magyar juniorválogatott tagja, de a Davis-kupa-csapatba nem került be, és nem sokkal később, talán '63-ban disszidált, állítólag Svédországban teniszedző lett. Arvikában – mondták, és én sokáig úgy értettem: Afrikában.

„Kertész-lakás” – hallom a régi hangot. De most olyan nekem, mintha én találtam volna ki. Berendezem a lakást, régi polgári bútorokkal, és kiírom rá meg a kertkapura, hogy „dr. Kertész Endre”, és kitalálok egy telefonszámot, berendezem a kitalált világot, ott vannak benne a teremtményeim, néznek rám a kertből, színes a kép, mint egy színes filmben, panoptikumfigurák, nem élnek, soha nem is léteztek.

Valaki azt mondja, nagyon sok '56-os magyar került Dél-Afrikába, annak az adatait nem adja az internetes Yahoo- és a Lycos- meg a Google-kereső. Ausztriából továbbmentek volna később Dél-Afrikába?

A Böck-ház. Megtaláltam, és ráismertem a Rókushegyi lépcsőn. Ott voltam tegnap a háznál, odamentem, negyvenöt éve először. Nagy, régi, többlakásos villaépület. Felírtam a neveket, hazamegyek, kinyitom a telefonkönyvet, és sorban telefonálok nekik. Bemutatkoztam, hogy egy nagyon régi, gyerekkori barátomat keresem, aki abban a házban lakott. Ezt fogom mondani. Most abba hagyom az írást, majd a telefonok után folytatom.

2

Özvegy Perényiné a Böck-házból öt perccel ezelőtt a telefonban elmondta, hogy úgy tudja, Kertészék visszajöttek '56 után. Az apa meghalt, Csufi „rossz útra tért”, vagy „elzüllött”, vagy valami baj lett vele. Pontosan nem tudja, de akkoriban neki mesélte valaki, hogy találkozott velük... ki is, mikor is? Nem emlékszik, mondja. Nem emlékszik, de már jó régen történt még az is, hogy ezt hallotta. A Böck-házban már csak ő él az '56-os lakók közül. „És tessék mondani... úgy mesélték – kérdezem remegni készülő hangon –, úgy mesélték, hogy végleg jöttek haza, nem látogatóba?” Nem emlékszik

pontosan. De a papa meghalt, és Csufival is valami rossz történt. A házban mindenki fiatalabb nála, senki más nem emlékezhet már rájuk. Ő fölöttük lakik... kijavítja: alattam laknak... javít: laktak. A lakás, miután Kertészék kimentek, Prunyaiéké lett, azután Pujicséké. Prunyai meghalt, a fia később disszidált Amerikába, az asszony is elköltözött, utánuk költöztek ide Pujicsék Monorról (vagy Prunyaiék jöttek Monorról?), aztán Tóthék, velük sem tudom, mi lett, most meg egy norvég lakik itt. Valami hosszú nevű norvég, nem tudom fejből, mondta, és én is elfelejtettem feljegyezni a nevet.

Visszajött, és engem nem keresett? Vádlón kérdeztem özv. Perényinétől, özv. Perényiné hangjától kérdeztem, az ismeretlentől, akit soha nem láttam. Hol laktak, melyik iskolába járt, miután visszajöttek? Mégis itt töltötte a hatvanas és hetvenes éveket? Negyvenöt év telt el úgy, hogy nem keresett, és véletlenül sem találkoztunk? Nem igaz. Mindig megengedte, hogy játsszak a villanyvasútjával.

1954. május végén vagy június elején hatalmas, özönvízszerű eső zúdult Budapestre. Én aznap hajókirándulásra készültem. Úgy terveztem, többen megyünk, végül sem Árendás, sem Kertész, de még Pálosi sem jött velem. Egyedül mentem. A hajó úszott a Dunán a hatalmas viharban. Egy hónap múlva süllyedt el Balatonfürednél a kirándulóhajó. Tehát egyedül voltam. Amikor a vihar már csitult, a hajó ki tudott kötni a Bem téren. Később tudtam meg, hogy apám taxival szaladgált: a Molotov téri hajóvégállomáson nem talált, és ott azt mondták neki, a hajó nem kötött ki a Bem téren. Ezalatt én a Bem téri kikötőben egy ott megismert fiúval pingpongoztam a fedett várócsarnokban. Zuhogott még. A pingponglabdát a falhoz ütöttük kézzel, úgy játszottunk.

Belegondolva, elég rövid ideig leveleztünk. Én úgy képzeltem, végig levelezni fogunk. Árendásnak biztos megmutattam a leveleit. Aztán Árendással is megszakadt minden kapcsolat. Lebontották a kis düledező házukat a Fény utcai piac mögött, és ő szó nélkül eltűnt. Egyszer csak nem jött többet. Pedig mind a ketten, Árendás és Kertész is tudhatták, hol vagyok, a szüleim címe változatlan volt, a telefonkönyvben is – kereshettek volna, de nem kerestek. Kertész, ha hazajött, 1966-ban, a fogadás tizedik évében itthon lehetett már. Ha meghalt vagy megint disszidált, az biztos később történt. Fel sem merült bennem, hogy hazajött: izgatottan kerestem volna – de hát én álomomban sem gondoltam erre.

Három florisdorfi vagányt kergetett meg Bécsben, aztán egy egyházi gimnázium internátusába járt, ott keményen kellett tanulni, dolgozni és élni, hajnalban kelni, hajnali mise, tanulni éjjel-nappal? Ingyenes volt, vagy sok pénzbe került? Magyar menekülteknek majdnem mindent ingyen vagy nagy kedvezménnyel adtak... Meghalt a papa, dr. Kertész Endre... a mama hazajött Bandival és Csufival? Nem volt rokonuk Ausztriában? Nem kérhettek oktatási segílyt? Nem járhatott ingyen papi iskolába vagy máshova? A semmibe mentek ki, itt hagyva a villalakást? Miért? A papának menekülnie kellett? Ha nem kellett, miért mentek ki, és ha kimentek, miért maradtak Ausztriában, ha senki rokonuk ott nem volt. Százerek mentek tovább Amerikába, Ausztráliába, Kanadába. Ha németül tudott, miért nem oda? Ausztria nem is volt igazi befogadó ország.

„Hát akkor itt fogunk élni” – mondta anyukájuk, Bandi és Csufi kezét fogva a Kádár-Magyarországon, ahova visszajöttek. A *Megáll az idő* hasonló jelenete másolódhatott le

a valóságban. A Gothár-film. Hogy nézhette, mit gondolt róla, ha látta Kertész Bandi? 1982-ben, amikor bemutatták, épp negyvenéves volt. Mennyire volt az ő története ez a film? Róla szólt? A vagány Pierre volt ő, vagy nem Pierre, hanem az állandóan csalódó főszereplő? 1963-ban jöttek haza, vagy sokkal előbb? Még 1958-ban? De hisz '58-ban talán még javában leveleztünk! 1982-ben talán már nem volt sehol: se itthon, se kint. Hát hol volt, és hol van? „Akkor itt fogunk élni.” Hol is?

Itthon érettségizett? De hol? Ennek nyoma kell legyen! Minden iskolának van valami évkönyve! 1960-ban kellett érettségiznie, vagy '61-ben, ha évet vesztett! Meg lehet nézni a gimnáziumi évkönyveket! Később mihez kezdett? És mi van, ha kimaradt a gimnáziumból? Szakmát tanult? A némettel csak kezdetet volna valamit már akkor is, ha nem jár gimnáziumba, kezdetet volna valamit akkor is... Mit? Nem tudom.

1967. október elején Bécsben töltöttem négy napot. A nagybátyámnál laktam, Párizsba utaztam tovább. Akkor kerestem a bécsi telefonkönyvben? Nem volt benne? Nyilván kerestem, de nem volt a telefonkönyvben. Endre Kertész nem volt. Sem dr. Endre Kertész, sem sima Endre Kertész. Arra már nem emlékszem, Andreas Kertesz volt-e. Akárhogy is, nem nagyon kerestem. Sőt, lehet, hogy semennyire nem, és csak a mostani telefonkönyvben nincsenek. Úgy emlékszem, a nagybátyámtól sem kérdeztem meg, ismer-e véletlenül '56-os Kertész Endréeket. Csak Párizs járt az eszemben, hogy kint akarok maradni. Nyilván arra gondoltam, én is kint maradok, és akkor majd Párizsból írok neki.

Árendással csavarogtuk végig október napjait. Árendással október 23-án, Árendással 25-én, a kifosztott, feldúlt Gorkij könyvesboltnál, füstölgő könyvhegyek az utcán. Árendással egy ipari tanuló utcán talált naplóját olvassuk november 4. után. Árendás hozta a füzetet. 10-e lehetett, november 10. vagy 11. Hideg idő, vakító napfény. Állítólag a szemétkben találta. Izgatottan olvastuk: lányokról írt, meg *rejszolás*ról. A harcok megszűntek a környékünkön.

Pálosiék májusban kivándoroltak, engedéllyel. Ő magával vitte a gombjait, nem adta nekem. Vagy csak a rosszabbakat adta.

Árendással később például az erkélyünkről nagy vakolatdarabokkal dobálóztunk. '57 ősze lehetett. A megdobáltak közül egy húsz év körüli nagy srác a kapu alatt várta Árendást, és irtózatosságot adott neki. Engem is várt napokig. Az volt a neve: „Szenyorbunyós”. A pisztollyal fenyegetőző részeg a cukrászda előtt szintén akkoriban, '57 októberében volt. Az erkélyről néztük: munkásőr. Kicsavarták kezéből a pisztolyt. Ordított, bömbölt.

Andrew E. Kertész neurobiológus Illinois-ban, a Northwest Universityn. Az interneten találtam rá. Honlapján az szerepel, hogy tud magyarul. Ujjongtam. Majdnem biztos voltam benne, hogy ő az. E-mail-jeimre, postai leveleimre nem kaptam választ.

A fogadás lejártakor, 1966 tavaszán Árendásról ugyanúgy nem tudtam semmit, mint Kertészről. Akárcsak Kertész, ő sem abba a gimnáziumba járt nyolcadik után, '56 őszétől kezdve, amibe én. Szegény fiú volt, szoba-konyhás lakásban élt a nagymamájával. Apja elvált: foglalkozása „energetikus”, mondta róla. Gyanakodtam, hogy nincs is ilyen

foglalkozás. '56 októberében Árendással egész napokat az utcán töltöttünk. Egyedül mentem el 23-án a Bem-szoborhoz, se Kertészt nem hívtam, se őt (nem is lett volna nagyon idő erre), de a Margit hídnál véletlenül találkoztam vele. Árendással. „Kis Poznań” – mondtam, vagy ő mondta. Kis Poznań. Ízelgettük a szót borzongva.

L. P. D. Sőt, felkiáltójellel: L. P. D.!

Negyvenhét év múltán Árendást meglepően könnyű volt megtalálni: már a második telefonszám az övé volt. Egy női hang vette fel, átadta: mondtam, egy régi osztálytársamat keresem. Ő az. Kicsit tartottam tőle. Egy másik ember, nem az, akit ismertem. Távlabbi tőle, attól a régítől, a barátomtól, mint két hasonló korú névrokon egymástól. Én is idegen vagyok: két idegen: nyilván, mintha két közös ismerősünkről lenne szó, ha az akkori Árendásról és az akkori Glauziusról beszélgettünk.

Angyal, Árendás, Atinay, Bicskei, Boldogh, Boros, Bors... – eddig tudom az osztálynévsort.

Árendás ma az Akadémia levelező tagja, tudományos igazgató Budapesten. Akit kis számítógépes műhelyben képzeltem inkább vagy nagyüzem, elektronikus vállalat „általános mérnökének”, munkaköpenyben. Kertész Bandit láttam Amerikában tudós-ként (Andrew E. Kertész neurobiológus professzor Illinois-ban) – helyette Árendás akadémikust találtam Pesten. Már aznap este elküldte e-mailen a fotóját. Meglepően határozott, elszánt, kemény és nyugodt arc néz rám, ismeretlen. Az a másik Árendás nem volt sem határozott, sem elszántan kemény, sem nyugodt. (Egyszer azt láttam azokban a napokban, tán november második hetében, hogy a házuk tetején mászik, és távcsővel figyel valamit: a Levéltár égett a Várban.)

„Berágott” – ezt a szót tőle hallottam először. Banditól.

Bandi új, második magyarországi életének fiktív, de valószínű képe nekem olyan nyomasztó... – nem tudom, mihez hasonlítsam ezt a rossz érzést. Szűkölve gondolok bele. Ezt legszomorúbb álmomban sem tudtam volna kiagyalni, soha ilyen szürke álmot. Érettségi előtt visszajön az anyjával... itthon évet vagy éveket vesztve kell túlkorosként iskolába járnia. Látszik, hogy idősebb a többiekénél. Megbukott? Talán neki is elege volt a bécsi évből vagy évekből, talán máris csalódott, és rosszul érezte magát Ausztriában. De az is lehet, hogy kétségbeesetten kérlelte az anyját, hadd maradhassanak kint. Szégyellne hazajönni, találkozni olyanokkal, akik tudják, hogy kimentek, és úgy képzelik, ő a császár Bécsben. Nekem is azt írta, hogy marha jól érzi magát. Megfuttatott három florisdorfi vagányt. Mert Bécsben most ő a fő vagány... ilyeneket írt. Lehet, hogy a vérnarancsokról és banánról meg autókról is. Nincs meg a levele. Sokat adnék érte. Jóvátehetetlen.

Árendással hármásban egy Dumas-regény nyomán jelszónkká tettük az L. P. D.-t. (Ma sem tudom helyesen latinul, csak szégyenszemre halandzsa-latinul: „Lilias Pedibundus Deleat”: a „Táposd lábbal a liliomokat” Bourbon-ellenes összeesküvés jelmondata volt Dumas regényében.) Mi a „reakciósokat” értettük rajta, Kertész Bandi valószínűleg a kommunistákat. De még '56 őszén is kiírogattuk, amikor már mi sem a reakciósokra gondoltunk. L. P. D.

A Rókushegyi lépcsőn a Böck-villába már nem költözhetnek be, ott Prunyiék laknak, talán Monorról. Új iskolát is kell keresniük, lehet, hogy vidéken fognak lakni, lehet, hogy a külvárosban, Ausztriánál is idegenebb helyen... Kiutaltak nekik egy félkomfortos tanácsi lakást a külvárosban vagy egy kétszobás lakást lakótelepen. Akkor még csak egy-két lakótelep volt egész Pesten: Angyalföldön és Csepelen, ha jól emlékszem. Utána kellene nézni ennek is. Félárvaként, elvadult kamaszként, apa és barátok nélkül, egy csodavilágot otthagya (ami nem volt csodavilág, de ezt itt nem tudják, az ittenieknek soha nem elérhető csoda) – most vissza a vesztes múltba: nem boldog gyerekkorába, hanem valami ismeretlen és ellenséges helyre, ahol nem tudnak róla semmit. És ha megtudják majd, és lehetnének új barátai, neki nem lesz szabad sokat beszélni se a disszidálásról, se Ausztriáról. De tán nem is akarna már. Megkülönböztetett figyelemmel vizsgálják a tanárok is: anyját új munkahelyén is figyelmeztetik, ne beszéljen kinti életükről. Anyja őt még szigorúbban figyelmezteti, senkinek se beszéljen. Mit lehet? Belesimulni a többiek világába, vagy lázadni és szökni.

1957 kora tavasza lehetett, március talán vagy április eleje. A Marczin fociztunk Pálosival és már nem tudom, még kikkel, kispályán. Hátul, a kosárlabdapályán. Egyszer csak felbukkant két kínai. Olyan tizennyolc-húsz évesek, nálunk évekkal idősebbek. Kiderült, a Rákóczi Gimnázium melletti diákszállásba laknak. Értettek magyarul. Csak arra emlékszem, hogy öt perc múlva ékes kiselőadásba kezdtem '56-ról, hogy nem volt ellenforradalom. Ezt mindenféle érveléssel bizonyítottam. A kínaiak nem vitatkoztak, figyelmes és udvarias mosollyal hallgatták. Nem mondtak ellent, nem is helyeselték. Raggogóan beszéltem, tapsolni lett volna kedvem. Akkor még nem léptem be a KISZ-be.

És mi van, ha épp ekkor, 1957 tavaszán halt meg az apja? Ha ekkor készülődtek hazajönni. Meg kellene nézni, '57. április 4-én hirdettek-e közkegyelmet azoknak a disszidenseknek, akik haza akartak jönni. Valószínűleg akkor még nem. Viszont mégis jöttek már haza '57 tavaszán is. Hogyan? Egyéni elbírálással?

Csavarogni. Elszökni otthonról, és lelépni. Otthonának utoljára a Rókushegyi lépcső kertés házát érezte, ott jó volt, a kertben jó volt. Velem is a kertben sakkozott, a fák alatt, néha gesztenyék potyogtak, feldöntöttek egy-két figurát, ezen vitatkoztunk, megóvjam-e a vesztes partit... Új otthona nincs, nem is kell, mert nem lehet.

Veszprémben telepedtek le, mert ott élt egy távoli rokonuk, aki rájuk íratta a lakását. Vagy Dunakeszin telepedtek le, közel Pesthez. Dunakeszire '56 novemberében teherautón jutottam el Árendással. A Széna téren láttuk, amint többen felkapaszkodnak a teherautóra. Mi is. Nem tudtuk, hova megy. Pest határában egész fiatal orosz katona szállt fel, és mindenkit megmotozott. Minket meg egy nagy mellű, munkásruhás fiatal nőt kihagyott. Minket nem motozott meg, ezért én egy kicsit megsértődtem, szerintem Árendás is.

Az apa nélküli Kertész család új Magyarországra érkezett: csak tegnap volt, de itt már senki sem beszél a forradalomról, mintha nem történt volna semmi októberben. Mintha vele sem történt volna semmi, mintha nem is kerültek volna ki Ausztriába – ott ül az új fiúk között, idősebb náluk, és ezt minden tanár látja. Ekkor megpróbál megint disszidálni: ott sem volt jó, de itt mindennél rosszabb. Tizenhat és fél évesen elfogják, és fiatalokruák intézetébe zárják. Teljesen elképzelhetetlen, hogy kiszabadulás után

szakmát tanul, vagy segédmunkás, és aztán később mégis leérettségizik? Például Kupa Mihályt is kizárták az ország összes középiskolájából, mégis... Karátsón Gábor is gimnazistaként ült. Meg vannak mások is. A *Torzók* című önéletrajzi film rendezője: kigyerekként szörnyű nevelőintézetbe adták a szülei, sőt eltűntek a szülei... Ilyen helyről is ki lehetett jönni. De Kupa Mihály meg mások megtalálhatók, elérhetőek, a *Torzók* rendezője is megvan – Bandi meg nincs sehol. Nem foghat a macska egyszerre kint s bent egeret... – de ő nincs se kint, se bent.

Erős fizikumú, jó eszű fiú volt. Futóversenyeken mindig ő győzött. A gyaloglást én találtam ki.

„Regények az ellenforradalomról” címmel 1959 elején dicsérő kritikát írok a Rákóczi Gimnázium diáklapjába Berkesi András *Októberi vihar* című regényéről és Mesterházi Lajos elfelejttem a címét című ’56-os regényéről. Utóbbi azzal végződik, hogy a főhős, egy fiatalember ’56 karácsonyán megy a Kossuth-címer-árusok mellett, azok azt kiabálják: „Nem folyt hiába a hősök vére! Csak 1 forint a Kossuth-címer!” – és a főhős sírva fakad. Másra nem emlékszem belőle. Bandiék lehet, hogy épp ekkor jöttek vissza. Én ’59 őszén, harmadikos gimnazista koromban belépek a KISZ-be. A felvételi beszélgetésen Éltes Lajos iskolai KISZ-titkár a fejét ingatja. Azt hittem, nem javasol, mert átlát rajtam, hogy az egyetemi felvétel miatt jelentkezem a KISZ-be. Aztán elmondták, hogy mindig így ingatja a fejét, mert ’56-ban a kötélről vágták le. Az *ellenforradalom* kérelhetetlen ellensége.

Ha le sem érettségizhetett, mi van, ha inni kezdett? Amikor kiszabadult a tököli fiatalokruak intézetéből, lakásuk sem volt már, inni kezdett.

Miért így képzelem? Zuhanhat ekkorát egy jó társadalmi körülmények között felnőtt egészséges és eszes kamasz? Lehetséges, hogy senki támogató rokonuk nem volt sem külföldön, sem Magyarországon? Elég valószínűtlen: de akkor miért nem úgy képzelem, hogy Bandi, ha hazajöttek, beilleszkedett valahogy? És ha mégsem sikerült neki, később, mint annyian a hatvanas-hetvenes években, miért nem ment külföldre? (Mert ő nyilván disszidensmúltsal nem kaphatott útlevelet... De később: még a hetvenes években sem?) Elfogyott az ereje, gondolom. Beteg lett.

Rábukkantam az interneten Bandi és a szülei helyett egy másik valakire. Először dr. Andrew Kertész neurobiológusra, aztán most megint egyre. Dr. Kertész Endre, a Vatikán felcsere, a kalandos életű orvos Makón halt meg. Vagy már Pesten? Szép cikk róla az *Orvosi Hetilapban*. Végigolvastam, nem akármilyen élet. A lányával beszéltem azon a számon? (Meg sem kérdeztem, ő meg nem mondta.) Minden Kertész Endrét felhívtam, aki a pesti telefonkönyvben szerepelt. A lányával beszéltem. Ez a Kertész Endre beírta a nevét... hova is? Az életbe? A gyógyult betegek életébe? A világba? Nem nyomtalanul halt meg. Mindenfélét elolvastam róla. Az övé nagyregény-téma, ha volna ilyen. A Vatikáni Egyetemen tanult papnak, felszentelés előtt kiugrott, de Itáliában maradt, és bűvészként egy vándorcirkusz tagjaként járta be Észak-Itáliát. Később orvosnak tanult. Makón halt meg főorvosként. A lányára hirtelen azt hittem, legalább ő (volt) a Csufi. Pedig nem lehet az... megzavarodtam. Ha a papa nem azonos, akkor Csufi sem lehet azonos.

És ha Csufi osztálytársait keresném? Ő már gimnáziumba járt, negyedikes lehetett '56-ban, vagy már érettségizett is. Talán többet tudnak róla. Miután asszonynevük lehet, és azt sem tudom, Csufi melyik gimnáziumba járt: lehetetlen. Lorántffy? Vagy Jurányi utca? (Ez szakközépiskola volt, ahol egy ideig apám is tanított – talán csak két-három lányiskolát kéne végigkutatni.)

Negyven évet késtem. Az 1960-as évek telefonkönyveit kell kutatnom: azt, amit akkor nem tettem. „Kertész Endréné” – így lehet benne az anyja. Nemrég így kutattam Angster Annát is, elkésve. Angster Anna, az elsőéves egyetemista lány, aki '57 tavaszán letépett az ELTE jogi karon egy KISZ-plakátot, és a tárgyaláson azt mondta: nem bánta meg, és megint letépné. Erre nemcsak kirúgták, mint társait, de három évre elítélték, az egyetemet később sem végezte el, szabadulása után nem sokkal meghalt. A mai pesti Angsterok mind Pécsről származnak. Angster Annát Pécsen is kerestem, a régi telefonkönyvekben is. Pesterzsébeten élt egy Angster nevű orvos, aki a hetvenes évek elején Németországba ment, disszidált vagy kivándorolt. Szinte imádkoztam, hogy Angster Anna is vele ment (lett légyen), és ott mégis elvégezheti az egyetemet. De Angster Anna meghalt. Máshogy hívták: a dokumentumkötet, ahol az ügye szerepelt, megváltoztatta a nevét. Nem tudom, miért kellett...

A Rákóczi Gimnáziumban Csillag lett az alapító KISZ-titkár; a bátyja húszévesen a legtehetségesebbnek mondott fiatal író: öngyilkos lett, nem tudtam, miért. Csillag fölöttem járt, ezért nem jól ismertem, a bátyját meg sehogy. Volt egy Csüllögh nevű osztálytársam is, még az általánosban. Időnként felkiáltott valaki: „csülökre, fiúk!” Erre rárontottak, és megverték. Kövér fiú volt.

Volt egy Németh nevű tanár a gimnáziumban. Januárban még csak két nap tanítás volt: az egyik órán végig arról beszélt, hogy minél messzebbre kell innen elmenni, de már Ausztrália vagy Kanada sem fogad be új menekülőket. „Nyú-Zilend – mondta –, Nyú-Zilend, az lesz a legjobb, annál messzebbre már nem lehet.” Pár nap múlva már be sem jött. Tényleg disszidált, de '57 nyarán valaki találkozott vele a Lukács uszodában: srácok, láttam a Némethet, visszajött, és most kabinos.

Különoroszra jártam '57 kora tavaszán: csak májusban lett megint kötelező az orosz, májusig a latin volt a kötelező, és az orosz szabadon választott. Reggel hétkor volt az óra, összevont óra elsősöktől negyedikesekig. Sötét, kivilágítatlan hajnalokon, lopakodva jártunk egy osztálytársammal. Érdekel az orosz nyelv, és sajnáltam volna abbahagyni. Csupa negyedikes járt erre az órára, lehetek nyolcan-tízen az egész iskolából. „A hős forradalmár felgyújtja az orosz harckocsit” – ilyen mondatokat fordítottak a negyedikesek, és jókat nevettek. „A halottkém kuglizik” – ezt is a tanár adta fel. Jó hangulat volt az órán, valahogy cinkosság érződött az orosz nyelv iránt, hogy most már nem kötelező, de valami baráti, megengedő fölény is... Csak mi ketten voltunk elsősök ezzel az osztálytársammal. Egyszer ismeretlen fiúk vártak ránk az óra után: meg akartak verni. Hátráltunk lassan a lépcső felé, majd rohanni kezdtünk.

Úgy emlékszem, '58 vagy '59 tavaszáig vagy nyaráig leveleztünk. Akkor azt írta, hogy új iskolába írárták, Bécstől nem messze egy egyházi internátusba, és most ott lakik. Vá-

laszoltam, de többé nem írt. Több levelemre nem válaszolt, megsértődtem. Igyekeztem elfeledni. 1967-ben, első nyugati utamon megnéztem a bécsi telefonkönyvben: Endre Kertész nem szerepelt benne. Vagy már meg sem néztem a bécsi telefonkönyvben. Szakítottam vele. El akartam feledni. Sohasem volt ilyen, hogy Kertész Bandi. Nekem nem.

Be kell mennem a Marczibányi téri általános iskolába, és átvizsgálni az 1955/56-os adatokat. Anyja neve? Szül. hely, év, hónap, nap. Azzal majd a Vöröskeresztnél is lehet kutatni, ha igazolnám, hogy rokonok voltunk.

És mi van, ha megvan, ha túlélte, ha kicsapatások, nevelőintézetek és segédmunkás-ság után és egyetem nélkül ma valami kis kft. munkatársa (esetleg tulajdonosa) valamelyik volt pinchelyiségben. Egy olyan elektronikus vagy efféle kft. Hatvanéves, nagydarab, lassú mozgású, keserű, mosolytalan ember. Rég elvált. Sohasem nősült meg. Édesanyja hol van eltemetve? Apja sírhelye, ha Bécsben, hát az rég nincs meg, felszámolták.

Minden azon a tragikus halálon múlt? Ha valakinek tizenöt évesen váratlanul meghal az édesapja, akkor annak vége is? (Főleg, ha még országa sem marad, sem eredeti, sem befogadó?) Ha nem hal meg a papája, ott maradnak, ő leérettségizik, majd tanul, és ma jó módú, elégedett ember Nyugaton vagy a rendszerváltáskor hazatelepülve egy értékes és „kreatív” életnek még nem is a végén, sőt...? (Kérdésem idétlenül cseng. Rossz, ronda szavak. Szerintem még a kérdést sem tudom érthetően feltenni, gyanítom, senki sem tudja úgy megfogalmazni, hogy valamiképpen kifejezze azt, ami történt.)

Meghalt az apja, és ezzel minden eldőlt, fellebbezhetetlenül? Biztos van ellenpélda, nem is egy, de akkor mi a tanulság, vagy hogy is... Nem bírok megnyugodni, mert annyit értek a történetből, mint amennyit a kínai rizstermesztésről szóló szakkönyvből értenék kínaiul. (Nem annyit persze: sokkal, reménytelenebbül kevesebbet.)

Nekem amit özvegy Perényiné mondott (hogy ő „úgy hallotta”) – teljesen hihetetlen, és mégis nagyon félek, hogy így történt. Bandit nem találok sem Németországban, sem Amerikában, az internet állandóan azt írja ki, az összes nagy keresőprogram, amelyek még Új-Zélandról is kiadják az adatokat, hogy nincs meg. Pesten sem találok. Negyven évig nem kerestem, és én sem kerestem őt. 1956 és '58 vagy 1963 között sok minden történt – ha kibírta, 1963 és 2001 között meg még sokkal több. (Például a megöregedés, ha valaki életben maradt.)

És ha a mama megint férjhez ment, és Bandi felvette a nevelőapja nevét, és más néven meg lehetne találni? Másik névvel nagyon elbűjt: véglegesen.

Biztos vagyok benne, hogy '59 tavaszán én írtam neki utoljára, nagy levelező voltam: alig elképzelhető, hogy én nem válaszoltam. Vagy felbosszantottam, mert dicsértem az itthoni dolgokat? Nagy Imre kivégzéséről biztosan nem leveleztünk... és arra úgysem lettem volna valami büszke.... akkor tán már '58 őszétől nem írt?

Özv. Perényinét felhívtam még néhányszor. Lehet, hogy a mama másodszor férjhez ment, miután hazajöttek, és akkor Bandinak más neve lett? – kérdezgettem. „Á – mondja Perényiné –, hát már itt sem volt *olyan állapotban...*” Erre nem tudtam, mit mondjak. Miért? Beteg volt? – kérdeztem végül. „Á, teljesen lehetetlen, képtelenség, egészen biztos, hogy nem ment férjhez...” – „De a Prunyainé talán többet tud nálam” – teszi hozzá. Furcsa. Mégsem úgy volt, ahogyan én láttam? Nem egy tűrhető körülmények közt élő polgárcsalád a nagy villa nagy kertjében? Hanem egy ágyban fekvő, beteges mama? Saját elkobzott, államosított lakásukban éltek persze. Akkoriban semmilyen lakás sem volt magántulajdon. Hogy kerültek oda? Régi polgárcsalád omladozóban. Tétova család érettségizni sem tudó, sodródó nagylánnyal, közepes szorgalmú és tehetségű kamasz fiúval? És így vágtak neki a világnak?... Ha fejre álllok, akkor sem tudom ilyennek látni őket. „Tessék felhívni, ha meg tetszene tudni valamit, vagy talákozni tetszik azzal a Prunyainéval...”

Az egész történet legnagyobb kérdése: mikor kijutottam Bécsbe, '67 őszén, igaz, csak négy napra, és amint tudtam, mentem tovább Párizsba, hogy ott maradjak végleg – de akkor is: miért nem kerestem? Új életet akartam kezdeni?

Nem tudok belenyugodni, hogy úgy teltek az évtizedek, hogy itt volt Pesten, velem együtt. Ha Nyugaton tűnik el, az csak a saját sorsa. Ha itt tűnt el, az az enyém is.

Bementem a Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményébe. Ott a szabadpolcon az összes régi telefonkönyv. Az 1947-es könyvben nem szerepel. Először az 1949. decemberben kiadott telefonkönyv: Kertész Endre Győző dr. (Budai L. u. 2.) Ua. 1950. Onnan költöztek volna át a Rókushegyi lépcsős Böck-házba? Nem, nem azonos, mert először 1954-ben: II., Rókushegyi lépcső 10.: Kertész Endre dr. előadó (és K. E. Győző is megvan). 1956: dr. Kertész Endre (foglalkozás megjelölése nélkül – Rókushegyi lépcső 10.). Még az is lehet, hogy 1951-ben kitelepítették a villalakás előző lakóit, s utána költöztek oda Bandiék. – Ez nem valószínű. Sem őket nem telepítették ki, sem ők nem költöztek kitelepített lakásába.

Részlet Mindszenty beszédéből – nagybetűs címmel hozta az egyik újság 1956. november 1-jén: „A történelem orgonáján most az Isten játszik.” Lássuk, meddig és hogyan játszott. – Az 1958-as telefonkönyv: most egyetlen Kertész Endre sincs, eszerint nemcsak Bandiék, hanem Kertész Endre Győző dr. is disszidált a Budai L. u. 2.-ből. (Kírók azért belőle egy nevet: *Kirschbaummayér Rezsőné, tangóharmonika-művész – Kisszáció utca.*) 1960: ekkor nincs Kertész Endre vagy Endréné. 1963-as kiadás: váratlanul színre lép Kertész Endre, Üllői út 126/130. XXI. ép. (A József Attila lakótelep! Én válásom után rövid ideig laktam ott, a 179.-ben. Cicciolina anyukája is ott lakik, arra, a Zászló – vagy Lobogó? – utcában.) Talán: de nem valószínű, hogy Bandi az, hiszen akkor csak huszonegy éves lehetett. Anyja is meghalt, és ő volna a főbérlet egy új lakótelepi lakásban? Ha anyja él, Bandi nevén a telefon? – A következő egyéni előfizetők telefonkönyve csak nyolc (8!) év múlva jelenik meg – abban már nem szerepel.

Nem gondoltam volna, hogy egy Patrick Modiano-regény alaphelyzetébe kerülök. Minden regényében egy nagyon rég eltűnt személyt keresnek korabeli lakónyilvántartások, apróhirdetések és fotók meg fakuló emlékek alapján. Én írtam Modianóról elő-

szőr Magyarországon. Első nálunk megjelent könyvét elvált feleségem fordította. Később, nemrég írtam róla egy dolgozatot a *Nagyvilágnak*.

1971-ben négy Kertész Endre és egy Kertész Margit (Csufi valódi keresztnéve) is szerepel a telefonkönyvben. 1) IX., Gabona u. 4. 2) XIII., Pozsonyi u. 50. 3) XIV., Kassai tér 19. 4) K. E. „dekoratőr”: X., Mádi út 75/b. 5) K. Margit, XIV., Ungvár u. 26. – 1971 után csak '78-ban jelent meg újból a telefonkönyv. Tehát '63 és '81 között, tizennyolc év alatt csak háromszor adták ki. Sajátságos, mondanám. Slendriánság vagy tudatos dolog: időhúzás, titkosításféle? Akárhogy is, 1971 és 1981 között ez a sok Kertész Endre nagyjából változatlan. K. Margit eltűnik, de ugyanő (vagy egy másik K. M.) felbukkan a Dob u. 51.-ben. Kertész Endre dekoratőr csak ebben az évben, csak az 1971-es telefonkönyvben szerepel, egyetlen későbbiben sem. Ő viszont tényleg disszidálhatott.

Patrick Modiano legtöbb regényében a kereső elbeszélő lassan átcsúszik a keresett személy múlt idejébe. Ezt tehetségesen tudja csinálni. Legutóbbi, *Dora Bruder* című regényében egy magyar származású párizsi zsidó család kamasz lányát keresi az elbeszélő korabeli apróhirdetés nyomán. A „korabeli” azt jelenti, hogy 1942: a lány ekkor megszökött egy katolikus nevelőintézetből, ahova a szülei rejtették el – és nyoma veszett.

Később még megnéztem egy 1945 előtti telefonkönyvben is, a '43-asban. Találtam is valakit, de alig valószínű, hogy az apját. „Kertész Endre, m. kir. korm. főtan., a Magyar Tűzharcos Szövetség orsz. üv. alelnöke, fõv. törv. hat. bizottsági tag.” Talán mégsem... sőt biztosan nem a papa (a háború után természetesen nyoma sincs a tűzharcos alelnöknek). De esetleg „Kertész Endréné, ny. máv. műszaki tanácsos özvegye, V. Visegrádi u. 25.”, ez már lehetett Bandi nagymamája. Ha a családban hagyományosan öröklődött az Endre név. Édesanyját és Csufit is Margitnak hívták: az is öröklődött.

Abban bízom, hogy Bandi volt a dekoratőr 1971-ben. Magyarul talán kirakatrendező. Esetleg díszletkivitelező, sőt -tervező. Mindegy is: egy dekoratőr, az csinál valamit, az még örülhet is a munkájának. Az még megint nekivághat a világnak, ha sikerül... Én is ezt terveztem, de '67-es utamról később tértem vissza, és öt évre eltiltottak a külföldi utazástól, bár ezt írásban nem közölték, csak szóban. 1970-től '72 őszéig állás nélkül voltam, de nem rúgtak ki sehonnan: én jöttem el... – Nyilvánvaló, hogy ha valamikor, ebben a tíz évben, 1970 és '80 között volt a legnagyobb, igazi esélyem Kertész Endre megtalálására. Lett volna – mert nem kerestem, lévén, hogy külföldön tudtam, elfeledve. Nem bírom megtartóztatni magam, és bosszantóan iskolásan ideírom: a Kádár-Magyarország virágkora, a rendszer csúcsei, az „örökké fennmaradónak” látszó kisgyilkos rendszer békülékeny birodalma. Hizlaló- és nyugtatórendszer, boldogul, aki dolgozik, csak aki hóbörög, az nem boldogul – és alig hóbörög valaki. (Mégis, ebben az évtizedben kb. ötvézezer ember disszidált, ha igaz.)

Én ebben az évtizedben saját költségemen vagy magyar állami ösztöndíjjal többször is Franciaországban töltöttem bizonyos időt, és nyugati filmfesztiválokra jártam. Kertész Bandi már egyáltalán nem jutott eszembe.

Egy ügyvéd most azt tanácsolja, hogy bizonyos engedélyek beszerzése után a BM-lakónyilvántartó archívumában kutathatok. Miféle engedélyek?

Talán nem is ő volt a legjobb barátom? Szüleim egyáltalán nem emlékeznek rá, Árendásra sem. Csak a húgom emlékszik rájuk: akkor hetedikbe járt.

Közben el akartam költözni, és lakást kerestem. Épp az egyik hirdetést néztem meg, és a Frankel Leó utca elején leültem egy padra. Megáll a padnál egy pasas, néz, majd megszólal: „Glauziusz úr?” „Igen” – morogtam. „Talán emlékszik rám, én Petra ismerőse voltam, Kertész András vagyok...” „Szervusz!” Negyvenöt éve nem láttam, de most azonnal megismertem, tudtam, ki, mindig is emlékeztem erre a *másik* Kertészre, akit mindig is Kertész Andrásnak hívtak, és sohasem Endrének. Emlékeztem, hogy ez a *másik Kertész* ott sürgött-forgott Petra körül, ő volt az első számú szerelme, élesen emlékeztem egy-két képre. A Barsi parkban, a Bimbó út felett vagy Petráék kertjében, ott gyülekezett a társaság, melynek Petra volt a középpontja. Emlékeztem B. P.-ék kertjére is, az Aranka utcában, a későbbi ismert színész is Petra fő hódolója közé tartozott. Nyolc-tíz fiú ugrált mindig Petra körül. „Üdvözlöm Petrát” – mondja most Kertész András udvariasan. „Átadom.”

Árendás is a második percben már róla, Petráról kérdezett. Árendással megbeszéltünk egy találkozót valami sörözőben, de egyikünk sem ment el. Később egy újabb találkozót beszélünk meg, arra se mentünk el. Idegenek lettünk volna. Én találkoztam volna egy vastag, testes és bajszos akadémikussal, ő meg egy kopasz, szakállas filmkritikussal. Ahelyett, hogy a tizennégy éves Árendás találkozhatna a tizennégy éves Glauziusszal. Nem vagyunk már meg, *sehol vagyunk*, mint a düledező ház a Fény utcai piac helyén. Az e-mailben viszont nem voltunk idegenek. Időgépre ültünk *virtuálisan* (ezt a szót épp erre találták ki!), én írtam egy e-mailt, az e-mail visszazúdult 1955/56-ba, és aztán kaptam választ onnan, '55/56-ból.

Dorogságiné, a Maczibányi téri iskolatitkár azzal biztat, hogy pár hét múlva tud ezzel az ügygel foglalkozni. Már csak pár hét!

Árendás egyik utolsó e-mailjében (időgéplevél 1956-ból) azt írta, tudom-e, hogy ő bizony megverekedett Petra miatt egy nyolcadikos sráccal a Pengő utcai grundon. Természetesen nem tudtam. Azt sem, hogy Árendás valamikor Mikulás táján disszidálni akart, és valami Lébény nevű faluból fordult csak vissza. Mindezt, ha akkor tudtam is, elfelejttem.

Mások is. Mindent. Csodálkozom rajtuk, hogy tudomásul veszik; hogy nyugodtan aludni tudnak. Nyilván van saját életük, mindenféle tragédiával, amelyek közt Kertész Bándi emléke csak halványuló kép, és nem is akarják megeleveníteni. Petrának például három férje volt, azonkívül minimum két élettársa. Szülei nemrég haltak meg, testvére három éve. Utolsó férjétől nemrég vált el. Két gyereket fogadott örökbe. Ezt fel sem tudom fogni, úgyhogy meg sem próbálok belegondolni. Nekem meg nincs saját életem, nem voltak és nincsenek tragédiáim. Nem úgy, mint ők: én felébredek, vagy el sem alszom; én élesíteném, háromdimenzióssá tenném a képet. Minden töredék emléket előhívni! Állítólag minden kép megvan, csak az előhívószert nem találja a tudomány. Agykontrollról, alfaállapotról lehet olvasni, hogy akkor sikerülhet.

Dorogságiné iskolatitkár közölte, hogy nincsenek meg a régi osztálykönyvek, semmiféle iratot nem tud mutatni. Hova kerültek az iskola iratai? Fogalma sincs. Már le akarja tenni a kagylót, mikor megkérdezem, hogy szerinte a Vöröskereszt iskolai adatok nélkül is keresni fogja?

Árendás azt mondta, ő emlékszik egy Orbánhegyi nevű osztálytársunkra, aki a szomszéd házban lakott, ugyanolyan kertes házban, mint a Bandiéké, csak kicsit kisebbben. Megint odamegyek, semmiféle Orbánhegyi nincs a névtáblákon, és a telefonkönyvben sincs. Prunyainé, aki özv. Perényiné szerint a Fény utcai piacra jár, ő sincs bent a telefonkönyvben. Perényiné azt mondta, a Hattyú vagy a Csalogány utcában lakik. Végigjártam a Hattyú és a Csalogány utcát, Prunyai név – vagy hasonló – semelyik kapun nem szerepel. Megint egész éjjel keresem Bandit az interneten a Yahoo-val és a Google-lal. Keresem a magyar Altavizsla keresőn is. „Not found: Endre Kertész.” Meg ilyet írnak: „Access denied.” Aztán a magyar keresőprogram is kiírja: „Téves adatok – hozzáférés megtagadva.”

Tandori Dezső

AD NOTAM KÁLNOKY

(*Lecsengetés se! Lecsengés*)

A nóta maradt el. A *Szanatóriumi*
dallama. De elmaradhat-e,
hogy szakadatlan zakatol a szív, nem hagy aludni,
hogy oly mindegy – tételes sorolás következik,
a pingvinek Sarki Fagylaltárusa az Ülőkádban:
tevékeny! –, hol nyugszanak, mely gödörben,
csontjaink, vagy madaraink pora a Tabánban,
és ha kiforgatják a földet is
termálszállodák építése érdekében,
utolsót repül Szpéró, Éliás, Samu s a Többiek
rég porrá vált szárnya, csontja, semmije,
a Légi Semmi lesz az, valón.

Hanem ahogy a légi semmi már kicsivel is íródik!
Nem kapja meg lakhelyét, nevét, személyi számát,
államháztartáselőnyszempontú, állítólag szükséges,
egyéb numeróit és numeráit? Ez visszahökkent.

E megfontolás volt az, mely az ülőkád lakóját,
ha ugyan
volt szellemének annyi lakhelyessége,
is,

ha nem szédült át a Helytelenség (Deviancia) Szent Ballikába
 végre az Egész (mikor már oly kevés, alig van! a szappan
 műhabja rég leszáradt, a törülközők legszebbikét
 rég más kölyökkutya szagatja szét, vagy
 a csavargó is a containerbe hajította; *Container*, ez állt
 egy hatalmas vas tartó-trapéztér rozsdás oldalán
 a váltakozva át- meg átkeresztelt
 Hadnagy vagy Kereszt utca sarkán,
 természetest a Tabánban!), igen,
 a pontosság, homályunké s fényeinké,
 hol vannak a lázas csillagok,
 Einstein, Newton, egyszeregyet és haladó magatartást
 feledve, hol emlékszünk miniszterek nevére,
 és a többi,
 ó, igen, Éliás, Samu, Szpéró s a Többiek
 elsősorban a „többiek” névre hallgatva
 fordulnak még egyet majd egy lapát nyomán,
 mikorra már – merthogy mára, rég már! –
 a Gellérthegy s a Naphegy
 oldalában rendezett koncerteken ott ücsörgők
 az ő jeltelen, laposan a földbe döngölt
 sírköveiket, ha le nem pisálták
 – nem szentséggyalázás –, hát összefingták,
 gatyarepesésig-repedésig sorozták
 megfelelő falatok s dobozos italok
 fogyasztását követően Samu, Szpéró, Éliás sírkövét:
 ha! mondom, ha és ha!
 Nem is tudom, mi lesz.

Lesz? A köveket elhordta a Területfenntartás.

Elvész a nóta, s hogy félnóta volt, ez
 derül ki minden elhagyatással.
 Nincs már elhagyó, nincs elhagyatottság,
 a légi semmi, neve nélkül, az van,
 mert az van, hogy ezt én már nem, ezt én nem,
 kapunkon kilépek, nincsen Tabán,
 nincs hajnali taxi a Keleti
 pályaudvarra, nincs Bécs, Ferihegy rég
 nincs, annyi sincs, hogy meggyőződésből
 mennél a Fény, a Vám, a Hold Csarnokba,
 pedig oda kell érned, vásárlás végett,
 főleg utolsó madaratoknak, ki
 Mátyás Iván „Totyi” nevére hallgat,
 és nem ennek a versnek témája, most nem.
 De salátát, kenyeret, burgonyát
 csak neki vásárolsz, egyáltalán,
 csak a Totyinak vásárolsz flakonos

borodon kívül, mást jószerén semmit,
 ha nincs itthon a feleséged, nyáron, olykor,
 a pirospaprikát, a neszkávét is
 az utolsóig kotrod üvegükből,
 akkor még csak, venni. De olyan hosszú!
 Úgy únod a lírai megnyilatkozást. A kritikaírást.
 A beszámolót arról, mi volt, mi várható, mi szar,
 hová lettek a lovak, a levelezések,
 találkozások minimuma is hova lett,
 s nem öröm, hogy ezzel – vagy más egyébbel –
 ülőkádában még bármint orgiázol,
 ha nótával, ha... jaj, hogy ne is mondjam.
 Ne! mondod, hogy összekapod magad
 a ritkaságos szent mosakodás
 után így – orgia! –, holott hányszor fogadtad,
 igenis, megmosod mindennap kétszer a segged,
 igenis leállsz a flakonos borral,
 igenis... és igenis... és akkor nem s nem.

Mert, hogy kicsit belejőjj, búcsú előtt,
 oly zagyvák, logikátlanok
 a napok, nem dolguk, hogy mások legyenek,
 egy gitáros hangszere után kutatva
 – mert valaki telefonon bevadított, jönnek hülyeségekkel!
 min játszik Ron Wood, s a német s az angol „bass” kifejezése
 basszusgitárt és ritmusgitárt is dob, na akkor –
 összevissza telefonálsz, időd megy,
 te, aki egy kiadót nem tudsz már „pénzedért” felhívni,
 bankba nem még be, mert nyolc óra után van,
 vagy egész délutánig otthon maradsz,
 mit tudom én, lerohansz fél kettőkor, fél háromkor,
 egy óra múlva hazaérsz
 így is, vagy már csak a hajnali hétkor nyitó postán
 tudsz feladni valamit, ott hagysz könyvesboltokban,
 portákon
 neked járó könyveket, én nem tudom, és a lebonyolítás
 bármi terhe is elviselhetetlen, nagy teher.

„Egy cetlit” nem tudsz fölvenni a földről!
 Megtaláltad bűvigéd: dolgozni tudsz csak – – –
 és azt is amikor, akkor,
 most már. (Aki munkát vállal, ülőkádján se
 tegyen ily vallomásokat, mint én imént.)
 S mégis! Mind többször mondom: jön még
 kutyára dér, még visszasírjuk, hajdan
 hogy is volt ez: volt egy sorozat írás,
 elküldtem emide, amoda azt, ezt,

jó, jött a válasz, most kicsit elég, de
 ahogy a Llanwibenshire-Alsó helyiérdekű megálló Walesben
 nem lát engem soha, ahogy Dublin, lópálya, semmi,
 ó, és ez a gyalázat, ahogy e derekas helyeket,
 mint ebeiket gonosz gépkocsizók
 csapják ki, kötik fákhöz, boldoguljanak,
 vagy nem is mondom... ó, ez a gyalázat, igen,
 trallázom félnótám a – jó, ha megjön vidékről a feleségem,
 ő kimossa, de most nem sajnáltatni akarok senkit! –
 tíz napja kimosatlanság jeleit mutató ülőkádban,
 gyalázat, így elhagyni szegény Dublint, Llanwilben...-t,
 lópályát, elpályázni alagvást. Ennyi van abból,
 hogy szabadságunkkal élünk.

Végső szabadságunkkal, tehát hogy: ne éljünk:
 nehéz élni. Ám erről már szoltam a fulladásos versekben
 és a Kálnokyt formája szerint jobban megidéző Hashartyaszakadás
 elégiájában. Elég az iázásból!

Elég! Mert a hőmérséklet lehült.
 (Hidegebben hagy.) – Elég, mert
 a zagyva napok totyadéka ismét
 csúfot űz veled: zacc, telefonálás,
 miben mind a hibás te vagy,
 rossz kávé, agyondumált délelőtt
 ellenére is: életedben ennyit
 nem fordítottál egy nap, nyers nélkül, Poe-t,
 nem fordítottál hátat oly széles ívben
 kis örömeidnek s nagy gyarlóságok
 sorának, mint e szarnak is igencsak
 nevezhető napon; nem érezted,
 mily... lassan ugyan nem, de biztosan
 távolodik tőled, hogy tartsd a rendet,
 ha deviáns is, dolgozz folyamatosan
 isteneid által adott anyagból,
 hozott anyagból, ezerszer megúgált
 mozdulatokat teszel meg újra, szélben
 napilapot olvasol egy hét éve lefosztott
 deszkázatú padon, megfogadsz mindent, a nóta fele,
 hőstett, hogy nem tartod be, mit ígértél,
 hőstett, hogy isteneid betartatnak
 veled mégis valamit, s az igazi
 hőstett az lesz, hogy szíved szakadatlan
 zakatolása (és tudod!) leáll,
 és kétségbeesve kapaszkodnál
 az ülőkád peremébe – de már csak magadra borítod.

Du. hát, hogy szívem dadogott nem szakadtan,
 edzetten inkább, mint szokott,
 szemközt az utcán, néztem, gyűlnek hosszú sorokban
 megszokott kocsik, parkolók:
 arra gondoltam, én csak egy közeli KÖZÉRT-be,
 mit sokan nevezünk így, tudomást se véve,
 mint változtak a piacok:

egy közeli KÖZÉRT-be, más nevezetűbe
 se bírnék már lemenni, én,
 ily döbbenetesen mentem át vértetűbe,
 ki lógtam bármi ürügyén,
 semmi sem volt nehézség; félfordulat, s legyűrtem!
 és néztem zöldeket, ott sorakozva hűsen
 árusok során, szegletén,

az ismert helyeken, és vettem laskagombát,
 spárgát máskor, vagy sajtokat,
 tejfölt, kis majonézt, mustárt virsli-re, tormát,
 tepertőst, vagy túrós rudat,
 én, igen, bár a szél kellemesen beleng ma
 az ablakunkon is, az elmúlt cigarella,
 utazás, s minden „ámulat”

tagadása után egyszerű lemenések
 blokkoltja is vagyok már; s
 nincs „szomszéd falu” (Kafka), semmi étel ízének
 nem örvendek e *kocsmás*,
 e piacos világon, örülök, ha az álom
 nem kerül el, s hogy öt-hat órát alszom: csodálom,
 ritmust vétek, aló márs!

A sorok, persze, itt már nem művésziek, nem!
 feledtem néhány részletet,
 hogy lelkem nem lakik azokban a kövekben,
 a Tabánban rend tétetett,
 s még jó, hogy e negyed nem házak, praktikus
 mic sodák gyülevése, mert annak lenne: kuss...!
 Ezzel így tehetetlenebb

a továbbhaladás, mely Jékely szerinti
 sómalmi ló utat, ha jár,
 s zilált-nyugodt agyam, ha kényszerét tekinti,
 messze lehet még a halál,
 s addig bírnom kell ezt itt, mihez semmi közöm,
 és nem remélhetem, hogy majd a vízözön;
 megértem, mi a „Sohamár”:

itt nincs többé, hogy annál jobb lenne, minél rosszabb,
 elértük ama Rendet, mely meg már sose bukhat,
 s tán nagyobb úgy lenne a kár.
 Emeljük hálósipkánk Néked, Kálnoky László,
 tétova ülőkádunk vonhassa el a gyászló,
 ne legyen többé, ami fáj,
 s jutalmul lenne könnyebb, hogy égbe vagy pokolba,
 mintha ebben akármi még fantázia volna,
 az ember innen kitalál,
 s legalább hirtelen, s nem szörnyen fuldokolva
 száll el lélegzete, pöf-porú bolondgomba,
 ahogy nem szól többet a száj.

Gábor György

SZINAJ ÉS JABNE

Hit és tudás a zsidó hagyományban

„Aki négy dolgot kísérel meg elméjével kikutatni, meg sem érdemli, hogy a világra jött: azt, hogy mi van fent, hogy mi van alant, hogy mi volt, és hogy mi lesz.”

(CHAGIGA, 77b)

Az 1090-es évek közepe táján valahol a ködös (szmogról még nem időszerű szólni) Londonban egy különös disputa zajlott le, melynek résztvevője egy bizonyos Gilbertus Crispinus, korábban a normandiai Bec apátságának bencés szerzetese, az említett időpontban már Westminster apátja és egy, a mayance-i pogrom elől Angliába menekült zsidó személy között, kinek nevét ugyan nem ismerjük, de egyesek szívesen azonosítják az illetőt Rabbi Simon haHasziddal.¹ A disputa igazi újszerűségét és jelentőségét csak részben szolgáltatta az a korántsem mellőzhető tény, hogy említett Gilbertus Crispinus Anzelmnek, a jeles teológusnak és filozófusnak, Canterbury érsekének a barátja s tanítványa, s maga is felkészült bölcselelő, azaz nem azonosítható a kor elterjedt műfajának, a megannyi „Contra” és „Adversus Iudaeos” (és sohasem Tractatus de Iudaeis) szerzőinek egyikével sem, akik leginkább silány propagandacéloknak igyekeztek megfelelni, ám elméleti kérdésekben felettébb alul teljesítő, jól ismert sztereotípiákat unos-untig ismételtető, harcos hitvédő bajnokoknak bizonyultak csupán.² Az újdonságot, ami valóban megkülönböztette a DISPUTATIO IUDAEI CUM CHRISTIANO című munkát a többi korabeli rokon műtől, részben a dialógust megörökítő keresztény félnek a zsidó vitapartnere iránt tanúsított nagyrabecsülése és elismerése – „rendkívül éles elméjűnek” tartja, az ellenérveit „következetesnek és a témához illeszkedőnek” mondja, s egyáltalán a vi-

tát „baráti beszélgetésnek” nevezi³ –, részben pedig a DISPUTATIO vitapartnereinek – még aránytalanságával, a keresztény felet nagyságrendekkel többet megszólaltató jellegével együtt is – a valóban fontos teológiai kérdések filozófiai igényű felvetése jelentette.

A DISPUTATIO legelejen a Törvényhez való viszony eltérő sajátosságait, a Törvény hatályát és érvényességi körét próbálják meghatározni a vitázó felek, s ennek során a zsidó érvelő azt veti a keresztények szemére, hogy „a Törvény egy részét betartandónak tekintitek, ám egy másik részéről azt valljátok, hogy nem kell betartani, hanem inkább eltörölni”, azaz „a Törvény és a parancsolatok megtartásában saját meggyőződésetek szerint döntötök”,⁴ ami ellentétes az isteni tanítással, s maga után vonja a deuteronomiumi átkot: „Legyen átkozott, aki nem tartja be mindazt, ami a Törvényben írva van!” (DEUTERONOMIUM, 27,26.) A keresztény érvelő válaszként azt emeli ki, hogy noha a Törvényt mi is „jónak és Istentől eredőnek tartjuk”, ám mintegy temporális dimenzióba helyezve az „örököt”, s egyúttal az értelmezés lehetőségére helyezve a hangsúlyt hozzáteszi, hogy a Törvényt „a megfelelő időben megtartjuk”, de mindehhez nélkülözhetetlen, hogy „a rendelkezéseket isteni s nem emberi jelentésükben, azaz nem betű szerinti értelmükben fogjuk fel, hiszen így egymással ellentétessé és ellentmondásossá válhatnak”.⁵ Azaz „a Törvény helyes megtartásához egyeseket szó szerint kell érteni, minden előképi jelentés nélkül, míg másokat az előképi értelmükben megragadva”.⁶ Ám – aligha meglepő módon – maga a zsidó érvelő is azt javasolja, hogy meg kell tartani a betűt és a betű átvitt értelmét egyaránt, hiszen – mint mondja – „gyenge értelmünk számára legyen csak a szó szerinti jelentés, és ehhez járuljon hozzá a benne foglalt misztériumnak Isten által lehetővé tett spirituális felfoghatósága”, s mindezt egy példával is illusztrálja: „ne szántsunk ökörrrel és számmárral, mert a törvényhozó ezt tiltja. Ám ha ez a párosítás más tilalmat is hordoz értelméd számára, akkor kerüld azt is... hiszen így teljesedik be a Törvény”.⁷ Nos, a zsidó vitázó a BIBLIA sensus literalis interpretációja mellett lehetségesnek tartja a szó szerinti értelmezés kiegészítését és kibővítését, s egyfajta jelentésbővülést feltételezve a betű szerinti értelmezésen túlmutató spirituális megközelítést is elfogadhatónak, sőt adott esetben szükségesnek és elkerülhetetlennek tekinti.

Ne firtassuk, hogy a dialógus zsidó szereplőjének avagy a beszélgetést lejegyző Gilbertus Crispinus felkészültségének volt-e köszönhető a zsidó hermeneutikai gyakorlat pontos megragadása, az mindenesetre tény, hogy közel egy évszázaddal később Maimonidész összefoglaló s rendszerező művében, a MÓRÉ HA-NEVUKHIM legelejen egész vallásbölcseletének kiindulópontjaként rögzíti a fentiekhez meglehetősen hasonló elveit.

A zsidóság számára hit és tudás kapcsolata éppen a TENÁH-hoz, azaz saját Szentírásához való viszonyában, annak olvasatán és értelmezésén keresztül vált különösen meghatározóvá. A BIBLIA a judaizmus felől nézve nemcsak egy történelmen kívülről megszólított, egy nem a történelem talaján életre keltett és létrehívott nép sajátos történetének foglalatja, hanem egyúttal hite szárba szökkenésének és hite tárgyának is az örök lenyomata. A róla való tudás nem pusztán különböző ismeret- és tudásanyagok ilyen-olyan dokumentumként kezelhető tárházából merítkezik, a fokozatosan gyarapodó információs bázis tudásszociológiailag elemezhető és verifikálható különös szempontok szerint kodifikált okmánytárából, hanem a valóságos tudás a BIBLIA szövetén át köti össze annak szerzőjét és mindenkori hiteles olvasóját.

A talmudi gondolat, miszerint „a TÓRA emberi nyelven szól”,⁸ nem stílárius megállapítás, s még csak nem is a szöveg irodalmi narratívájának, gazdag képi kifejezőeszközeinek felemlegetése, hanem annak a súlyos paradoxonnak a kinyilvánítása, amelynek feszültségét az emberi beszéd törvényszerűsége és a közvetítő „prófétai szó” ihletettsége, mint egyidejűleg jelen lévő és ugyanazokban a szavakban és mondatokban egy-

szere hangzó, ám értelmileg aligha felfogható ténye jelenti. Maimonidész, aki „a TÓRA igazságnak megfelelő értelmezését tekinti célnak”, azaz „összhangba hozni az ész követelményeit a TÓRA-val”,⁹ az egyik legsúlyosabb kérdésnek éppen azt tartja, hogy miként is lehetséges az, hogy ugyanazt a beszédet, amelyet „minden ember egyszerű gondolkodásával képes felfogni, azt Istenhez méltónak tekintsük”.¹⁰

Egyfelől már a prófétizmuson belül a JHWH-fogalom metafizikai meghatározása alapvetően s mintegy elkülönítve JHWH-t minden hamis istenségtől és anyagiságában változó bálványtól, JHWH-nak az önmagával való azonosságát („*ehje aser ehje*” – „*én vagyok, aki én vagyok*” – EXODUS, 3,14) és változhatatlanságát emeli ki: „*mert én, JHWH nem változom*” (MALEÁKI, 3,6), illetve „*ani hú*”, azaz én vagyok Ő, én azonos vagyok Ő-vel („*aggkorotokig én vagyok Ő*” – JESÁJA, 46,4), valamint „*En vagyok Ő, én vagyok az első, én vagyok az utolsó*” (JESÁJA, 48,12). Másfelől az arisztotelészi tanítás értelmében – s ezt Maimonidész Arisztotelész nyomán maga is vallja¹¹ – Isten „*mozdulatlan (akinéton) mozgató*”,¹² az önmagát gondoló ész, „*aki ebben mit sem változik*”,¹³ s aki így megmarad „*tiszta és teljes valóságnak*” (*to ti én einai próton*).¹⁴ Ám az „*egyszerű emberek*” nyelvén felhangzó s az Istennel „*egylényegű*” isteni beszéd, az isteni szó (*dábár*) képes-e változatlanul megőrizni az isteni teljességet, s azt minden változás és romlás hűjén eljuttatni ahhoz a „*korlátolt értelmű emberhez*”, aki – súlyos károkat okozva – hajlamos szó szerinti értelemben venni a próféta üzenetét?¹⁵ S ugyanígy: vajon az isteni lényegben nem történik-e valamilyen romlás akkor, amikor annak érzéki tárgyiasulása, az isteni szó az emberek felfogóképességéhez alkalmazkodva, az emberek nyelvén csendül fel? Maimonidész nem győzi hangsúlyozni, hogy a próféták könyvei csakúgy, mint a TALMUD allegóriákban szólnak meg, enigmákban, látomásokban és példázatokban (*másál*) beszélnek,¹⁶ amint ezt a prófétáknál is olvashatjuk: „*a próféták által szoltam példázatokban*” (HÓSÉA, 12,11), avagy „*mindig rejtélyeket mond nekünk*” (EZÉKIEL, 21,5). Maimonidész tehát ebben az összefüggésben fogalmazza meg, hogy a létezőknek vannak olyan formái, amelyeket az ész „*sem saját maguk okán, sem közvetve felfogni nem képes*”,¹⁷ s a TÓRA titkaihoz, ahová az embernek, minthogy „*felfogóképességének határ szabott*”,¹⁸ önmaga erejéből nincs módja eljutni, s egyedül „*az igaz hit által nyílik lehetősége az igazságon alapuló vélekedéseket, mint hitének tárgyait*” megragadni.¹⁹

A kierkegaard-i értelemben vett „*hit mozdulata*”²⁰ a zsidóság számára annak a kizárólagosan a hit felől megalapozott állhatatos viszonyulásnak szab örök formát, amely a Szinaj-hegyen emberi nyelven felhangzó beszéd isteni auktoritásának tudatában válik a mindenkori hívő számára bizonyossá és megkérdőjelezhetlenné. Ez nem jelent mást, mint hogy az ember végtelen bizalommal elfogadja a racionálisan aligha beláthatót és értelmezhetőt, azt tehát, hogy az a bizonyos szó, az ember számára felfoghatónak és egyértelműnek tűnő jellege ellenére az Örökkévaló szava, amely ugyanakkor a teremtett létezők számára soha, semmilyen körülmények között nem válik teljes egészében és tökéletesen megragadhatóvá, legfeljebb csupán részleteiben és szegmenseiben, mindenkor az adott ember adott nyelvezetéhez, gondolkodásához és történeti jelenéhez igazodva. Isten kinyilatkoztatott igéje – ahogy Ricoeur írja „*a hit első és utolsó kérdése*”²¹ – az elhangzásakor éppen úgy, mint a hagyomány láncolatában plurális, többértelmű (poliszémikus) alakzatban jut el a beszéd címzettjeihez, s a narratíva az emberi beszéd tartalmi és formai jegyeit viseli magán. A próféta szónoklat jellegzetes és rendre visszatérő eleme a beszédet bevezető „*így szól JHWH*” (*ko amar JHWH*) és a lezáró „*JHWH mondása*” (*neum JHWH*) formula nem csupán az elhangzottak isteni autorizálását szolgálta, hanem a hallgatóság számára egyúttal azt is kifejezésre juttatta, hogy az imént hallott beszéd valójában a próféta szájából elhangzott isteni üzenet volt.

Az emberi szavakban és kifejezésekben s a profán történetekben elmondott közlés isteni eredetűként való elfogadása alapvetően a hit egzisztenciális viszonyfogalmán nyugszik, azon a bizalmon (az emunáh főnév alapjelentése bizalom), amelynek híján – amint a próféta mondja – „nem maradhattok fenn” („*im lo haaminu ki lo téamenu*” „*ha nem bíztok, nem lesz biztonságotok*” – JESÁJA, 7,9; a *haaminu* és a *teamenu* ige egyaránt az *aman* igéből ered, mely *nifal* alakjának jelentése: tartósnak, állandónak, megbízhatónak lenni).²² Ám minthogy a Szentírás a maga gazdag képi világával és szimbolikus nyelvezetével nem a közvetlenül megragadható valóságnak, hanem alapvetően az igazságnak a foglalatja, ezért az örökösen hangzó és a teljességet magába záró isteni szó, amely mindig csak részleteiben hallható teremtménye számára – aki nem „*kigondol valamit, hanem inkább... bekapcsolódik az isteni szó hagyományának folytonosságába, és mindazt, amit onnan fogad, saját korára vonatkoztatva értelmezi*”²³ – a prófécia (*nábá*) elhangzásakor a bölcsesség (*hokmá*) és a tudás (*jedija*) révén válik értelmezhetővé.²⁴ Vagyis az olvasás által beteljesedő szöveg igazságtartalmát nem a szó szerinti jelentés, hanem a mélyebb értelem hordozza. Amire tehát az érzékelhető világ szemlélésekor a hit fénye (lumen fidei) irányítja a tekintetet, azt a legvalóságosabb létokat kutató értelem fénye (lumen rationis) világosítja meg, nemzedékről nemzedékre, az örökséget továbbadva, s ahhoz újabb igazságelemekkel hozzájárulva, mintegy emberi módon leképezve az örökkévalóságot: hiszen a nemzedékek örök sora nem azonos az örökkévalósággal, ámde leginkább emlékeztet arra.²⁵

A MISNA neves szentenciagyűjteménye, AZ ATYÁK MONDÁSAI éppen e tekintetben feletébb nem elhanyagolható módon rögtön az első fejezetében számol be a hagyomány továbböröklődésének útjáról, a hagyomány folytonosságáról, a hagyományláncolatról (*sálsélet hákábbálá*), a Tánt a Szinaj hegyén átvevő Mózesről egészen a tannák nemzedékeiig. „*Mózes átvette a Tánt a Szinaj hegyén, és átadta azt Józsuénak. Józsué átadta az öregeknek, az öregek meg a prófétáknak. A próféták pedig továbbadták azt a Nagy Szanhedrinben lévő férfiaknak.*”²⁶ A traktátus első fejezete annak elbeszélésével folytatódik, hogy a különböző nemzedékek bölcsei és tanítói átveszik egymástól és továbbadják a rájuk következő generációknak a szóbeli Tán hiánytalan építményét,²⁷ de úgy, hogy közben mindegyik bölcs tovább alakítja, tovább formálja, mintegy kiegészíti saját önálló tanításainak vagy kommentárjainak mozaikköveivel, hogy a Tán ezáltal gyarapodjék, mindenkor élő legyen, és egyre gazdagabb színekben pompázzon. Természetesen nem arról van szó, hogy az isteni autoritással immár egy másik autoritás (a bölcsék és tanítók sokasága) állna szemben, hanem – éppen ellenkezőleg – a hagyomány mint a világ teremtése előtti preegzisztens (tehát intemporális, azaz örök), immár a kiteljesedő tanítások, az – olykor egymásnak feszülő – értelmezések és kommentárok egymást követő, folytonos (tehát temporális) rendjében mint Isten élő és örök igéjének exegézise (*midrás*)²⁸ bontakozik ki, hiszen – ne feledjük –, „*a TÓRA emberi nyelven szól*”. Miként Platon egykor arról beszélt, hogy a költők az istenek tolmácsai (*herménész*), akként a kommentár, az exegézis (*herméneia*) képezte hagyomány „*Isten kimeríthetetlen szavának lefordítása az emberi és megragadható szféra nyelvére, egyben továbbítása ama hangnak, amely a Szinaj-hegyről szól a hangzás mérhetetlen gazdagságával*”.²⁹ Teljes egészében – azt is mondhatnánk: a Szinaj-hegy „örök” dimenziójából szemlélve – nem más és más értelmezésről, az értelmezések eltérő jellegéről van szó, hanem egyetlen jelentésfolyam különböző intenzitásáról, mélységéről és fokozatairól. Azaz az igazság teljes és egész, s nem arra vár, hogy fűrésző szemek fölfedezzék, hanem arra, hogy avatott tekintetek előtt megnyílhasson, arra, hogy továbbadják, s arra, hogy egy újabb időszak megváltozott körülményei között ismét rátaláljanak rejtőzködő értelmére. A hagyományt tehát –

mind az írottat (torá sebichtáv), mind a szóbelit (torá sebeál pe) – „*a Szinaj-hegyi kinyilatkoztatás örök jelene*”³⁰ forrasztja egybe, ám a „magánvaló” örökség az emberi történelem szukcesszivitásában válik időbelivé és – a pillanat fogságából sokszor ellentmondásosnak mutatkozva – „számunkra valóvá”.

A zsidó szent iratokban és a görög filozófiában ugyanazon igazságot kutató, bibliai exegézisében a (neoplatonikus) filozófia módszerére támaszkodó Philón a bölcsesség – az isteni mintakép (paradigma) értelmében – egyfelől a világ teremtésének eszközeként (organon) nevezi meg,³¹ kiemelve Isten működésének és kinyilatkoztatásának egységét és egyetemességét. Az Istentől származó magvak (logoi) közvetítő szerepe teszi lehetővé, hogy az alak és határok nélküli Isten (az abszolút lét – *to on*), akiről csak annyi állítható, hogy „ő van” (*ho ón*), képes hatni az alakkal és határokkal rendelkező anyagra. Másfelől Philón hangsúlyozza, hogy a Logosz Isten által meghatározott magvak (*logoi szpermatikoi* – eszmei magvak) kibomlásának folyamatában válik kifejezett gondolattá (*logosz prophorikosz*).³² A legfőbb isteni szó ennélfogva nem más, mint „a bölcsesség forrása”.³³ Mindenesetre felettébb jellemző, hogy Philón a Logosz mintaképének tekinti Mózeset, az Örökkévaló szavának közvetítőjét (*prophétész logosz*),³⁴ „*a törvényhozó szót*”,³⁵ aki részesedett Isten végtelen hatalmából, s akinek az Örökkévaló átengedte az egész világot.³⁶

A későbbiekben az arisztotelészi *corpust* termékenyen hasznosító Maimonidész³⁷ a hokmát, a bölcsességet, az értelmi felfogóképeséget az emberben található tökéletességek fajtái közül a legmagasabb rendűnek nevezi, ami által az ember emberré teljesedik és perfektuálódik, ugyanis ezáltal lesz az ember alkalmassá és képessé arra, hogy „*Isten cselekedeteit utánozza*”.³⁸ Az Istentől kapott törvény az ember etikai életvitelében, az igazságosság és a jogszerűség, azaz az isteni jognak való megfelelés metszetében válik az ember számára lefordíthatóvá és követhető-követendő gyakorlattá.

Martin Buber a lényegét ragadja meg, amikor arról beszél, hogy az izraeliták világában a hívő nem az istenség spirituálisabb szemléletében különbözik a pogánytól, hanem az Istenhez való viszonyában.³⁹ Ezt a viszonyt alapvetően a hit – pontosabban a feltétlen bizalom – tapasztalata határozta meg, amely isteni szóként fogadta el a Szinaj-hegyi megszólítást, s amely egzisztenciális reményt adott az egész közösségnek mindenkori történelme során, a Kánaán felé tartó úton éppen úgy, mint a történelem legrettenetesebb pillanataiban. Ábrahám éppen azért hisz, mert bizalommal töltkezett, s itt újra az aman szó alapjelentésére kell utalnunk, véletlenül sem összekeverve a *pisztisz* keresztény értelmével, amely legfőképpen egy igazság teljes és feltétel nélküli elismerésére vonatkozik.⁴⁰ A mindenkori zsidóság hite és reménye (azaz végtelen bizalma) arra a láthatatlan vezetőre irányult, aki a történelemben rendre láttatta magát, aki elrejtőzött ugyan, de aki folyamatosan megnyilvánult, hallatta hangját, s a történelem folyamatában minduntalan a közösség tudtára adta szándékait és terveit, hogy mindezt aztán az egymást követő nemzedékek élő emlékezetükben raktározzák el és adják tovább, egészen addig a pillanatig, amikor örökre felszáradnak Ézsau könnyei (GENESIS, 27,38) és „*a föld megtelik az Örökkévaló megismerésével*” (JESÁJA, 11,9). Pontosan ez az ábrahámi hit és bizalom tartotta és tarthatta életben a zsidóságot a legrettenetesebb és legreménytelenebb pillanatokban, minden „*józan belátás*”, „*racionálisnak tűnő lemondás*” és „*történelmi objektivitás*” ellenére is.

„*A tanítás az élet kapuja*” – mondja Buber,⁴¹ s valóban a zsidóság életben és létben maradásának egyik alapvető feltétele a tradíciónak, a hagyományos szokásoknak a továbbadása (mászóra), az újabb és újabb nemzedékek oktatása, a felhalmozódott tudás és ismeretanyag átörökítése. Ha tudomásul vesszük azokat a beszámolókat, amelyek

szerint Ezra, „*a menny Istene törvényében tökéletesen jártas írástudó*” (EZRA, 7,12), a zsidó állam újjáalakítója, aki Jeruzsálemben és Júdában Isten törvénye szerint teremtett rendet, maga gondoskodott az iskolák felállításáról,⁴² akkor nyugodtan leszögezhetjük azt is, hogy minden metaforikus célzat helyett inkább félelmetes pontosság jellemzi a talmudi kijelentést, miszerint, „*a világot az iskolás gyermekek lehelete tartja fenn*”.⁴³ Ne feledjük: ez az a lélegzet,⁴⁴ amely a kiválasztottra száll, áttelekítvén őt, hogy küldetésének megfelelően (JESÁJA, 11,1–2), ez az, amely az Istenhez hűtlen Sault ugyan elhagyta, „*ám még abban az órában Dávidba költözött*” (SÁMUEL 1. KÖNYVE, 16,13–14), s ez az, amely rábeszéli Achábot, „*hogy hadba vonuljon és elessen Rámót-Gileádban*” (KIRÁLYOK 1. KÖNYVE, 22,20). A *rúah* „*minden testnek éltető szelleme*” (NUMERI, 16,22), az élet lehelete, amelynek hiánya az élet pusztulását jelenti (EZÉKIEL, 37,1–11), de a *rúah* az emberi értelemnek, a szellemnek is a központja (EZÉKIEL, 11,5), amelynek megléte adta mind Józsefnek, mind Dánielnek azt a hatalmas tudást és bölcsességet, amellyel képesekké váltak álmok, látomások s az eljövendő megfejtésére (GENESIS, 41,38; DÁNIEL, 4,5). Az ember, aki az isteni *rúah*ból részesedik, Istenhez kötődik, ám ez a szellem embert emberrel is összekapcsol, s – Rosenzweig kifejezésével – „*szellemi kötelékké válik, ami a részeket egyetlen közösségbe fogja*”.⁴⁵ Csakhogy ez a kötelék nem az ősi, főként indoeurópai „*megkötöző istenek*” mágiikus fogva tartásának rettegett eszköze, amelynek a kioldását az egyszerű halandó számára kibogozhatatlan csomók teszik lehetetlenné,⁴⁶ hanem az az életfonal, a tartóoszlop, amelyről Jób is úgy beszél, hogy „*életem csupán egy lehelet*”, ámde az ítélkező Isten előtt „*megszakad a kötél*”, s az emberek „*meghalnak, de nem bölcsességben*” (JÓB KÖNYVE, 4,21; 7,7). A kötelék, azaz a csomó (héb. *habar*, gör. *katadeszmosz*, lat. *religio*) minden ősi mágiikus varázsfunkciótól mentesen visszacsatolást jelent (a szó eredeti értelmében: *re-ligio*) a földi világ és az égi-transzcendens szféra között. A közösséghez való tartozás egyik meghatározó köteléke az a szellemi-intellektuális szál, amely a hagyomány elsajátításának és továbbépítésének örök igényéből és szükségletéből szövődik apáról fiúra, s amely az Istenhez kötődő szellemet igazi szabadsággal, a tudás autonómiájával ajándékozza meg. Amit Platón a lélek örök körforgásának folyamatában, az örök visszatérés rendjében és mítoszában látott csak elérhetőnek,⁴⁷ az a zsidóság számára – éppen az egyes ember és a mindenkori történelmi közösség emlékezés közvetítette „folyamatos” egymásra találásának metszetében – a kezdettel és véggel határolt történelmi linearitás „itt és most”-jában már valósággá vált.

A zsidóság – saját vallási önfelfogásából következően – egyszerre éli az életét a jelenben és a történelmi múltban, s az idő ekképpen lesz számára homogén és kontinuos, a kezdetektől a legvégső óráig. A pillanat nem válhat állandóvá vagy tartóssá, hanem – éppen ellenkezőleg – az örök s az állandó az, amit Izrael spirituális népének a pillanatban is meg kell próbálnia megragadni. Ennek egyik legfőbb eszköze a tudás s a tudáshoz vezető út, a tanítás, amelyről Buber ezt mondja: „*A tanítás az, amely szövetségünket élővé és hatékonyvá teszi. Benne újra összekapcsolódva nyilvánul meg a kontinuitás és a spontaneitás, a továbbadás és a létrehozás. A tanítás maga az út. Egy könyv, egy tétel, egy formula sem képes tartalmazni, semmi, ami létezett nem elegendő, hogy ábrázolja. Ahhoz, hogy élő legyen és élet hassa át, a generációknak találkozniuk kell, melynek során a tanítás az emberi összetartozás alakját veszi föl, és ezáltal az apánkkal való összetartozást élővé és hatékonyvá teszi. A tanítótól a tanulóhoz átpattanó szikrától megújul a tűz, amely a kinyilatkoztatás hegyét az ég szívéig emelte.*” (DEUTERONOMIUM, 4,11.)⁴⁸

A hagyomány szerint, amikor a római seregek elpusztították Jeruzsálemet, és a kultusközpontot, a Templomot a földdel tették egyenlővé, a városból kimenekülő bölcs,

Jochanan ben Zakkaj egyetlen kéréssel fordult a császárhoz: „*add nekem Jabnét és bölcséit!*”⁴⁹ S tán még ki sem hunytak a felperzselt Szentély üszkös romjai, Jabnéban egy tudós testület kezdte meg munkáját, az Örökkévaló lakhelyéről immár az örök szellem és tudás otthonába költözve. Jabne és nyomában valamennyi tanház bölcsé azóta is azt a tüzet őrzi és szítja rendületlenül, amely „*a kinyilatkoztatás hegyét az ég szívéig emeli*”.

Jegyzetek

1. A mű kiadása: Migne: PATROLOGIA LATINA, 159; GISLEBERTI CRISPINI DISPUTATIO IUDEI ET CHRISTIANI ET ANONYMI AUCTORIS DISPUTATIONIS IUDEI ET CHRISTIANI CONTINUATIO (ed. B. Blumenkranz). Utrecht–Anvers: 1956. A dialógus zsidó szereplőjének személyéhez l.: J. Jacobs: THE JEWS OF ANGLEVIN ENGLAND. London: 1893. 253. skk. Gilbertus Crispinusról és művéről l.: B. Blumenkranz: JUIFS ET CHRÉTIENS DANS LE MONDE OCCIDENTAL (430–1096), Paris: 1960; G. Dahan: LES INTELLECTUELS CHRÉTIENS ET LES JUIFS AU MOYEN ÂGE, Paris: 1990.
2. A CONTRA IUDAEOS felépítéséről és témáiról l.: A. Funkenstein: BASIC TYPES OF CHRISTIAN ANTI-JEWISH POLEMICS IN THE LATER MIDDLE AGES. In: *Viator* 2 (1971), 373–382; ugyanígy az ADVERSUS IUDAEOS jellegzetességeiről: R. R. Ruethe: THE ADVERSUS JUDAEOS TRADITION IN THE CHURCH FATHERS: THE EXEGESIS OF CHRISTIAN ANTI-JUDAISM. In: ASPECTS OF JEWISH CULTURE IN THE MIDDLE AGES (ed. P. E. Szarmach). Albany: 1979. 27–50.
3. DISPUTATIO. Ajánlás, 2–4.
4. DISPUTATIO, 1,2.
5. Uo. 2,2.
6. Uo. 2,8.
7. Uo. 3,2.
8. JEBAMOTH, 71a; BABA MECIA, 31b.
9. MÓRÉ HA-NEVUKHIM, bevezető fejezet. Maimonidész művét az alábbi kiadások alapján idézem: LE GUIDE DES ÉGARÉS (MOREH NEBUKHM, DALALAT AL-HAIRIN), Paris: 1856–1866 (ford. S. Munk); THE GUIDE FOR THE PERPLEXED, Chicago: 1963 (ford. S. Pinès); továbbá kontrollként használtam Klein Mór magyar fordítását: A TÉVELYGŐK ÚTMUTATÓJA, Budapest: 1997.
10. MÓRÉ HA-NEVUKHIM, I,26.
11. Vö. többek között MÓRÉ HA-NEVUKHIM, I, 57–59; II,1 etc.
12. Arisztotelész: METAFIZIKA, 1072b.
13. Uo. 1074b.
14. Uo. 1071a.
15. Vö. MÓRÉ HA-NEVUKHIM, bevezető.
16. Uo.
17. MÓRÉ HA-NEVUKHIM, I,31.
18. Uo. I,32.
19. Uo. I,33.
20. Kierkegaard: FÉLELEM ÉS RESZKÉTÉS. Budapest: 1986. 53.
21. P. Ricoeur: BIBLIAI HERMENEUTIKA. Budapest: 1995. 13. Ricoeur ugyanitt saját célkitűzését ekképpen fogalmazza meg: „...*úgy szeretném feltárni a kinyilatkoztatás fogalmát és az ész fogalmát, hogy azok akár átfedés nélkül is élő dialektikát alkothassanak, és együtt járulhassanak hozzá, úgymond, a hit megértéséhez*”.
22. A szó hasonló jelentésével találkozunk – egyebek között – az alábbi helyeken: ZSOLTÁROK KÖNYVE, 37,3; 40,11; JESÁJA, 28,16 etc.
23. G. Scholem: KINYILATKOZTATÁS ÉS HAGYOMÁNY MINT VALLÁSI KATEGÓRIÁK A ZSIDÓSÁGBAN. In: uő: A KABBALA HELYE AZ EURÓPAI SZELLEMTÖRTÉNETBEN, I. köt. Budapest: 1995. 34. Scholem hívja föl arra a figyelmet, hogy a zsidó misztikában „*a kinyilatkoztatás sem egyetlen aktus, hanem ennek az aktusnak a folyamatos ismétlése*”. G. Scholem: LES GRANDS COURANTS DE LA MYSTIQUE JUIVE. Paris: 1968. 21.
24. L. a *neum Jahve* – „*Jahve mondása ez*” jellegzetes formuláját, továbbá: „*Szólj hozzá és tedd a szavakat a szájába; én pedig leszek a te száddal és az ő szájával és megtanítalak benneteket, mit tegyetek*” (EXODUS, 4,15), azaz: Te leszel számára Isten, ő lesz a szád.
25. A keresztény teológiai gondolkodás e ketősséget két módszertani elv, az *auditus fidei* (a hittartalom meghallása) és az *intellectus fidei* (a hittartalom értelmi belátása) köré szervezi (vö. FIDES ET RATIO, VI,65–66). Az első révén jutunk „*a kinyilatkoztatás tartalmának birtokába*”, a má-

sodik, a hittartalom értelmi belátása pedig „*ezt az igazságot teszi explicitté*”, mégpedig elsősorban azért, hogy „*kimutassa azon üdvösségi vonatkozású jelentésüket, amelyet az egyes ember és az egész emberiség számára hordoznak*”. Tehát a kinyilatkoztatott igazságnak a megragadása és az *intellectus fideinek*, a hittartalom értelmi belátásának artikulálása egyszerre jelen lévő és egymást nem nélkülöző kettősség (vö. uo. VII,97). Az enciklika egyébként éppen a Szentírással kapcsolatosan a probléma lényegét teológiai és hermeneutikai szempontból pontosan ragadja meg: „*Az első problematikus szempont a jelentés és az igazság viszonyának kérdésével kapcsolatos. Mint minden más szöveg, a teológia által értelmezendő források is mindenekelőtt olyan jelentést közvetítenek, amely rászorol arra, hogy a szövegből kibontsák és világossá tegyék. Mármost azonban ez a jelentés Istenről szóló igazsággént jelenik meg, amit maga Isten közöl a szent szöveg által... A teológusnak tehát a kinyilatkoztatás forrásait ebből a szempontból értelmezve azt a kérdést kell feltennie, micsoda valójában az a mély és eredendő igazság, amit a szövegek, jóllehet a nyelv korlátai között, közölni akarnak*” (uo. VII,94). (A FIDES ET RATIO magyar nyelvű fordításai közül a Dér Katalin fordította és Horváth Pál szerkesztette változatot használtam. <http://www.phil-inst.hu/events/FIDRATIO.HTM>)

26. MISNA ABOT, I,1.

27. Rendkívül jellemző, hogy az írástudó, a rabbinikus tudós héber neve „talmid hacham”, ami szó szerinti fordításban azt jelenti, hogy „a bölcs tanítványa”.

28. A szó jelentése: értelmezni, keresni, tanulmányozni. Az érintett kérdéshez l.: G. L. Burns: THE HERMENEUTICS OF MIDRASH. In: MIDRASH AND LITERATURE (ed: G. Hartmann–S. Budick). New Haven: 1986.

29. G. Scholem: KINYILATKOZTATÁS ÉS HAGYOMÁNY MINT VALLÁSI KATEGÓRIÁK A ZSIDÓSÁGBAN. I. m. 46.

30. G. Scholem: i. m. 33.

31. Vö. Philón: DE MIGRATIONE ABRAHAMI, 6; DE OPIFICIO MUNDI, 16–20.

32. Philón „*logoi*” fogalma rokonítható, sőt – egyesek szerint – egyenesen azonosítható a BIBLIA „*bőné élőhim*” (Isten fia) kifejezésével (I. GENESIS, 6,2; JÓB, 1,6; 2,1; 38,7; ZSOLTÁROK KÖNYVE, 89,7; l.: Ch. Guignebert: i. m. 290–291. Vö. még P. Decharme: LA CRITIQUE DES TRADITIONS RELIGIEUSES CHEZ LES GRECS, DES ORIGINES AU TEMPS DE PLUTARQUE. Paris: 1904). Az min-

denesetre tény, hogy Philón gyakran nevezi a Logoszt Isten fiának, Isten elsőszülöttjének. Vö. Philón: DE CONFUSIONE LINGUARUM, 146.

Az isteni emanáció elvét a misztikus zsidó gondolkodás, a kabbala is vallotta a tűz szféra fokozatos kibomlásának tanításában (amelynek sorában a második szefira a hokma, mint a feltárulkozó világ magva, amelyet közvetlenül a Teremtő birtokol, s ami mindennek a lényege – vö. Gershom Scholem: LES GRANDS COURANTS DE LA MYSTIQUE JUIVE, i. m. 235.), valamint a négy alapvilágról (Ólám haAcilut – a tűz szféra kisugárzódásának világa, Ólám haBriá – a teremtő eszmék világa, Ólám hajecirá – a formálódás világa, Ólám haAszija – a cselekedetek világa) szóló elképzeléseiben. L. ehhez: G. Scholem: LES GRANDS COURANTS DE LA MYSTIQUE JUIVE, i. m.; N. Sed: LA MYSTIQUE COSMOLOGIQUE JUIVE, Paris: 1981. A középkori zsidó neoplatonizmushoz l.: J. Guttmann: DIE PHILOSOPHIE DES JUDENTUMS, München: 1933, 96–153.; G. Vajda: INTRODUCTION À LA PENSÉE JUIVE DU MOYEN ÂGE, Paris: 1947, 95–118.; C. Sirat: LA PHILOSOPHIE JUIVE AU MOYEN ÂGE, Paris: 1983, 80–126.

Philón logoszkonceptiója természetesen lényegesen eltér mind a Sekhina rabbinikus használatától, mind a *memra* jelentésétől, amely szintén Isten Szavát jelöli, s amely kifejezések szabadon fordulnak elő a palesztinai Targumokban és a talmudikus irodalomban egyaránt. Ezzel kapcsolatosan l.: H. Strack–P. Billerbeck: KOMMENTAR ZUM NEUEN TESTAMENT AUS TALMUD UND MIDRASCH, II. köt. München: 1924, 302–333; J. Daniélou: PHILON D’ALEXANDRIE, Paris: 1957; E. R. Goodenough: AN INTRODUCTION TO PHILO JUDAEUS, Oxford: 1962; uő: BY LIGHT, LIGHT. THE MYSTIC GOSPEL OF HELLENISTIC JUDAISM, New Haven: 1935; H. A. Wolfson: PHILO. FOUNDATIONS OF RELIGIOUS PHILOSOPHY IN JUDAISM, CHRISTIANITY AND ISLAM, Cambridge: 1947–1948; S. Sandmel: PHILO OF ALEXANDRIA, New York: 1979; R. Williamson: JEWS IN THE HELLENISTIC WORLD: PHILO, Cambridge: 1989. Isten *kimondott* és *ható* szaváról természetesen már a héber BIBLIÁ-ban is olvashattunk. A GENESIS teremtésselbeszélésén kívül l. ehhez: „*Szavam, amely ajkamról fakad, nem tér vissza hozzám eredménytelenül, hanem végbeviszi akaratomat, és eléri, amiért küldtem*” (JESÁJA, 55,11); „*Az Úr szavára lettek az eget*” (ZSOLTÁROK KÖNYVE, 33,6).

33. Philón: DE FUGA ET INVENTIONE, 97.

34. Vö. Philón: DE CONGRESSU ERUDITIONIS GRATIA, 170.
35. Vö. Philón: DE MIGRATIONE ABRAHAMI, 23.
36. Vö. Philón: DE VITA MOSIS, I. 155.
37. Maimonidész sok vonatkozásban összeegyeztethetőnek tartja Arisztotelészt a Tórával, a zsidó hagyománnyal (vö. MÓRÉ HA-NEVUKHIM, II,3–5.). Arisztotelész a bölcsességet – amely „mindent betetőz” (NIKOMAKHOSZI ETIKA, 1141a) – szembeállítja az okossággal, amely „az emberi dolgokra vonatkozik” (uo. 1141b). Az arisztotelészi bölcsességfelfogásban korántsem az az érdekes – miként ezt sokszor hangsúlyozták –, hogy a platóni elmélethez képest jóval kontemplatívabb, a gyakorlati erényektől távol állóbb, hanem az, hogy az elsődleges okokra és princípiumokra irányuló arisztotelészi szophia, mint az „elvek és okok tudománya” (METAFIZIKA, 982a) a bölcsesség három „szemlélődő” formája, a matematika, a természetfilozófia, de főként az „első tudomány”, a metafizika révén az „örökkévaló, mozgás nélküli és elkülöníthető” (METAFIZIKA, 1026a) felé irányul, és a megismerés során abból részesedik. Nem meglepő hát, hogy az arisztotelészi hagyományt ugyancsak felhasználó Aquinói Szent Tamás – aki bölcsnek nevezi azt, „aki az adott nem legmagasabb rendű okát tanulmányozza” (SUMMA THEOLOGICA, I.1.6.) – a következőket írja: „Az ember a bölcsességben úgy tökéletesedik... hogy részesedik Isten személyes bölcsességében, az Igében, miként a tanuló is úgy okosodik, hogy ha befogadja a tanító igéjét” (SUMMA THEOLOGICA, III.3.8.).
38. Vö. Maimonidész: MÓRÉ HA-NEVUKHIM, III,54.
39. M. Buber: TWO TYPES OF FAITH. London: 1951. 57.
40. A keresztény hitfogalommal kapcsolatosan rendkívül sokat elárul a ZSIDÓKHOZ ÍRT LEVÉL, már a címzettek személyéből is eredő megfogalmazásának („A hit szilárd bizalom abban, amit remélünk, meggyőződés arról, amit nem látunk” – ZSIDÓKHOZ ÍRT LEVÉL, 11,1) és a minden bizonynyal jóval későbbi JÁNOS EVANGÉLIUM kijelentésének hangsúlybeli különbözősége: „Mi hittünk

és tudjuk, hogy te vagy az Isten Szentje” (JÁNOS, 6,69). Buber mindezt kiegészíti azzal a megállapítással, hogy a zsidó *emuna* (bizalom) fogalom alapvetően egy egész népre vonatkozott, míg a keresztény *πισztisz* főként az egyes individuummokkal kapcsolatos. Vö. Buber: i. m. 163.
41. M. Buber: DIE LEHRE UND DIE TAT. In: BUBER: DER JUDE UND SEIN JUDENTUM. GESAMMELTE AUFSATZE UND REDEN. Gerlingen: 1993. 656.
42. BABA BATRA, 21b.
43. SABBAT, 119b.
44. *Rúah* = lélegzet, lélek; *pneuma*, *anemosz*, *spiritus*, *animus*; *rúah Jahve* = az Úr lelke; *rúah Elóhim* = az Isten lelke.
45. F. Rosenzweig: A ZSIDÓ TÖRTÉNELEM SZELLEME ÉS KORSZAKAI. In: uő: NEM HANG ÉS FÜST. Budapest: 1990. 44.
46. M. Eliade: A „MEGKÖTŐZŐ ISTEN” ÉS A CSOMÓK SZIMBÓLUMA. In: KÉPEK ÉS JELKÉPEK. Budapest: 1997. 117–159.
47. A barlangban fogva tartott lélek „a gondolat világába való felemelkedésével” szabadul meg kötelékeitől. Vö. Platón: ÁLLAM, 514a–517b.
48. M. Buber: i. m. 656. Egyébként Buber életművében jelentős helyet foglalt el az oktatás és a nevelés kérdéseiről kifejtett munkássága. Mint gyakorló egyetemi oktató (Frankfurt, Jeruzsálem), illetve a Rosenzweig alapította és Buber által újra megnyitott Freies Jüdisches Lehrhaus vezetője, továbbá 1949-től az izraeli felnőttoktatás egyik irányítója különös hangsúlyt helyezett az oktatásra, amelyet elválaszthatatlannak tekintett az egész embert mint Isten földi képmását formáló és alakító nevelés problémájától. Ide kívánczik egy jellegzetes gondolata: „Újra és újra el kell mondanunk: korunk attól hangos, hogy pillanatokon belül megvalósulnak az emberiség nagy álmai és reményei, mint saját karikatúrái. De mitől ez a masszív látszat? Nem tudok más okot megnevezni, mint a fiktív érzület hatalmát. Ez a hatalom pedig nem más, mint kortársaink képzetlensége.” (M. Buber: REDEN ÜBER ERZIEHUNG. WERKE, I. köt. München–Heidelberg: 1962. 822.)
49. GITTIN, 56b.

Filip Tamás

KÉPREGÉNY

Tudják, a hősök szájánál
a szövegfelhő. Nem tévesztendő
össze a füstgomollyal, amit
a szótlan dohányos fúj ki,
sem a párafolttal, ami
a hidegben sétálók
szájából távozik.

Később aztán már beszélnek,
akik korábban némák voltak,
csak nem tudni, mit, mert
szájuknál üresen maradt
a csepp formájú felhő.

Talán hibás a nyomtatás,
talán ránk bízták,
hogy kitaláljuk, mi
hangzik el, amikor ajtót
nyit, aki otthon van.

Az érkező leül, valamit mond.
A másik örülni látszik,
itallal kínálja, koccintanak.
A vendég elővesz egy papírt.
A másik olvasni kezdi,
és sírva fakad. Talán egy túl
későn érkezett levél,
talán egy hosszú pert
lezáró furcsa ítélet?

Ebbe a számba ennyi fért,
meg az utolsó kép alatt
az ígéret, hogy *folyt. köv.*,
de az újság nem jelenik meg többé,
s akit csak megkérdezünk, hogy
mi lett vele, tagadólag rázza
a fejét; amit keresünk,
az nem is létezett soha.

KÁVÉHÁZ

Hold-medúza csipkedi az eget.
Gázlámpák tüllfénye sejtelmes
köpeny az ifjú hársakon,
és a kávéház üvegén át
jól látni, hogy odabent
fellobban egy gyufa lángja.
Egy költő tüzet ad a műzsájának.
Képzeljék csak el azt a régi,
nagy hanggal meggyulladó
foszforos gyufát, ami úgy szórta
a szikrát, mint kicsiny tűzijáték.
A lobbanás egyszerre két
arcot von fénykörébe.
Egy órajáték festett figurái,
de megáll az idő, és nem múlik
el a századforduló.
Egy költő tüzet ad a műzsájának,
a cigaretta parázslani kezd,
de sohasem fog már végigégni.

ÁRNYÉKOD FÉNYÉBEN

Árnyékod fényében akartam írni,
a szellemed csiholta sugárözönben,
de a fehérén izzó papírlap
minden támadásomat visszaverte.
Ceruzám hegyén egy szó töprengett,
hogy grafitbilincset széttörje-e.
Nem tudtam segíteni rajta, hiába
súgtam: „Köszöntlek”, hiába súgtam:
„Hódolat” – a fényes árnyék egykedvű
maradt, táplálék nélkül is jóllakott,
de tudtam, ha egyszer mégis megéhezik,
fél fogára sem leszek elég neki.

Pósfai György

ÁSNI KELL

Az utóbbi időben szokásommá vált, hogy akárhová megyek, egy ásót viszek magammal. Így nem jövök zavarba, ha hirtelen ki kell ásnom valamit.

Kiásnivaló pedig mindig akad. Ígéretes kőrissuháng, szerény loncvessző, elbitangolt, kertből kiszabadult egzótacsemete – néhány alkalmas ásómozdulat, és már viszem is haza elültetni a kertemben, sivártelepi környékünk nagyobb dicsőségére. A szokás könnyen szenvedéllyé válik, már akaratlanul is rááll a szemem sarka: mustrálgatom, vizslatom, mit lehetne kiásni.

Ásóm eredetét homály fedi. A fészerral örököltem, hivalkodó jel nincs rajta, de első pillantásra látszik, hogy kiváló darab. Acélja erős, semmiféle feszegetésre nem hajlik, és ha hanyagság folytán rajta is szárad valami sárdarab, nem rozsdásodik. Nyele keményfa, fényesen simára koptatott, és kézre állóan alig egyméteres. Bevallom, megesett párszor, hogy nagy tuskót vagy kődarabot kifordítani igyekezve, aládőfve-feszegetve túl-erőltettem, megreccsent az öreg nyél, aggódtam is, csak nem repedt el? De nem, semmi hibája, talán csak az élőfa korából benne maradt feszültségek szöktek ki belőle.

Amíg ásó nélkül jártam, sok gondot okozott, hogyan viselkedjek. Hová tegyem a kezem, ha már jó az idő, és nincsen zsebes kabát rajtam? Szemébe néztek a szembejövőknek, vagy tegyek úgy, mintha valami gondolat erősen foglalkoztatna? Siessek, vagy látszólag lazán sétálgassak? Nem akarok kihívóan jární, de még jobban tartok attól, hogy gyengéséget mutatok, és belém kötnek.

Rájöttem, az ásó biztonságot ad. Senki nem kérdezi meg tőlem, mi okból és hová, mit keresek éppen arra, amerre megyek. Aki ásóval jár, annak valami célja van, még hozzá fontos, jóformán hivatalos ügye. Az ásóhordozásnak jár az előrevetített nehéz testi munka iránti tisztelet. A föld szent dolog, s az ásó összeköttetés az élet gyökereihez, az élelem megtermeléséhez, a hajlék felépítéséhez. A férfiak odabólintanak, az asszonyok kiköszönnek a kerítés fölött: igen, mi mind a munka végét megfogók fajtájához tartozunk.

A kötekedők meg hogy is mernének megmukkanni? Erős keményfa nyél, csillogó, éles szélű acélfej, félelmetes csúcsban végződve... Még a faluszéli hörgő kuvaszok is elhallgatnak, lelassítanak a kerítés felé rohantukban, és én nagyvonalúan még csak feléjük sem pillantok.

Persze nem mindegy, hogyan visszük az ásót. Rövid távra szoktam úgy vízszintesen vinni, a súlypontnál fogva át a nyelet, fejjel előre. Előnye a játékos egyensúlytartás: szórakoztató a súlypontot próbálgatni, az egyensúlyt időnként akár egyetlen begörbített ujjunkon billegtetve keresni. Viszont éppen a játékosága miatt ez a tartás csak rövid távra, komolytalan ügyekben és figyelő tekintetektől távol alkalmazható. Ha fontosabb dolgunk van, vagy hosszabb útra indulunk, ajánlatos vállra venni az ásót. Optimális esetben előrenyújtott tenyerünkbe támaszkodik a nyél vége, vállunk a súlypont előtt támaszt alá, így a nyél elülső vége felfelé törekedik, szépen kiegyensúlyozva, mintegy felfelé húzva előrenyújtott karunkat, amelynek így még saját súlyát sem kell tartanunk! Ez egy megbízható, megfontoltságot, korrektséget sugárzó póz, kivetnivalót senki nem találhat benne. Persze megfelelően tágas tér kell hozzá, mert például egy villamosra

felszálláskor durván figyelmetlen, sőt egyenesen agresszív pozitúrának minősülhet. Tömegben a lehető legsemlegesebb, legbékésebb, jó szándékot tükröző tartás javasolható: egyik kezünkkel fogjuk át a nyelet a súlypont fölött, szorosán magunk mellett lögassuk az ásót fejfel lefelé, és tegyük úgy, mintha jóformán ott sem lenne.

Különleges körülmények között persze akár meg is lehet lóbálni: kipróbáltam, erős a csuklóm, könnyedén megforgatom a fejem fölött, sőt túrhetően hajítok célba vele, de ezt csak úgy megjegyzem, jobb az ilyen extrém használatot elkerülni.

Nem dicsekvésképpen mondom, de meglehetősen rutint szereztem az ásásban. Takarékos, ám mélységnyerő mozdulatokkal taposok, kifordítok, félredobok – ha felveszem az ütemet, szinte sosem fáradok. Persze nem mindegy, milyen talajról van szó. Tudom, legtöbben a jó csernozjomot kedvelik, és van is benne valami, szinte pattanva harsan, ahogy az acél beleszalad, de nekem azért mégis a laza, barna erdőtalaj a kedvencem. A felső, félrekaparható, korhadó-rothadó avarréteg alatt csupa izgalom: finom, fehér mikorrhizafonadék, komoly bogarak, tekergő százlábúak, felszálló, ezer gyerekkori emlékfoszlányt idéző földszag. Kicsit mélyebbre hatolva, a morzsalékból tekergő giliszták fordulnak ki, titokzatos egérjáratok tárulnak fel, s a gyöngye aljnövényzet szét-pattanó gyökérhálója között szemérmes, ám irdatlan erejű ősfagyókerek tűnnek fel...

De lehet tőlem akár cuppogós láptalaj, építési törmelék vagy éppen salakos meddőhányó – én mindenhol szívesen árok. Mi minden lapul a földben, mennyi érdekes fogás akad, mennyi ritka trófea! Koccan az ásó, és máris valami üvegféle merül föl, legutóbb például egy régimódi tintatartó! Kalózkincset még nem találtam, de csontok mindig akadnak: épek, töröttek, agyarak, apró rágcsálófogak, vékony lapockák. Világháborús lövedékek, gránátok, sehova nem vezető ólomcsövek, különös alakú téglák, fületlen edények, törött cserepek, antik házieszközök – bőséges a kínálat. Múltkor is, koppant az ásó, hát egy pompás görög aforizma – vagy mi a csuda – fordult ki a kertem földjéből! Csak ha valami puhában akad el az ásó hegye, azt nem szeretem. Zsákdarab, rongymaradék lehet ott: valaki – nem is túl rég – meg akart valamitől szabadulni. Ruhába csavart kutyakölyök, eltüntetett bűnjel vagy egyszerűen valami gusztustalan szemét – ilyesmiről árulkodik a rongycafát.

Sok mindent napvilágra hoztam már, de az egyensúlyt azért megtartom. Mivé is lenne a világ, ha minden a felszínre kerülne, el se férnénk! Amennyit felhozok, annyit el is földelek. A facsemetéket visszaültetem, a komposztnak valót elterítem, ami nem érdekel, visszatemetem, s bizony produkálok én is kellemetlen dolgokat, melyeket jobb föld alá rejtteni. Csak arra ügyelek, jó mélyre ássam ezeket, idő előtt fel ne bukkanjanak, legyen idejük lebomlani.

Különös helyzetekbe kerülök néha az ásóm miatt. A minap a parkon átvágva a sárga kavicsos ösvényen fiatal nő jött szembe velem, vállán egy kapával. Az én vállamon ásó, az övéen kapa – önkéntelenül lelassítottunk, szemünk egy pillanatra összevillant, azt hiszem, még tetszhattünk is egymásnak, de aztán zavartan félrenéztünk, és elhaladtunk egymás mellett. Nem fordultam meg, és éreztem, hogy ő se néz utánam. Ki tudja, miféle harmónia létrejöttét mulasztottuk így el, de úgy vélem, egyikünk se volt olyan helyzetben, hogy ezt megengedhessük magunknak.

Maradok inkább a komplikációmentes, könnyed ásás mellett; kiások, elások, túrok, kapargatok, gödröt mélyítek, halmot emelek, néha már csak passzióból is áskálódok, idemegyek, odasétálok, kedélyesen megtámaszkodom, hanyagul ráteszem a lábam – mindig velem az ásóm. Nem is tudom, mi lenne velem nélküle. Úgy érzem, egyszer még talán az életemet is köszönhetem neki. Mondjuk így:

Tamotua arra ébredt, hogy nem maradt kin uralkodnia. Az éjjel meglépett a sógora is teljes pereputtyával. Űgyesen csinálta, meg kell adni, semmi nesz nem árulta el, pedig még az elhunyt rokonságát is kikaparta, és magával vitte. Tamotua csak álldogált az üres konyhó előtt, és azon csodálkozott, mennyire nincs benne indulat. Fusson haza, és rugdossa meg a három feleségét? Pofozza fel a kölyköket? Nem lelné örömét benne, s nem is lenne királyhoz méltó kaliberű tett.

A sógor már a partvidék felé járhat. Kap új házat a misszióban, nadrágot húz majd, a gyerekek meg mehetnek az iskolába. Ez az iskola, ez a legfájóbb pont. A tanítónő egy kis-mamba! Egy nő és ráadásul egy kis-mamba tanítja a nagy-mamba gyerekeket! Kis-mambát a normális időkben csak nyársra húzva látott egy nagy-mamba gyerek. Ez a tanítónő már a második, amikor az elsőnek hírért vették – akkor még sokan laktak a hegyi faluban –, a felháborodott férfiak lerontottak a partra, és lemészárolták a botrány forrását, de aztán jött a *government*, puskákkal és iszonyúan dübörgő, szálló masinákkal, és elvittek egy tucat férfit, köztük az akkori főnököt, az apját. Megtanulták, ha megharagszik a *government*, annak nincs jó vége. Azóta Tamotua nem járt a partvidéken, a népe meg csak fogyott, szökdösött, s most itt áll magában.

Visszament a konyhójához, ahol feleségei a napi ház körüli teendőket végezték. Mелegség öntötte el a szívét: íme a jó erkölcs utolsó bástyája! Egyik asszony sem távolodott engedély nélkül az előírásos harminc lépésnél messzebb a konyhótól, s így nem kellett közbeavatkoznia. Nem szívesen ölte volna meg őket, hiszen kedvelte mindhármát, és amúgy is olyan kevesen maradtak.

Belépett a sötét konyhóba, hogy az ősök tanácsát kérje. Népe elfogyását nem nézheti tétlenül, királyhoz méltó bosszúra van itt szükség. Nem volt buta ember, tudta régóta, hogy el fog jönni ez a nap is, nem tehet ellene semmit, de a saját önbecsülését nem hagyhatja veszni. Leült a hűvös, döngölt földre, ott, ahol nagyapja volt elföldelve. Híres, nagy király volt az öreg, messze földön tisztelték kegyetlenségét. Tamotua érezte nagyapja jelenlétét, sugárzó akarátát, s ahogy ott ült, a szellemek beszélni kezdtek hozzá.

Este volt, amikor Tamotua megkezdte a leereszkedést a partvidékre. Arca rikító színekre volt mázolja, hatalmas, hadi péniszvédő kócot viselt, kezében könnyű lándzsát vitt, a hozzá való mérgezett hegyekkel.

Reggelre a parti bozótban hasalt, közel a szellős, pálmaleveles házak külső köréhez, s csak várt türelmesen, mindent jól megfigyelt. Látta a sürgés-forgást, a szégyentelen asszonyokat, akik már hosszabb ideje itt élnek, és már a tarkójukra csüngő fűcsomót is elhagyták, a rövidnadrágos, szabadon rohangáló gyerekeket, a tarka inges férfiakat. Időnként egy fehér ember is felbukkant; valami furcsa masinán siklott, elképesztő gyorsan, lábával kalimpálva.

Tamotua figyelmét azonban másvalaki kötötte le. Egy másik fehér ember, aki a házakon innen, a közelében fekvő pálmaligetben tartózkodott, és megmagyarázhatatlanul viselkedett. Jó darabig semmit sem csinált, mintha élettelen lenne, hevert a parti fővenyen, aztán felkelt, belegázolt a vízbe, és csak bukdácsolt, sodortatta magát a hullámokkal. Nem halászott, kagylókat sem gyűjtött, üres kézzel jött ki a vízből, és megint elterült a homokon. Ezt ismételtette többször a nap folyamán. Kezdsnek jó lesz ő – gondolta Tamotua, itt a takarásban könnyen megöli, de valami óvatosságra intette: az ember mellett ott hevert egy különös eszköz, egy erős rúd – ezt jól kivehette –, ami egy hideg csillogású, veszélyes kinézetű, hegyes nyelvben végződik. Jobb lesz megvárni a sötétet.

Ahogy a nap lefelé kezdett hajlani, az ember különös műveletbe kezdett. A furcsa fegyvert letűzte a homokba, a végére akasztott valami lapocskát – vakítóan villant meg rajta a napfény –, aztán odahajolt, és valami fehérét kezdett kenni a képére. Harcra készülne? Hamar kiderült, hogy nem, mert az ember egy apró eszközzel kaparni kezdte a fehérséget a képeről, s közben furcsán grimaszolt. Ha közben énekelne és táncolna, akkor talán lenne jelentése a rítusnak, de így érthetetlen volt.

Tamotua figyelt és várt. A nap lebukott, pillanatok alatt besötétedett – közben a fehér ember belebújt egy zsákba, és elnyúlt a pálmafák alatt –, aztán feljött a hold, és beragyogta a bozótost. A hullámok lecsendesedtek, alig loccsantak a partra vetődve. A hold felhő mögé bújt. Eljött az alkalmas pillanat.

Tamotua lassan, négykézláb kúszott a bokrok között. Extra figyelemmel, zaj nélkül, sima mozdulatokkal haladt. Hamarosan eléri a pálmaligetet, megjegyzte a helyet, ahol a fehér ember feküdt, egy gyors dőfés a mérgezett lándzsával – az első elégtétel. Baljós mosoly játszott Tamotua ajkán.

Hirtelen megtorpant. Ahogy a tisztáson kúszott keresztül, egyszerre maga előtt találta az idegen furcsa fegyverét, majdnem nekikoccant a homloka. Hideg szagot érzett a homokba tűzött, riasztó nyelven. Egészen lassan, készen az elugrásra, emelkedni kezdett, végigszimatolva a vastag fegyvernyelet. Majdnem teljesen kiegyenesedett már, amikor hirtelen orra előtt találta a nyél végére akasztott lapocskát. Kibújt a felhő mögül a telihold, beragyogta a tisztást, és Tamotua szembenézett magával az iszonyattal: egy torz figura, ijesztően bemázolt, villogó szemű, hegyes fogú szörnyeteg meredt rá közvetlen közlelől!

A király üvöltve szaladt vissza a hegyekbe.

Valahogy így menti meg az ásó az életemet. De lehet, hogy teljesen másként. Szóval nagyon összenőttünk, s ha nagy ritkán meg kell válnom tőle egy időre, nagyon sután érzem magam. Múltkoriban a tengerentúlra utaztam, s a repülőre mégsem vihettem fel magammal. Mikor egy hónap múltán hazatértem, már nagyon hiányzott. Feleségem kijött elém a reptérre, és – micsoda kedves figyelmesség! – magával hozta az ásómat is. Jobb kezemmel átöleltem feleségemet, bal kezemmel megsimogattam a kifényesedett ásónyelet. Mi tagadás, kissé meghatódtam.

Nem tudom, mit hoz a jövő, mit tartogat még a sors számunkra. Könnyű lenne úgy elképzelni a befejezést, hogy utolsó közös munkaként ások egy kb. két méter hosszú, másfél méter széles gödröt, félrekaparva az avart, áthatolva a humuszon, a ragadós öntéstalajon, a vízzáró agyagon, esetleg egy kis folyami kavicsan, jó mélyre jutva, bőven a fagyhatár alá, tartósan nyugodt régiókba...

Én azért valami mást gondolok. Dédelgetek magamban egy kedves – kicsit giccses – képet: bandukolok valahol a szűz amerikai prérin, egyenest nyugat felé, térdig a simogató perjefűben, néha megállok, ások egy formás kis gödröt, és almafacsemetét ültetek bele. Ahogy haladok, mögöttem szaporodik az almafácskák sora, s a kis fák gyorsított felvételben kihajtanak, növekednek, virágba borulnak, én pedig lassan egyre kisebb leszek, végül eltűnök a távolban, arra, amerre hegláncok emelkednek, s melyeken túl, valahol igen messze, az óceán mossa a partokat.

Hát valahogy így. Vagy másként.

Vojnits Imre

URNASOR

Az urnasoron szaporodnak
a műköből rakott stelázsik –
hát ez az! minket is, barátom,
mihamar egy-egy fülke vár itt.

Nevünk írják más nevek mellé,
s egy folyton-égő törpe lámpa
mögül kibámulhat fotónk az
odabiggyedt viaszvirágra.

Akárcsak régen ahol éltünk
egymás mellett-fölött az úrben,
skatulyákba osztva emitt is,
csak hát, csak hát miniatúrben.

Amikor már a notórius
özvegy nő is tél-túl botorkál,
ha lenne ujjad még, a szomszéd
csempéjén szívesen kocognál.

– Ha megengedi: Por vagyok. S ön?
A válasz, sejthető, *rokon* lesz,
s örvendünk egyet – bár lehet, hogy
minden közeledést zokon vesz.

Volna kedved e zsugorított
halálmóddhoz? Csak mert nekem nem.
Sokkal inkább a régimódit,
ha nem sírkamrában, de kertben.

Fakereszt s igazi virágok,
halomra hull a rőt levél,
bogár bomlasztja lassú testünk –
nem támad úgyse föl, ne félj!

VÍKEND, 2000

Végig a szűk, plüssös folyosón, sebesen le a liften, hangtalanul az üveghengerben, mint a higanyszál, majd a garázsbol a borszín autóval kikerülve át a keresztutcák rácsán, a rideg falu házak irdatlan sora közt, piszkosszürkére kifestett sápadzó vonalak mentén, zöld lámpa jelétől lámpa jeléig, villódzó lila fényalagútban, hátrafelé rohanó suta árnyak tömkelegében (nem látszik, melyik a szobor és melyik él: alakok csak), téglakerítéses, behemót, kuka gyártelepeknél, híd remegő korlátjai közt, míg lent a vasúti háló barna vagonstort őriz erőtlenül, aztán végre: a sík! ...Oldalt üde fák nyuligálnak az égbe, s lábuknál, a barázdák zsiros fényeiben ellát végig a szem – föl-fölszakad akkor a szádon a szó: „föld, föld!”, és szüntelenül kiabálsz, hogy elérted a partot?

Magyar László András

CHANGE

A knósszoszi palota érdekes volt, ám kétségtelenül kisebb a kelletténél. Szűkös szobák, keskeny folyosók, alacsony kapuk. Zoli a régít és a híreset nagyinak, szívdobogatóan jelentősnek szerette volna látni, nem ilyen hétköznapi-emberinek és otthonosnak. Minósz, a Bikakirály, Ariadné, Minótauros – a Trencsényi- meg a Kerényi-féle mitológiai lapjain ezek a nevek egészen másfajta, izgató, csábítóan különös világról meséltek. Itt azonban minden kicsi és tarkabarka volt, ráadásul e kicsiségben és tarkabarkaságban csak úgy nyüzsgött a sok amerikai, nyugatnémet és francia. Főként nyugdíjasok, bermudanadrágban, fényképezőgéppel, tarka pólóban, vászonsapkában. Elviselhetetlen karattyolásuk és dezodorillatuk betöltötte a hűvös, félhomályos termeket, ha pedig Zoli a napfényre menekült előlük, a sárgászöld bokrok közül forró hullámként zúdult rá a kabócapirregéstől zengő hőség.

Zoli tizenhat éves létére először járt külföldön, és mindjárt Görögországban! Jugoszláviában csak a színes benzinkutak, a furcsa feliratú, tarka teherautók és a sárga szegélyes országutak jelezték még a boldogító idegenséget, no meg Nis éjjeli lármája, pacsul- és kebabszagú, nyüzsgő, délies élete, azonban alighogy átlépték a retusált tábornokképekkel és hivatalos üdvözlőtranszparenszekkel ékített görög határt, minden varázsütésre megváltozott. Másfajták, négyszögletűek és színesek lettek a házak, az utak

mentén, az épületeken hatalmas, harsány reklámtáblák rikítottak, amelyekhez fogható Zoli még életében nem látott. Az emberek jó minőségű, divatos ruhákban üldögéltek a kávéházak teraszán, ahol finom gyümölcsleveket, jegeskávét és kúpos papírpohárban, szívószállal szervírozott mennyei tejszínes kakaót lehetett kapni. Ráadásul meleg volt, olyan meleg, mint otthon soha. És hát Szaloniki! Az utca végén váratlanul, csillámló sötétkéken felmagasló, hihetetlen tenger! Az elképzelhetetlen bőség, a márványborítású járdák, a gazdag villanegyed, a csodálatos áruhálmazzal tömött boltok és a kövér, aranyláncos kereskedők, akik előrohantak üzletükből, hogy végeérhetetlen szóáradat közepett karjuknál fogva rángassák be a vevőt kincseik közé. Mindez valószínűleg sokkolta Zolit, aki úgy érezte, élete legzamatosabb, legvalóságosabb álmát álmódja éppen.

Már egy hete voltak úton, a Meteorákon, Larisszán, Kamena Vourlán és Athénon át egyre dél felé. Pireusztól Krétáig hajón tették meg az utat, ami újabb, soha nem érzett gyönyörűségekkel töltötte el Zoli gyermektegnapi testét és lelkét. Mert éveinek száma szerint Zoli tizenhat éves volt ugyan, ám a gyanútlan szemlélő legfeljebb tizenháromnak ítélte volna. Idős szülei aggódtak is eleget kései, egyetlen és féltett gyermekük visszamaradottsága miatt: orvosokhoz cipelték fiukat, megalázó vizsgálatoknak vetették alá, és gyámoltalan satnyaságát sürűn fürkészték szorongó mélabúval. Pedig Zoli éppen az utóbbi hónapokban különös változáson ment át: a korábban kifejezetten csúnyácska, könnymoly kisfiú láthatóan megnyúlt, tagadhatatlanul megszépült a kamaszkor hanyag, aránytalan, de áldott ecsetvonásai nyomán. Keskeny arca megtelt, párásan csillogó, sötét, enyhén kancsal szeme mintha kitágult volna, tétova szája pedig elmosódott rajzúvá duzzadt, és örökösen félszeg mosolyra húzódott, ami arcának bizonyos vonzó, ephéboszi jelleget kölcsönzött. Korának divatja szerint vállig érő, sűrű, sötétbarna haja lány hullámokban hullott vézna vállára – ez a hajviselet nyilván édesanyja engedékenységének és titkos vágyainak volt köszönhető. Az anya ugyanis egyetlen gyermeknek és késő méhgyümölcsnek bizony kislányt látott volna szívesebben. Ez a halovány anyai kislányvágy Zoli ruházatkódására is rányomta bélyegét, és ha az ekkoriban kötelező farmeren nem változtathatott is, legalább a felsőruházat színeiben – a fehérben, világoskékben, halványzöldben – igyekezett megnyilvánulni és némi kielégülést nyerni. Zoli apja, a tekintélyes és ősz orvosprofesszor mindebben nem szólt bele, talán észre sem vette gyermeke neveltetésének titkos elhajlását, hiszen igen ritkán tartózkodott otthon, mikor pedig este mégis hazatért, dolgozószobájába zárkózva kopogott írógépén vagy olvasott. Ha a fiú olykor az atyai szentély ajtajának kilincsét kisé szorongva lenyomta, és valamely elkerülhetetlen kéréssel hozakodott elő, az atya szemüvegét homlokára tolva, jóindulatú, de türelmetlen mosollyal igyekezett minél rövidebbre szabni a bosszantó idővesztéssel járó audienciát.

Zoli előszeretettel különült el szüleitől, részint önértéből, hogy a függetlenség és a felnőtté válás látszatát keltse, részint pedig magány utáni örökös vágyában. A zegzugos, átláthatatlan palota lépcsőit járva – vajon nem ez volt éppen a híres labirintus? – bősen fényképező apjától és engedelmesen műélvező anyjától most is szándékosan elmaradt. Hamarosan sikerült is felfedeznie egy termet, ahol sem tiszteletteljesen duruzsoló német és francia nyugdíjasok, sem hangoskodó amerikai hippik nem zavarthatták elmélkedését. A terembe vagy inkább szentélybe csak egy keskeny ablakocska át jutott némi fény, téglavörös falait alig kivehető geometrikus minták, vonalak és halvány levélrajzok díszítették. Zoli azt hitte, hogy egyedül van odabent, kinyújtotta hát a kezét, hogy megsimogassa a szép mintázatot, ekkor azonban észrevette, hogy az

egyik falmélyedésben mégiscsak ül valaki. Amint szeme lassanként hozzászokott a helyiség félhomályához, a mélyedésben magas támlájú kőtrónust pillantott meg, ezen üldögélt a titokzatos lény, helyesebben gyermek vagy gyermekféleség. Az illető fehér pólót viselt, amelyet „UCLA – Anarchy” felirat és egy szakállas férfi képe ékített, kopott farmerének szára rojtokban végződött, sarus lábfeje pedig a homály ellenére is egyértelműen piszkosnak látszott. Fehér, nyugtalan keze a trónus karfáján csúszkált ide-oda. A legérdekesebb azonban az arca volt, amelyet hatalmas gömb gyanánt hirtelenszöke, meghökkenően göndör hajkorona vett körül: erről az arcról ugyanis lehetetlen volt eldönteni, hogy tulajdonosa lány-e avagy fiú. Vonásainak zavarba ejtő elmosódottsága, a durvaság és a kecsesség különös keveredése, az arányok, a duzzanatok és a mélyedések inkább kedves, mint szép kétértelműsége a szexus kérdése felől teljes bizonytalanságban hagyta a szemlélőt, aki a fehér pólóingre is hiába csusszantotta alá tekintetét, hiszen a trikó oly bő volt, hogy az alatta rejlő vagy nem rejlő domborulatokra vonatkozóan semmiféle útmutatást nem adott a kíváncsiskodónak. A magányában és ítéletében megzavart Zoli éppen távozni készült, mikor a különös személy felemelte nyugtalan kezét, intett vele, majd érthetetlen nyelven szólva felállt trónszékéből. Közelebb lépett, álmatag mosollyal rámutatott Zoli lágyékára, és titokzatos nyelvével feltett valamilyen kérdést, mikor pedig látta, hogy választ hiába vár, felnevetett, megcsóválta fejét, és kifutott az ajtón. Zoli megütöközve állt még egy darabig a félhomályban, ám később megvonta a vállát, legyintett, és elindult szülei után.

A knósszoszi palota szemléletébe szerencsére a szülők is hamar belefáradtak – az apa filmcserére, az anya hideg narancslére vágyakozott –, így hát némi szellőztetés után a kis család beült a déli naptól izzó autóba, amelynek kormányát nedves ronggyal kellett áttörölni, hogy érinthetővé hűljön, és visszakocsikázott a szállodához.

Zoli a hátsó ülésen ült, mint rendesen. Már egy hete figyelhette szülei fejét hátulról: apja bíboran mély ráncú és őszén tekintélyes tarkóját feljebb a kevésbé tekintélyes, fényes kopaszfolttal, valamint anyja kreol, aranylánccal övezett és még mindig fonnyadásmentes nyakát, baloldalt a nagy, barna anyajeggyel. Nagyon – bár nem egyforma módon – szerette szüleit, és szeretete csak gyarapodott az elmúlt hét során. Még soha nem töltött ennyi időt ily hármasságban – általában csak anyjával vagy nagyanyjával nyaralt –, most kissé zavarba is hozta a túlságos és olykor kellemetlenül leleplező atyai közelség, amellyel egyelőre nem tudott mit kezdeni. Először itt, Görögországban hallotta, ahogy apja vizelete csobog a vécében, és itt volt első ízben szenvedő fiútanúja szülei szégyenletesen hangos szeretkezésének is. Ráadásul apja a megszokott és lényéhez olyannyira illő szürke öltöny és nyakkendő helyett itt rövid ujjú és nem csupán fehér ingeket viselt, sőt fürdőnadrágban és pizsamában is gyakran mutatkozott fia oldalvást, de éberén figyelő tekintete előtt. Jóllehet Zoli e jelenségek természetes voltát értelmével felfogta, és bölcsen belátta, lelke mélyén mégis ellenkezés ébredt a dolgok rendjének ilyen felborulása és átalakítása ellen.

A szállodába érve a család lezuhanyozott, átöltözött, majd megebédelt egy közeli, olcsó vendéglő utcára állított, billegő faasztalánál, amelynek piros kockás, foltos abroszát a tengeri szél ellen fémcspeszkek rögzítették. Olívaolajban sült, savanykás makrélát ettek, juhsajtós görög salátával és citromszeletekkel ízesített, hús kristályvizet ittak hozzá talpas pohárból. Az étterem belső helyiségében vaskos birkaszag honolt, legyek dongtak a szegényes bútorzat körül, a falról pedig a diktátor jóindulatúan fenyegető képe mosolygott a némán kávézó vendégekre. Még két órájuk volt a hajó indulásáig, ezt az időt a kikötőben horgonyzó szürke, amerikai rombolók bámulásával töltötték,

amelyekhez az apa, szokása szerint, lenyűgözően szakszerű és kifogástalanul fogalmazott magyarázatokat fűzött.

Zoli kissé izgult a hajóút miatt, részint, mert a tenger a szokottnál nyugtalanabbnak látszott a felhős égből alázduló üvegfehér fényben, részint pedig, mert szorongott a kabin miatt. Szülei idefelé is kétágyas szobát béreltek maguknak, fiukat pedig jobb híján egy háromágyasba fizették be. Végül is nagy baj nem lett a dologból: a dupla ágyat egy takaros, szőke, norvég ikerpár foglalta el. Úgy tizenkét-tizenhárom évesek lehetek, különböző neműek, ám ennek ellenére teljesen egyforma, elegáns iskolai uniformist: kék, térdig érő sortot, gondosan vasalt fehér inget és nyakkendőt viseltek – ebből az egyenruhából egész koffernyi állt rendelkezésükre. Zolit csupán az zavarta némiképp, hogy a nyugtalanul forgolódo harmadikkal mit sem törődve, a skandináv ikerrek, miután uniformisukat levetették és együtt lezuhanyoztak, anyaszült meztelenül tértek nyugovóra, mégpedig mindketten egyazon ágyban összebújva. Ki tudja, a szégyentelenek mit műveltek a lepedő alatt, viháncolásuk és furcsa sóhajtozásuk következtében azonban Zolinak hajnali kettőig nem jött álom a szemére, és emiatt másnap végigaludta a hosszú és érdekesnek ígérkező autótutat.

A hófehér, firniszszagú hajó most valóban a kelletnél erősebben imbolygott. Oldalvást kicsiket, felfelé pedig nagyokat hintázva felkűdt a vízen, úgyhogy Zoli hamarosan elkeseredetten észlelte gyomrának vészjósló rándulásait. Mikor azonban a gépek feldohogtak, és a *Panagia Timu* nekivágott a nyílt tengernek, a friss, sópermetes szél hamar kisimogatta fejéből a szédületet. A korlátnak támaszkodva elragadtatottan figyelte a hajó útját jelző, fokozatosan világoskékékké foszló, fehér habcsíkot és a levegőben látszólag egy helyben hintázó sirályok zsvajgó röptét. Szüleivel azt találgatták, vajon a fedélzeten nyüzsgő utasok közül ma kivel kell megosztania – ezúttal kétágyas – kabinját. Egy meglepően csúf hölgyekből álló francia kórus, néhány idős, szemüveges, fényes protézisű nyugatnémet, egy csapat koszlott amerikai fiatal, valamint két nagy szakállú pópa állt rendelkezésre. A szülők a pópákra voksoltak, és nekik lett igazuk. Zoli legnagyobb megdöbbenésére ugyanis aznap éjjel felé egy hatalmas, szuszogós pópa jelent meg a kabinjában, kedvesen mosolyogva köszönt, majd fején át lehúzva fekete lebernyegét, mulatságos, fehér gyapjú kezeslábasában, amelynek nyakkivágásából bozontos szőrzet türemkedett elő, hirtelen fölguggolt az ágyra, és sebesen a paplan alá bújt. Öt perc múlva már zengett is dallamos horkolása, amely egész éjszaka egy percre sem szünetelt. Zoli nehezen aludt el, és hajnal felé felriadt. Rázta a hideg, retentő szomjúság gyötörte. Kisietett a folyosóról nyíló, olajfesték- és parfümszagú közös vécébe, ahol a lágy éjjeli hajódohogás közepett, némi meglepetésére, az egész vacsorát kiadta magából. Könnyes szemmel bámulta egy darabig a vécékagylóban a piros, olajos lében úszkáló kalamáridarabkákat és a gyümölcssaláta színes foszlányait, majd arcot mosott, és visszabotorkált fülkéjébe. Biztos a hajótól van – nyugtatta magát elkeseredetten.

Pireuszba másnap reggel értek, s mihelyt autójukat megkapták, már indultak is tovább Korinthoszon át Nauplion felé, ahol egy teljes hetet kívántak eltölteni. A partraszállás után Zoli megkönnyebbülten várta, hogy szédülése és hányingere csillapodjék, de hiába. Megint rázta a hideg, émelygett – a drótkerítés övezte, lehangoló korinthoszi romokból alig látott valamit –, teljesen kedvét és erejét vette teste ellenkezése. Egy kuka rejtekében megint hányt, és kénytelen-kelletlen beszámolt szüleinek az éjjeli gyötrelmekről is. Anyja aggódott, apja viszont, miután nagy, hűvös kezét a homloká-

ra fektette, csak legyintett. Még otthon elkészített útiterve szerint ugyanis aznap délutánra Nauplionba kellett érniük, márpedig amit az atyai akarat eltervezett, az ellen nem lehetett mérsékelni holmi múltó rosszsullét. A rosszsullét azonban nem bizonyult múltónak, sőt egyre súlyosbodott, és a hegyek közt kanyargó betonösvényeken folytonos megállásra készítette a családot. Zoli hányt és újra hányt, ereje és önérzete teljesen elhagyta, végül már azért könyörgött apjának, hogy hagyják magára egy árnyas fa alatt, és majd jöjjenek vissza érte másnap. Az atya ezen hangosan és gúnyosan nevetett, majd vádoló tekintetet vetett az anyára, aki bánatosan sütötte le fiáéra emlékeztető szemét. Ilyen és hasonló megaláztatások és hányattatások közepett értek, az apai szándékot beteljesítve, délután négy körül Nauplionba, a velencei fellelgyváráról és a kereszties háborúk időszakában játszott fontos szerepéről híres kisvárosba. A tengerparthoz igen közel, egy meredek utcácskában találtak olcsó, kávé- és vajillatú, családias hotelt, ahol Zoli, a végkimerültség határához érkezvén, végre ágyba bújhatott, és ahol apja rövid vizsgálat után, férfias vállon veregetés kíséretében közölte vele, hogy gyomorrontása van, amely legkésőbb egy-két nap múltán nyomtalanul elmúlik majd.

Másnap a szülők hosszabb kirándulásra indultak a napsütötte fellelgyvárba, s Zolit – akinek rosszsulléte végleg és szerencsésen elmúlt – magára hagyták Vas István vasos és kicsit unalmas önéletrajza, egy doboz keksz és egy zacskó zamatos, ám egyelőre nem fogyasztható őszibarack társaságában. Zoli szokása szerint élvezte a magányt. A redőny csíkozta hűvösségben az utca zaját figyelte, olvasott és verset írt – a versírás az utóbbi egy évben vált titkos szenvedélyévé. Verseinek tárgya általában önmaga volt, hiszen a világból még semmi egyebet nem vélt ismerni. Hangulatait, gondolatait és életének jelentősnek hitt eseményeit öntötte klasszikus formákba, amelyeknek ritmusa édes gyönyörűséggel töltötte el lelkét.

Magánya azonban nem tartott sokáig. Kilenc óra felé kopogtattak, majd nyílt az ajtó, és egy fiatal lány lépett be rajta vödörrel és felmosófával a kezében. A lány abból a zömök, vörösesfekete hajú fajtából származott, amely a környéket nagyrészt benépesítette, úgy tizenhét éves lehetett, és erős, leginkább a mentaillatra emlékeztető vértékszag lengte körül. Kötényt viselt, és fehér, ujjatlan blúzt; sűrű, sötét hónaljiszőrzete akkor is jól látszott, ha karját leeresztve tartotta. A szőrzet túlságos bősége általában is jellemző volt testére: felső ajkát is pihék árnyaszták, és meglepően fehér, formás karját is bársonyos bunda borította, arca és egész lénye azonban mégis kedvesen nőies volt. Mosolyogva lépett Zoli ágyához, megsimogatta a fiú karját, majd balját önnön hasára helyezve azt kérdezte tőle zakatoló anyanyelvén, hogy fáj-e még a gyomra. Zoli nemet intett, és az őszibarackból megkínálta a lányt, aki azonban nem vett belőle, hanem munkához látott. Előbb a fürdőszobában tett-vett, kimosta a vécét és a fürdőkádat, és új „Desinficiated” feliratú papírcsíkokat ragasztott rájuk, felmosta a márványpadlót, kiürítette és kitörülte a szemeteskosarakat és a hamutartókat, serénykedett és hajladozott, miközben a sűrű mentaszag lassanként betöltötte a szobát, és Zoli figyelmét is elvonta Vas István életéről.

Mikor a lány végzett, újra Zolira mosolygott, leült az ágya szélére, fejét félrehajtván nézegette a fiút, majd hirtelen, kínálás nélkül vett a barackból. Fehér fogaival beléharapott a gyümölcs húsába, mit sem törődve a lecsöpögő lével, amely aranypataként folyt végig kerek állán. Szóltalanul evett, és közben mosolygott. Végül a kézfejjével nem túl eredményesen megtörölte a száját, bal markában tartva a kiköpött magot, előre-hajolt, lágy, meleg pusztit nyomott Zoli ajkára, nevetve felpattant, és takarítóeszközait felkapva eltűnt. Zoli aznap alig olvasott, dobogó szívvel szemlélgette a plafont, és ha-

zatérő szüleinek semmit nem szólt a szobalány látogatásáról. Ez volt az első csók életében, amelyet nőtől férfiként kapott.

Másnap ugyan a lány nem jelentkezett, a betegség viszont láthatóan és érezhetően visszavonult rejtekébe. Zoli már kiülhetett a balkonra, ott evett-ivott az árnyékban, remekül érezte magát, csak a tenger közelsége töltötte el szívét sajgó vágyakozással. Apja azt ígérte neki, hogy ha még egy napig hasonló gyorsasággal javul az állapota, bátran fürödhet majd a tengerben, sőt – tette hozzá biztató mosollyal – még valami meglepetés is várja majd a parton.

A harmadik napon szülei újabb – ezúttal távolabbi célú – kirándulást tettek a környéken, mégpedig autón: három előtt valószínűleg nem érnek vissza a hotelbe, köztük némi büntudattal. Zoli igyekezett leplezni örömét. Alighogy egyedül maradt, gondosan megmosakodott, legszebbnek tartott égszínkéi ingét öltötte magára, és dobogó szívvel várakozott, apjától ugyanis fortélyos módon megtudta, hogy legalább másodnaponta takarítják a szobát. A mentaillatú ujjatlan blúzában hamarosan meg is érkezett, ám Zoli mélységes csalódására rosszkedvűen és komoran. Mosolyról, barackevésről vagy pusziról ezúttal szó sem lehetett, a lányka némán tette a dolgát, szemében a harag könnye csillogott, és láthatóan nem volt közlékeny kedvében. Zoli minden angoltudását összeszedve megpróbálta megtudakolni, mi a baj, de a lány csak megvonta a vállát, és kedvetlenül elfordult. Hamar végzett, és eltűnt. Zolinak el volt rontva a napja. Mit volt mit tenni?

Unalmában lesétált a lépcsőn, és kinézett a szállodácska kapuján. Bal felé, a sarkon régiségbolt cégére zöldellt, a portékák egy része a járdán sorakozott művészi és a bőség illúzióját keltő rendetlenségben. Mindenfélét lehetett itt kapni: szuvenír Aphrodité-szobrocskákat, rézedényeket, kerámiákat, szötteseket, régi fegyvereket, képeslapokat, sőt számárnyerget, vízipipát és antikvár könyveket is. Zoli nem tudott ellenállni kíváncsiságának, a bolthoz ment, és belépett a csilingelő ajtón. Odabent nem ült senki, Zoli tehát óvatosan körülnézett. A helyiség közepén asztal állt, amelyen két kőoroszlán és egy phalloszát tartó bronzszatír között, egy hatalmas cseréptálban régi pénzek heverték kúpos halomban. Zolit, mint az idős szülők gyermekeit, mindig is vonzotta az ódontság, beletúrt hát a pénzhalomba, kiemelt néhány érmét, és hunyorgó szemmel vizsgálgatta kopott feliratukat. A pénzek főként a huszadik század első feléből származtak, elegáns görög betűk és katonaruhás királyok képei díszítették őket.

Zoli teljesen belemélyedt a pénzszemlélésbe, mikor valaki finoman megérintette a vállát. Ijedten fordult hátra. Magas, karcsú, vörösseszőke fiatalember állt mögötte. Talán harminc-harmincöt éves lehetett, arca a kalokagathia eszményében fogant Apollón-ábrázolásokéra emlékeztetett, ajkán magabiztos és tán éppen e magabiztosság folytán némileg buja mosoly játszott. „American?“, kérdezte rossz kiejtéssel. „Hungarian“, felelte Zoli. „Buy money?“, kérdezte az Apollón-külsője. „No money“, mutatta mentegetőzve üres zsebeit Zoli, majd némi gondolkodás után hozzátette: „Only look.” „Look, look. Antique Greek money” – biztatta a férfi. Mellé állt, átkarolta a vállát, és rámosolygott. „Change?” „What change?” A férfi egy marék pénzt emelt ki a tálról, és Zoli zsebébe csúsztatta, majd közelebb hajolt, és likőrillatú ajkával megérintette a fiú nyakát. „No, please”, nyögte rémületen Zoli, ám ekkor a férfi átkarolta, szembefordította magával, mélyen a szemébe nézett, és vastag, érdes nyelvét az ajka közé tolva szájon csókolta. Zoli gyomrába undor és rémület hasított, kitepte magát az apollóni ölelésből, és zakatoló szívvel rohant ki a boltból. A küszöbön visszafordult, kikotorta a zsebéből az érmeket, és visszanyújtotta az immár az ajtóban álló és váltig mosolygó bol-

tosnak. „No. It is yours” – intett ujjával Apollón. „Change, good business”, jelentette ki, aztán az ajkára helyezte a mutatóujját, és hozzátette: „No tell papa. Mystery.” Nyilván „secret”-et akart mondani. Zoli egy darabig habozva állt, azután önmaga számára is érthetetlenül visszaöntötte a csókdíjat a zsebébe, és hazaszaladt.

Szülei három körül jókedvűen tértek meg a kirándulásról, semmit sem vettek észre Zoli zaklatottságából. Szendvicsekből álló ebédjük elköltése után az apa úgy döntött, fia immár eléggé jól van ahhoz, hogy megfürödhessen a tengerben. Fürdőruhát öltöttek hát, rá rövidnadrágot és trikót, majd pokróccal, napolajjal és vízzel fölszerelkezve lesétáltak a városka sziklás strandjára, amely közvetlenül a csónakkikötő mellett feküdt.

A strandon néhány fekete békaként a vízben gubbasztó helyi öregasszonyon kívül csak külföldiek tartózkodtak: a szokásos nyugatnémet nyugdíjasok mellett egy piros színűre főtt angol párocska, két szótlanul nézelődő japán nő és négy, valószínűleg olasz fiatalember, akik egy napernyő menedékében kártyáztak, és a zsebrádiójukat hallgatták. Az apa ekkor előhozakodott az ígért meglepetéssel, ami nem volt más, mint egy szép, tengerkék bűvárszemüveg hosszú pipával. Zoli az atyai instrukcióknak megfelelően előbb kimosta, majd a szemére illesztette az üveget, és azonnal a vízbe vetette magát.

A látvány lenyűgözőbb volt, mint amit legszebb álmában remélhetett. A part menti sziklák víz alatti oldalán csak úgy nyüzsgött az élet. Lopott csigaházzal a hátukon vonuló vörös lábú rákok, üregek menedékéből elővillanó hosszúkás és fátýolszerű uszonyukat rezegetve lebegő tarka halacszkák, mohos kövek alól kipislogó tenyérnyi polipok, fekete és cirmos tengeri sünök, hatalmas, észrevétlen lassúsággal kúszó tengeri csillagok, hátukon kisebb kerteket hordozó, szőrös tarisznyarakok mozogtak, rejtőzködtek és táplálkoztak odalenn, mikor pedig Zoli egy nagyobb üregbe próbált benézni, egy hatalmas, legalább félméteres hal robbant elő onnét, és iszkolt tova sebesen a kék végtelenben. Zoli hamarosan beleszédült a folytonos levegővételbe és a mélység nyomásába, torkát pedig marta a sós pára, mégsem volt ereje elhagyni a csodáknak ezt a vadonát. Mikor azonban már szinte reszketett a hidegtől, kiült a partra, és boldogan szipákolva, nagy, forró kövekből tornyot épített. Az apa sajnálkozva szemlélte fia gyermektevékenységét, és vádlón gunyoros pillantással csücsörítette össze ajkát. Az anya büntudatosan mélyedt angol regényébe, hiszen jól tudta, hogy az egyetlen és féltett gyermek – a trónörökös – nyilvánvaló debilitása csakis az ő asszonyi génállományának számlájára írható.

Mínt hogy a szülők az árnyékban olvasgattak, Zoli, kezében lóbálva frissen szerzett bűvárszemüvegét, sétálni indult a parton. Odébb, a szirtek menedékében egy – mint a folytonos kiáltozásból kiderült – francia család élte mozgalmas életét. A fiatal, szakállas apa hol cápa, hol ellenséges kalózhajó alakját öltve, vad gumimatrac-háborút játszott a két kisfiúval, a szép, szőke anya a parton állt, és folyamatosan utasításokat vagy élelmiszereket osztogatott családtagjainak, a tizenhárom-tizennégy éves, lófarkas kislány pedig, aki mulatságos módon hasonlított édesanyjára, kissé odébb, egy sziklarepedésből próbált kipiszkálni valamit. Zoli közelebb lépett, és szótlanul felvonva szemöldökét érdeklődött a kutatás tárgya iránt. Mint néhány kézmozdulatból kiviláglott, a lányka bal fülbevalója esett be a vékony, de mély repedésbe: s valóban, ahogy a hullámok át-átsaptak a sziklaperemen, valami ide-oda billenve, aranyfénnel csillant meg a hasadék mélyén. Zoli előbb bottal nyúlkált az ékszer után, de hiába. Ekkor a bűvárszemüvege pántjának végére húzott csatot eresztette le a mélységbe, s próbálta a fülbevaló alá ügyeskedni. S lám, fáradozása eredménnyel járt: az aranykarika beakadt a csat kampós vasába, és alkalmasan ki lehetett húzni rejtekéből. Zoli két ujjal, diadal-

masan felcsippentette a fülbevalót, ekkor azonban egy erőteljes hullám nagy lendülettel rántotta vissza a csatot, amely a hasadéokban megakadva leszakadt a gumiszalagról, és örökre eltűnt a mélyben. A kis francia marokra fogta visszkapott kincsét, hálsán mosolygott, azután aggódó együttérzéssel fürkészte, hová tűnhetett a csat. Zoli hátranézett, ám a sziklák eltakarták a családot. Félénken megérintette hát alkalom szülte szíve hölgye barnára sült, szőke pihés nyakát, és azt mondta: „change”. A lány értetlenül nézett rá, nyilván nem tudott angolul, Zoli viszont már túllépett a vágyakozásnak azon a mezsgyéjén, amely a „lehet”-et és a „szabad”-ot elválasztja egymástól. Átölelte hát a lányt, ajkával erősen rátapadt a szájára, és nyelvét gyorsan az érdekes módon répaízú, nedvesen meleg idegenségbe csúsztatta. Így ültek egy darabig a sziklán, mozdulatlanul, míg Zoli, hogy levegőt vegyen, hátrébb nem húzódott. A lány láthatóan belepírult az eseményekbe, de haragnak vagy meglepetésnek semmiféle jelét nem mutatta. Tágra nyílt szemmel a fiúra nézett, és két kézzel visszaügyeskedte a fülébe ékszerét. Azután felpattant, és visszafutott családja menedékébe. Mikor már anyja mellett állt, félig megfordult, és mosolyogva intett. Úgy, mintha azt mondta volna, „köszönöm”.

Zoliék két szobát vettek ki a szállodában, ám a két szobához egyetlen fürdőszoba és véccé tartozott. Másnap reggel Zoli igen korán ébredt, és alsónadrágján – a meleg miatt nem pizsamában aludt – hatalmas foltot észlelt. Zúrzavaros álmára alig emlékezett: valahogyan a skandináv ikrekkel állt kapcsolatban, de szerepelt benne egyik tanárnője is, akit egyébként utált. Ezek a foltjelenségek az utóbbi évben meglehetősen gyakoriakká váltak, és olykor sajnos az ágyneműre is olyannyira kiterjedtek, hogy leplezésük lehetetlen feladat elé állította Zolit. Anyja szerencsére sosem tette szóvá a hasonló incidenseket, így valahogyan el lehetett siklani felettük. Annál zavarbaejtőbbeknek bizonyultak azonban az álmok, amelyek a természet e kirobbanásait előidéztek, hiszen tartalmuk egyáltalán nem állt összhangban az álmodó szándékaival, sőt a bennük aktív vagy passzív szerepet játszó személyek is gyakran meglepett szégyenkezésre adtak okot. Zoli ezért az utóbbi időben inkább energiája levezetésének tudatos módját választotta, hiszen e kétségtelenül bűnös, ám az önkéntelennél jóval higiénikusabb, tárgy és tartam szerint is irányítható cselekmények nagyrészt sikerrel előzték meg a testet, lelket és agyat szennyező baleseteket, ráadásul kellemes élménnyel is megajándékozták az emberfiát.

Nos tehát Zoli, bűntől ragacsos alsónadrágjával a kezében, a közös fürdőszoba felé vette útját, és bár az ajtó résein fény szűrődött ki, meggondolatlanul benyitott a helyiségbe. Odabent az atya ült a kád szélén, atyához méltatlan, noéi meztelenségben, és a lábkörmét vágta. Szótlan bámulattal meredtek egymásra, míg a fiú, szándékával teljesen ellentétesen, rápillantott a kád pereméről esendően aláfityegő, eladdig nem ismert atyai nemi szervre, amelyet ritkás és – ó, borzalom – öszes szőr övezett. „Hé” – szólott ekkor az atya, s a fiú tüstént ijedten, bűnbánattal terhes szívvel húzódott vissza a sötétbe. Noha az eseményekről soha a továbbiakban szó nem esett, a történetek mégis mindkét résztvevő agyában kitörölhetetlenül megragadtak: az egyik agyban neheztelessel vegyes szégyent, a másikban pedig zúrzavart és valamiféle teljességgel megmagyarázhatatlan vad és bűnös örömezeret szülve.

Másnap reggel az apa, mintha mi sem történt volna, német újsággal a kezében jelent meg a reggelizőasztalnál. Hosszú, nyugodt kortyokban itta kávéját, majd közölte, hogy ma autóba ülnek, és kirándulást tesznek a nem túl távoli Epidauruszban, ahol

egykor a görögség legnagyobb színháza állt, ma pedig e színház romjai találhatók. Megtekintik majd a helyi múzeumot is az egyéb látóivalókkal egyetemben. Az anya azonnal felállt, hogy mosogatni és csomagolni kezdjen, ám Zoli ekkor megszólalt:

– Nekem nincs kedvem menni. Én inkább fürdök.

– Fürdöm – igazította ki az apa. Az anya eközben mozdulatlanra dermedt, úgy fülelt.

– Mindegy – szögezte le Zoli, tekintetét tárgyára függesztve. – Én inkább itt maradok.

– Nem érdekel Epidauros? – próbálkozott megbántottságot érzékeltetni hangjával az apa.

– Nem.

– Pedig azt hittem, érdekel.

A beszélgetés itt véget ért, és mivel Zoliék családjában mértékletesség, megértés és szeretetteljes demokrácia uralkodott, a fiú egyedül maradhatott a hotelben avval a kikötéssel, hogy csak a strandon fürdik, távolabbra nem kóborol.

Miután a szülők némán távoztak, Zoli a fürdőszobába sietett, és haját mosott. Sokáig állt a zuhany alatt, élvezettel engedte fejére a langyos vizet, majd alaposan megtörölte a fejét, nadrágot húzott, és a tükörbe nézett. Szépnek, vonzónak látta az arcát. A zsebébe nyúlt, és elővette bünnel szerzett érméit, megrázogatta őket. Úgy érezte, háromféle – két kapott és egy adott – csókja birtokában bátran nekivághat az életnek. Leült az ágy szélére, és a magával hozott horgászdammal, ott, ahol a csat hiányzott, jó erősen megkötötte a bűvárszemüveg pántját. Mielőtt azonban a partra sietett volna, várt még egy darabig, hátha történik valami, de semmi sem történt.

Móricz Virág

A TINTAGYÁROS LÁNYA

Móricz Miklósné Müller Livia

Nagyapám, Móricz Zsigmond testvérei közül hármát ismertem: Miklóst, Károlyt és Idát. Ida néni már elmúlt hetven, amikor először találkoztam vele, hiszen mire az én elmém nyiladozott, a határokat hermetikusan elzárták. Ida néni ugyanis (született 1894 áprilisában) 1920-tól családostul Bécsben élt. Azért, hogy a pesti rokonok mégis megismerhessék, kilencvenhárom éves koráig élt, teljesen egészségesen.

Károly bácsi (1889. május) ötven évvel volt nálunk idősebb, s mivel ez a korkü-

lönbség megmaradt, mi őt mindig egy kicsi, csúnya, kicsit görbe öreg bácsinak ismertük. Élete tele volt gonddal-bajjal, de a szemében mindig ott bujkált az a jellegzetes móríci optimista, huncut mosoly. Furcsa, reszelős hangján nagyon érdekes történeteket mesélt, s még azokat a gyerekeknek való szokásos kérdéseket is úgy tudta föltenni, hogy mindig örültünk, ha megjelent.

Miklós bácsi (1886. december) más volt. Idősebb volt Károly bácsinál, de nem öregember. Szálfaegyenes, gyönyörű fe-

hér hajú férfi. Talán a legmagasabb Móricz fiú, s engem a csécei Nyilas rokonokra emlékeztetett. Akik de szép emberek voltak – még öregkorukban is! Miklós bácsi közgazdasági egyetemet végzett, és a KSH máig emlegetett munkatársaként dolgozott. Miközben mi az oroszsal, latinnal küzdöttünk a gimnáziumban, ő nyolc nyelven beszélt, hetvenéves korában pedig megtanulta kilencediknek a japánt. Hetvenkét évesen viszont már öregnek érezte magát ahhoz, hogy a bonyolult kínai nyelvet megtanulja. Az ő felesége volt Livia néni.

Őt igazán csak akkor ismertem meg, amikor már fent laktak az Öröm-hegyen, egy pici házban, egy elég nagy kertben – elég nehezen. Zsúfolt lakásukban rengeteg könyv volt, polcon, asztalon, széken, földön, mindenütt – és a falakon apró képek sokasága. Gondos, kicsi rajzok. „És ezt mind ő csinálta” – mondta anyám nem túl lelkesen, így aztán csak jóval Livia néni halála után jutott tudomásomra, hogy

ő valódi festőművész volt, rengeteg kiállítással.

Milyen volt Livia néni? Apró, madár-csontú, madárhangú néni, feje búbján párányi konttyal, aki még hetvenen túl is olyan szerelemmel beszélt a férjéről, mint egy kamasz lány. Tudtuk, mert élveztük, hogy csodás tyúkhúsleveseket főz, és a tányér mellé a legkülönbözőbben hajtogatott szalvétákat helyezte. Nem jártunk náluk túl gyakran, Miklós bácsi halála után pedig én magam egyszer sem. Általában nagyon keveset tudunk az életéről. Anyám nem túlzottan kedvelte, de mindig törődött vele, néha meg is látogatta, s kedvesen fogadta, ha hozzánk jött elpanaszolni gondjait. Alkalmanként pénzrel is segítette. Amikor kezembe kerültek anyámnak ezek az 1956 júliusából való feljegyzései, elámultam, hogy Müller Líviának micsoda érdekes élete volt. Író fantáziájában nem születhetnek ilyen regények.

Kolos Virág

„Az apám osztrák ember volt” – meséli Livia. A két bátyja jött először Magyarországra, akkor ez olyan kolónia volt. Az ötvenes években. „Nem, az apám 1853-ban született, a két bátyja sokkal idősebb volt nála, de akkor is a hatvanas években kellett lenni. Ők alapították a tintagyárat, mind a ketten mérnökök voltak. Már az apámat nem tudták kitaníttatni a szülei, mert tönkrementek, ő vezette aztán a gyárat. Még akkor a mostani Stollár Béla utca – azelőtt Klotild utca – külváros volt. Én még az egyemeletes házban laktam, vagyis születtem. Azután építtette fel az apám arra a házra is a további két emeletet. Így lett egy udvaron két háromemeletes ház, egyikben laktunk, és bérház lett, a másikban volt a gyár. Annak a háznak a pincéjében is dolgoztak asszonyok, ahol mi laktunk. Kétszáznegyven töltegetőnő volt. Nagy asztalokon töltegették a tintát. Óriás exportja volt Keletre, Törökországba, Egyiptomba. Ezt nem apró üvegekben exportálták, hanem literes kőedényben és csavaros, fadugós nagyobb korsókban. Az export csak nyolc hónapig folyt, mert télen a fagyveszély miatt nem lehetett szállítani. Olyankor csendesebb idők voltak, olyankor főzték, gyártották a tintát. De ezt úgy gondold el, hogy volt egy akkora helyiség, mint mondjuk kétszer a fürdőszoba. Abban állt egy hatalmas kád, ott keverte és főzte a tintát egy hosszú tót legény. Egész életében ezt csinálta, nagyszerűen megtanulta, kitűnően értett hozzá. Mikor megnősült, otthon vett el egy tót lányt, és a családja ott maradt, ő meg minden évben kéthetes szabadságra ment hozzájuk, és minden évben született egy gyereke, és mindnek a szülei lettek a keresztszülei. Minden karácsonykor kaptak egy tiroli ruhát.

Az én apám nagyon kedves, szelíd, csendes ember volt, nagyon hajlamos a jóságra,

és szerették is a munkásai. Minden szociális juttatást megadott. Ő vezette be a vasárnapi munkaszünetet. Odáig tizenkét óra volt a munkaidő, vasárnap is, mindig. Azt mondták neki, ha a vasárnapot kihagyja, nem tud megélni. De nem volt baj, azért volt jövedelem. Huszonnégy órát dolgoztak, szóval állandóan, két műszakban. Az apámé volt a 3-as telefonszám! Nem aranyos? Szóval ő igazán rendesen bánt a munkásokkal – de hogy valami személyes kapcsolat lett volna köztük vagy pláne köztünk és a munkások közt? Az nem létezik. Nem is kerültek otthon szóba. Apám nem beszélt velük, különben ő velünk sem beszélt. Soha. Ha valamit kívánt vagy kifogásolt, megmondta anyánknak, és ő megmondta nekünk. El sem tudta képzelni, mit beszélhetne ő a gyerekekkel. Hogy mennyire távol álltak tőlünk azok a munkások, akik jóformán egy házban dolgoztak velünk... Ha például én találkoztam az utcán egy munkásunkkal, ijedten és félve elhúzódtam. Féltem tőle. Bánt. Soha nem fordult elő, és mégis féltem. Mint valami idegen, ijesztő lénytől. Félek a kutyától is, a kutya előfordulhat, hogy megharap. Így féltem a munkásoktól. Ezt persze akkor nem tudtam még, csak jóval később értettem meg magamat, amikor már külföldön is jártam.

Az anyám nagyon gazdag lány volt. Az apja földbirtokos volt, ezer holdja vagy még több, és erdei, rétjei, szóval nagyon, nagyon jómódú. Mikor az apám elvette az anyámat, óriás hozományt kapott, abból építette fel a két házat, és azt mind beleölte a gyárba. Egy ekkora gyárnak óriási hasznót kellett volna hajtania, de mégis mindég szegényebbek lettünk. Ez nem jelenti azt, hogy ne éltünk volna teljes bőségben, nagy háztartás, szakácsné, szobalány, konyhalány, nevelőnő... Egy-egy ügyesebb töltőgetőlyánt berendeltek a konyhára, és az ott ragadt előbb konyhalánynak, aztán szobalány, szakácsnő, így került hozzánk egy lány, aki aztán ötven évig szolgálta a családot. A szegényedést nem úgy kell érteni, hogy probléma lett volna, hogy az egész család minden évben két hónapra külföldre utazik. Elutaztunk, kiszálltunk a vonatból, kocsiba ültünk, és mentünk a Palace Hotelba, ami mindenütt volt, és mindenütt egyforma volt. De nem nőtt a vagyon, mert az apám nem értett a mesterséghez. Nem értett az üzlethez, nem fejlesztette, nem gazdagodott. Nem eléggé vagy sehogy – az anyám óriási vagyont számítva, szegényedett... szerény dolognak számított az anyám házassága. Nem értett a vegyészethez. Megtörtént, hogy a főzőmester jött, hogy ő valami német könyvből kiolvasott valami nagyszerű receptet, az valami remek, meg kell csinálni. Hát megcsinálták. De nem laboratóriumban próbálták ki, hanem mindjárt a nagy kádban, és akkor húsz hektó árut ki kellett önteni... Sok ilyenféle volt, mégis – azért jól jövedelmezett a gyár.

Négyen voltunk testvérek, három lány és egy fiú. De mindent csak a fiú kapott. Nálunk a lányoknak egyáltalán nem volt értékük, pont úgy, mint az angol közmondásban.” Mondja is, de elfelejtettem. „Óriás reményeket fűztek a bátyámhoz, és igen nagy csalódás volt, mikor nem váltotta be. Az ő tragédiája az, hogy feleségül vett egy olyan lányt, aki kényszerítette, hogy átvegye a gyárat, pedig ő egyáltalán nem érdeklődött az üzlet és a gyár iránt. Ő már olyan harmadik generáció, akinek a kezén szétporlad minden. Ellenben van egy ragyogó képessége. Csodálatos ízlése van. Festeni tanult, nagyon finom akvarelleket festett és fest, de ennél még érdekesebb, hogy bámulatos érzékkel tud például ruhadolgokba beleszólni. Én is meg tudom mondani, hogy ez a ruha jó vagy rossz – de ő azt is meg tudta mondani, mi rossz rajta, hogy kell megjavítani. Ha egy akármilyen kispolgári, ízléstelen lakásba ment, a bútorok áttologatásával, átrendezésével percek alatt ízléses, szép lakást tudott alakítani. Micsoda óriási pénzeket kereshetett volna, ha bemegy egy divatszalonba tervezőnek, vagy egy olyan bel-

ső berendező lesz belőle. Sokkal többet keresett volna, mint a gyárral, amit utált, amihez nem értett. És amitől boldogtalan ember lett szegényből. Én mindég mondtam neki, ne menjen be a gyárba. Tizenhárom éves voltam, mikor ő tizennyolc, lebeszéltem a gyárról, én biztattam, hogy tanuljon festeni. Most is nagyon fiatalos. Mindig olyan fiatalos volt, mint egy diák. Igen kedves fiú volt, és nagyon boldogtalan ember lett belőle.

1910-ben mentem ki először Párizsba. A nővéremhez, akinek a férje ott volt mérnök. Nagyon romantikus házasság volt az, hét évig vártak egymásra – diákszerelem. A szüleim nem engedték összeházasodni őket, amíg a fiú nem végzi el az egyetemet, és nem teremt magának egzisztenciát. Mérheterlenül szenvedtek a hosszú várakozás miatt, és nagyon haragudtak, el is határozták, hogy nem maradnak itthon. Kimentek Párizsba, és a nővérem férje egy belga gyárnak lett az alkalmazottja, mely gyárat rendezett be a világ minden részén. És így ők beutazták az egész világot. Velük voltam Afrikában. Gyönyörű utazásokat tettünk, egy évig voltam akkor kint, és rajzolni tanultam. Én szerettem volna itthon az Iparművészeti Iskolába menni, de a szüleimnek az volt a véleménye, hogy az nem helyes. Végezzem el az iskolát, és majd külföldön tanuljak művészetet.

1912-ben mentem férjhez Kádár Bélához. Igen, Kádár Béla felesége voltam huszonöt évig! Éppen úgy, mint Miklós Erzsikével. Ugyanabban az évben házasodtunk. Nagyon szép fiú volt, és nagyon tehetséges. Tehetséges újságíró, és nagyon jó novellákat írt. Csak rettenetesen nehezen dolgozott, és nagyon rosszat tett neki, hogy engem elvett. Nagy kára volt belőle, mert mindig azt mondta, hogy az újságírás leköti, nem tud miatta írni. Mikor én férjhez mentem, nagy hozományt kaptam. Béla rettenetesen ideges ember volt. Már az első héten – az valami szörnyű, milyen terrorista volt. Nem engedett rajzolni, pokolian féltékeny volt, zsarnok, persze szerelemből, de hát az egészen elviselhetetlen, milyen ember... Mikor férjhez mentem, ötvenöt kiló voltam, nem sokára már csak negyvenöt. Egy kis tüdőcsúcshurutot produkáltam, hát jó, elmentünk Davosba. Az apám letétbe helyezett nekem százezer frankot, és havonta hétszáz frankot küldött. Mi lakást béreltünk, és én úgy éreztem, hogy roppant szegényesen élünk. Béla is keresett valami kicsit mint az *Est* lapok tudósítója, de hát mit lehet Davosból tudósítani? Semmiség volt. És nagyon nehézkesen dolgozott, nehezen és olyan hisztériával, ami elmondhatatlan. Mi Davosból elmentünk ott Svájcban mindenfelé, és Franciaországba mindenfelé. Mindég két szobát béreltünk, de rendesen még egy harmadikat is kellett, mert zavarták a szomszédok. Ha valaki a tizedik emeleten énekelt, ő már nem tudott dolgozni, és nekünk költözni kellett tovább. Ha egyetlen hangot hallott, nem tudott dolgozni.

Kik voltak a szülei? Nagyon egyszerű emberek. Szabó, kis szabó volt az apja Kisújszálláson, Miklós onnan ismerte. Egy évben születtek, egy iskolába jártak. Volt neki egy nővére, tragikusan meghalt fiatalasszony korában, gyermekágyban. Az anyja soha nem tudott megvigasztalódn... De hát az ember nem szenved állandóan, közben eszik egy jót, alszik, olvas, megint eszébe jut, és akkor szenved, és megint elfelejti – hát Béla anyja az egy nappól negyvennyolc órát szenved. Mánijává vált a lánya halála, terhelt nő volt szegény, meg is örült élete végén. Béla is megörült a végén, és egész életében hisztériás volt. Az anyja engem nagyon szeretett, én is szerettem szegényt. Azt mondta, míg én a Béla felesége nem lettem, neki nem is volt fia. Egy napig nem bírták ki egymást. Ha Béla elutazott hozzá, már délelőtt összevesztek, és délután otthagytá. Mert az anyja tanítani akarta, hogy így beszélsz anyáddal – és ezt és az olyat Béla nem tűrte. Hihetetlenül terrorista volt és betegesen ideges. És nem keresett pénzt. Ez

borzasztó volt, és nagy hiba, hogy én meg ezt helyesnek találtam. Az, hogy nekem vagyonom volt, biztosította a megélhetésünket, hát akkor persze hogy foglalkozzon a munkájával. Én mindég elismertem és tiszteltem az írását. És ezelőtt nem volt olyan zavaros, nagyon érdekes dolgai vannak. Persze ha az ember Aput nézi, aki újságíró is és regényíró is és minden... Béla nem volt produktív, azok közé tartozott, akik egy élet alatt írnak három regényt és egypár darabot. A *Balalajka* regény nagyon szép, nyugodt írás volt még. Az *Önbüntetés* igazi intelligens regény, csak tíz évig dolgozott rajta, és olyan zsúfoltá tette, tönkretette. Van egy darabja, érdekes, mai napig nem adták elő, kiváló munka, sajnos nekem nincs belőle példányom. Milyen különös, szegény még halála után sem kap sikert. Mindenkit felemlgetnek, rá senki sem gondol. Neki ugyan már mindegy.

Mikor kitört a háború, mi Davosban maradtunk, és az jó volt. A hétszáz frankot, ami annyi volt, mint hétszáz aranykorona, minden hónapban megkaptuk, és a tartalék le-tétet is feléltük lassan, az is elment. Kint maradtunk a háború utánig, a kommün után jöttünk haza. Ki gondolta volna, hogy jön az infláció? Az apám '22-ben meghalt, és a bátyám vette át a gyárat, kedve ellenére, a felesége rábeszélésére, de ő aztán igazán semmihez sem értett, és egyáltalán nem dolgozott, jött az infláció, az alatt mentünk tönkre, és a gyár idegen kézre került. Igen, maradt némi ingatlan. Én kaptam már előbb a Donát utcai házat, ugye, milyen bájos volt? Na és így éltünk, és sokat utaztunk.

Miklósokkal mindég nagyon jóban voltunk. Hetenként kétszer-háromszor találkoztunk, nagyon szerettem Erzsikét is, és tőlem elfogadta, ha mondtam neki, bánjon könnyedebben Miklóssal, mert tudod, milyen volt ő, hagyjon neki több szabadságot... Kedves nő volt.” Tudom, valósággal szerelmes volt ezekben a Kádárékba, amit én sose értettem meg. Egyszer voltam náluk a Donát utcai házban. Furcsa, öreg villa volt, domboldalban, fent földszintes, alulról emeletes, csupa lépcső és csupa aprólékos apróság. Akkor már nagyon kis pénzből éltek, de olyan műtyürkés életnek látszott. Kis uzsonna, sokféle apró csemegével. „Na és akkor Miklós egyszerre megbolondult.” Ragyog a szeme. „Egyszer csak udvarolni kezdett, de nagyon diszkrétén, nagyon finoman, azt senki sem vette észre, de mi ketten tisztában voltunk vele, mert aztán én is belebolondultam. Ez olyan furcsa volt nekem, hiszen huszonöt évi házasság alatt soha, egyetlenegy esetben sem hozott engem senki zavarba, nem volt hozzám illetlen vagy tolakodó, soha nekem semmiféle esetem nem volt, nem is lehetett. És most Miklós megbolondult. Egy darabig ez így ment, de akkor Miklós azt mondta, hogy ő bizony a huszonötödik évet nem akarja Erzsikével megérni, és el akar válni. Ez abban az időben volt, mikor egyszer találkoztunk veled a Margit hídon, és te olyan aranyosan mosolyogtál ránk.” Erre halálosan büszke, ezt már számtalanszor hallottam, ez a fő biztosítékok egyikének látszott nekik abban az időben, hogy a családdal nem lesz semmi baj. Ó, ha tudná szegény, hogy én akkor összetévesztettem Szefivel, akit szerettem, és akit akkoriban még nem ismertem olyan közletről, és Lívia végtelenül hasonlított hozzá a mai napig. Valóban, nagyon szívesen és kedvesen köszöntem neki, mért ne? A nagybátyámnak és Bohuniczky Szefinek?

„Én akkor ezt mindjárt megmondtam Bélának. Miklós mondta, hogy ez kár volt, túl hamar volt, legalább az egyikünk vált volna előbb el, rengeteg szenvedést megtakarítottunk volna. Mert aztán rettenetes idők következtek. Béla őrjöngött, eltörte a karomat. Igen, eltörte, kifecamította és eltörte. Kilenc helyen tört el, apró szilánkokra, alig lehetett összeforrasztani. Megvert? Nem, nem vert meg, »csak« eltörte a karomat. Úgy rángatott, hogy eltört. Úgy lógott a kezem, mint az S betű. Tébolyítóan fájt. És aztán ő is olyan volt, mint egy tébolyodott, mikor látta, mit csinált. Én meg a másik ke-

zettel feltárcsáztam az orvost, és mondtam, hogy úgy látszik, eltört és kificamodott a kezem. Hát vagy eltört, vagy kificamodott! Nem, azt hiszem, mind a kettő. Azonnal üljek taxiba, és menjek ki a kórházba. És én egyedül a taxiba ültem, és kimentem Cseleyhez. Folyton csak jajgattam persze, hogy a jobb kezem, a jobb kezem! Soha többé nem tudok rajzolni! Cseley – és a kórházban megnézték, mi történt magával? Nem mondtam meg, hogy történt, de ők látták, és leletet vettek fel, és az orvosok megmondták Bélának, és ő megijedt, hogy ebből neki milyen baja lehet, és ennek köszönhetem, hogy akkor aztán elvált.

Miklós is beszélt Erzsikével, ott is rettenetes jelenetek voltak, és egyáltalán borzasztó, borzasztó volt minden. Szerencsére Erzsike olyan borzasztóan hiú, hogy meg akarta mutatni, hogy őt nem lehet otthagyni, egyszer fogta magát, és elköltözött Miklóstól. Na és aztán kezdődött a válás, és egyáltalán nem volt biztos, elválík-e vagy nem, de megint a hiúsága segített. Hát képzeld, egyszer éjszaka fél egykor szól a telefon: Apu. Ilyen édes, azon a kedves, aranyos hangján, hogy érezni lehetett, hogy nevet, azt mondja, olvastam véletlenül valamit, és azt most felolvasom nektek.” Tehát akkor már együtt aludtak. „És felolvasta, hogy ma délben volt az Erzsike esküvője Dezső Kázmérral. Hát mondd, ilyen édes. El nem lehet mondani, milyen jó volt, milyen aranyos. Miklós aztán rögtön rohant, és megszerezte a diszpenzációt, és másnap mi is megesküdtünk, de Erzsikének megvolt az a büszkesége, hogy megelőzött minket. Igen, mi még nem tudtuk, hogy kimondták a válást, másnap mi is megkaptuk a végzést, de ők hamarabb megszerezték, és még aznap összeházasodtak.

Na és aztán eladtuk a Donát utcai házat, azon vettük ezt itt Leányfalun, és a nyomdát kiegészítettük, és kifizettük a sok adósságot és mindent.” Drágán vetted Miklóst! „De megérte! Miklós mindent megért!

Még nem voltam ötvenéves? Hogy lettem volna!” Gondolkodik, kombinál, azt állítja, 41 volt, de az lehetetlen. Ha 19 éves korában ment férjhez '12-ben – és az sem biztos –, akkor legkésőbb '93-ban kellett születnie. Szóval legalább 38 + 7 éves volt. 45. Az se sok. Ezek szerint most 63 éves, Miklós 71.

„Az a nővérem, akihez Párizsba akkor kimentem, és akivel olyan sokat utaztam, most Londonban él. Hosszú éveken át folyton a legérdekesebb helyeken jártak, aztán a férje Londonban halt meg, és azóta ő ott lakik. Igen jómódúak.” A másik nővéréről majd ma kérdezem, az Amerikában él. A bátyja itthon ragadt, és mint kitelepített, úgy tudom, a balatoni villájában festi éktelenül egyhangú akvarelljeit. Ennek a lányát ismerem, Jutka. A nyomdában dolgozott Miklós mellett, majd elvégezte a zöldkeresztes kurzust, aztán férjhez ment. Nagyon rossz házasságot kötött, elviselhetetlen alak az ura, nagyon rosszul élnek már talán tíz éve. De úgy látszik, összeszoktak valahogy, és talán már együtt is maradnak.

„Én mindig vidám voltam, játékos és derűs a természetem. Szomorkodni nem szeretek, nem is akarok, mindig beosztó voltam. Mindig azt mondtam, ha más nem lehet, elmegyek sűrölni vagy akármit, és látod, hát nem azt csinálom? Akármilyen történik, még ha beteg is vagyok, csak elvégzem a munkát.”

Csak hogy Miklósa is hóbortos ember. Ez se zavartalan idill, bár nagyon szépen élnek, s Miklós valóban nagyon jól járt ezzel a kis madárkával, aki körülgögcicséli és -gagyogja a nem túl okos, de művelt és műveltséget ambicionáló lényével. Most leírom pillanatnyi szenvedésüket és nevetséges, tragikomikus lakásproblémájukat – de egyelőre elmegyek fürdeni a Dunába. Ma ugyan nincs olyan gyönyörű napsütés, mint tegnap.

Megpróbálom most rekonstruálni Miklósék lakásügyét.

Mivel borzasztó távol laknak, a villamostól húsz perc gyalog mezőn át, állandó segítséggondjaik vannak. A kis házuk, amit a nyomda alatt vagy után vettek az Ürömhegyi dűlőn. Volt benne eredetileg egy szoba-konyha és istálló. Eleinte nyulakat neveltek, kecskéjük, tyúkaik voltak. Aztán még egy kis istállót építettek, és az eredeti istállót kikövezték, és alkalmazotti szobát csináltak belőle. Különböző szörnyű nők laktak itt, akik a végén mindég lopással távoztak. Az utolsó, egy téglagyári asszony, elvitte még a kecskéjüket is. [...] Tavaly ősszel főnyereményt csináltak: egy betegállományban lévő lakatos és felesége költözött hozzájuk, és ők végre boldogok voltak, és minden a legnagyobbyszerűbb barátságban és mindenképpen tökéletesen ment. Igen, közben építettek még egy szobát és verandát. Így lett nekik a régi konyhával két szoba-konyhájuk meg a személyzeti szoba meg más apró épületek. Nagyszerűen ment minden három hónapig, és akkor vége volt a világnak.

Kiderült, hogy Miklós, a maga móriczi természetével, szerződést ajánlott fel ezeknek a sváboknak, amivel az volt a célja, hogy végérvényesen odakösse magukhoz őket. Megígérte nekik, hogy jövő nyáron – idén – épít nekik egy szép szobát, s nekik ajándékozza a kert jelentékeny részét a ház mögött. A házat és a kertet ajándékba adja, nem kíván érte semmit, csak hogy a szokásos napszámért vagy órabérért bejárónői munkát végezzenek, vízfordásról, favágásról gondoskodjanak. [...]

Mikor Miklósék elkezdtek utánajárni az építkezési költségeknek, kölcsönnek, kiderült, hogy a telekkönyvnel egészen össze van kuszálódva a birtokuk joga. [...] Miklós, amilyen naiv, elmondta a lakatoséknak, és azok izgalomukban ügyvédhez szaladtak, az pedig felusztotta őket. Kitért a háború. A lakatosék egyszerre beszüntették a segítséget, majd a veszekedés elfajulásával eltorlaszolták a konyhaajtót, és szertelen, vad szavakat kiabáltak. [...] Azt ordították, hogy Miklós becsapta őket, mert olyan telket ígért, ami nem is az övé, olyan házépítést, amire nincs pénze. Miklós magyarázta, hogy a telekkönyv, a tanács, a telek rendbe jön, az építkezés csak nyáron esedékes – hiába. [...]

Na, Miklós húzódozás után valóban ügyvédhez ment, és elkezdődött a bírósági tárgyalás, mely után felháborodva és elkeseredve jött fel hozzám, mondván, hogy a bíró egy gazember. Aki a lakatosék füle hallatára azt mondta, hogy ha ő kiutasítja is őket a lakásból, nem fognak elmenni. Magyarázhatok én nekik akármit, mondta, én vagyok az osztályidegen, ezek pedig a munkások. Ez a kifejezés, hogy osztályidegen, állandóan szerepel a lakatosék átkaiban, mint valami rettenetes nagy átok. [...] E pillanatban az a helyzet, hogy Miklós írt nekik egy ajánlott levelet, amiben felajánl nekik ezeröttszáz forintot, ha visszamennek a lányukhoz. Lexi szerint ennyi pénzért nem mennek el, hiszen még a FIK-nél is ötezer forintot ér egy szoba. [...]

Mindennek pedig az az oka, hogy Miklós – szokott szentimentalizmusával – ingyen ajánlott ajándékot, amit a megajándékozott nem tud felfogni, és keresi, hol akarják becsapni. Józan ésszel nem hiszi el, hogy Miklós, akármennyit hangoztatja, csak azért ad nekik ajándékot, hogy a közelben legyen mindég valaki, és ugyanaz, aki pénzért kiszolgálja őket. [...]

Miklósnak ezerkétszáz forint a nyugdíja. Most már elég régen – tán több mint egy éve – az Irodalmi alaptól, Bölönitől kapott ötszáz forintot az Apu életrajzának előlegül. Ezen dolgozik állandóan, éppen most vasúti jegyet kapott egy hétre, és elutazott Szatmárba, ezért van itt Livia azalatt. Már nagyon sok meg van írva belőle, már a kisújszállási idő is. Nem író, nem szerelmes a bátyjába, de azért elég sok adatot összekaparász. Sajnos fő ambíciója, hogy a családi legendákat és különösen az írói legendákat

lerombolja. Nagy kéjjel állapítja meg sorban, ahol Apu tévedett, szépített, alakított, csúfított. Különösen azt korrigálja, ha az Apu írásában szerinte csúfabb a helyzet, mint volt. Az egész munkájára jellemző az a régi mondása, hogy „érdekes, a te apád paraszt volt, az enyém meg mesterember”. A cél e percben, hogy a könyv megjelenjen.

Én meséltem el Líviának még a beszélgetésbe merülés elején, már nem is tudom, honnan indultunk ki. Ja igen: hogy a vezetőknek halálosan puritánoknak és tisztáknak kellene lenni. És az irodalmi vitákról és szenvedélyről, a mostaniról volt szó.

Az írószövetségi kibővített vezetőségi ülés egész napig tartott, és az ebédszünetben néhányan átmentünk az Újságíró Klubba ebédelni. Egy asztalnál ültünk: Nagy Péter – azért mondtam először ezt a nevet, mert vele érkeztem, s így jutottam az előkelő körbe –, Palotai Boris, Molnár, a párttitkár és Losonczy egy nővel, aki nem tudom, nem a felesége-e (talán a titkárnője volt, semmibe nem szólt bele, mi össze se mutatkoztunk, senki se beszélt vele külön, de a többiek jól ismerték).

Palotai Boris vitte a szót. Nemrégén kéthetes turistakiránduláson volt Moszkvában és Leningrádban. Nagyon szidta a szervezést, mert hét éjszakát töltöttek vonaton, s az nagyon kényelmetlen, fekvőhelyek vannak ugyan, de azért nem hálókocsi. A mosdó a WC-ben van. Tehát sem mosdani nem lehet nyugodtan, sem vécézni, ráadásul minden Kutyabogason harminc percig áll a vonat, ahol ezt nem lehet használni. Stb.

Szörnyű lakásviszonyok. Ilja Ehrenburgnak kétszobás lakása van, népművészeti tárgyakkal meg könyvekkel van tele, úgy próbálja lakályossá tenni. Csodálatos autón jár, amihez sofőrt tart. Amerikában kereste meg az autót. Na de az ő ottani vezetőjük egy bizonyos T. nevű író volt, akit mindenki ismert az asztal körül, és aki sok évig itt volt Pesten valami kultúrkiüldött vagy mi. Illés Béla barátja. Boris együtt volt Somlyó Györgyékkel, és azt hiszem, Thury Zsuzsa is ott volt, bár soha ki nem mondja a nevét, talán nem jártak együtt. Tehát ez a T. elragadóan viselkedett velük, és egy ebéd után azt kérdezte, mit tegyen, hogy még jobban érezzék magukat. Boris azt felelte: Semmi más kívánságom, de egy jó feketét meginnék. Mert sehol jó kávét kapni nem lehet, ez odakint nem divat. Hígan és sehogy sem főzik. (Mi a beszélgetés alatt éppen feketéztünk.) Erre T. azt mondja: Úgyis hívni akartam a lakásomra, gyereink. Beültünk a kocsijába, és utaztunk, utaztunk végtelenül soká. Egyik utca a másik után, egyik városrész a másik után. Hát hová megyünk mi? Leningrádba? – kérdeztem. „Újpesten lakom” – mondja azon a fura magyar hangon, egy kicsit tud magyarul. (A társaság nevet.) Na végre megérkezünk egy szörnyű, külvárosi háromemeletes házhoz, az ablakokban kiakasztott ruha szárad, és pocsek, szóval rémes. Mi a fene, ez itt lakik? Bemegyünk valami fertelmes udvarba, rémes lépcsőházon fel a második emeletre. Zsúfolt, sötét előszoba, kiderül, hogy T. a feleségével egy szobában lakik, de még két társbérelő van a háromszobás lakásban és kilencven gyerek és rengeteg látogató. Jaj, olyan édes volt, lent az udvaron egy hosszú asztal a fa alatt, és azon sakkoztak vagy nyolcan. Nem édes? Szóval, ez a szerencsétlen ilyen lakásban lakik, hogy otthon nem tud dolgozni, mert állandó a keresztül-kasul mászkálás és lárma és társbérleti helyzetek, bár ott nem veszekednek annyit állítólag, mint nálunk. Valami egészen pocsek lakás, nem láttam abban egy jó darabot. Csak néztem rá, és kitalálta, mit gondolok, és azt mondta: „Ki a Tisza vizét issza, vágyik annak szíve vissza!”

Óriási nevetés tört ki az asztalnál, s a kedvemért rögtön megmondta Boris, hogy a Losonczy villájában lakott Budán. Mialatt Losonczy börtönben ült, és a feleségét kitelepítették. A felesége különben – na, nem jut eszembe a neve, az apja az Athenaeum

egyik első vezérigazgatója volt, aki úgy felbosszantott és megkínzott annak idején, annak a lánya, akinek az apja, vagyis az nem jut eszembe, hogy is hívják, ugyanaz alatt az idő alatt be volt csukva. Most következett a Losonczy története.

Losonczy kultuszállamtitkár volt. Rövid idővel a becsukatása előtt találkoztam vele utoljára, a *Rokonok* vitáján, a minisztériumban. Ez akkor két vita volt, pontosabban három, de a harmadikon már Erdei Sándor volt a színházi főosztály vezetője. Ő a másodikon roppant ideges volt, folyton fel-le járt a szobában, kimondhatatlanul ideges és sovány volt. (Most viszont elég jó húsban, inkább természetes, mint sovány.)

Tehát:

Megjelent nálam egy szép napon Király István. Két nehéz koffert cipelt, letette elém, és megtörölte a homlokát. (Mindjárt közbeszólás, nevetés, mohó izgalom. Mindjárt mondják, hogy Somlyó György ezt mondta, azt mondta, Király hogy megharagudott rá satöbbi.) Kiderül, hogy: a Losonczy lakásában ez a T. lakott, annak pedig a Király mostani felesége volt a titkárnője. Én is ismerem ezt a nagy, kövér moszkovita zsidó lányt, találkoztam vele Palotai Erzsínél, majd azt is leírom. Amikor T. visszament Moszkvába, ez a lány már a Király felesége volt, aki közben elvált a feleségétől, és gyerekekkel vette el ezt a – azt hiszem – Máriát. Ez a lány összeszedte a Losonczy könyvei közül az érdekeseket. Csupa első kiadású külföldi klasszikus, teljes sorozat Goethe, Schiller, Heine, franciák, angolok, csupa nevezetesség és érdekes érték. Mivel pedig aztán férjhez ment Királyhoz, ezek a könyvek odakerültek. Losonczy tavaly kijött a börtönből. De már előbb – hát nem tudta megkérdezni a feleségemet, hogy kérem, nem a magukéi ezek a könyvek? Azzal védekezett, hogy azt hitte, T.-é. Hogyne, külföldi klasszikusokat hozott ide magával T.

Tehát Király István kimentette magát, és nagyvonalúan visszahozta személyesen a könyveket. Le is ült náluk, sőt meghívta őket magukhoz. Ők ugyanis élénk társadalmi életet élnek. L.-ék természetesen nem mentek el hozzájuk, de hallani kellett volna azt a prüszkölő gyűlöletet is, amit L. Király ellen érez. Még vitáztak, hogy ha visszahoztad, akkor mért haragudtál meg úgy Somlyóra? De L. úgy mondja, hogy ő végtelenül finom, tartózkodó és csodálkozó volt.

Most Horváth Mártonnál csak Király Istvánt utálják jobban ezek az írók. Közös front alakult ki ellenük, de történt, ami történt, Király most is a *Csillag* főszerkesztője. Igen sima, karcsú fiatalember, egy debreceni református pap fia, és ezt kompenzálja hihetetlen erővel. Én akkor haragudtam meg rá, mikor valamikor régen, még a negyvenes években volt egy vita az egyetem aulájában arról, hogy ki kell-e adni az *Erdélyt* vagy nem. Nagy Péter volt a vitavezető, és a maga óvatos, unalmas módján a kiadás pártolója. Király arcátlanul az ellenvéleményt képviselte, meg tudtam volna pofozni. Ott volt Révai József is – de már akkor nem, mikor Király beszélt. Pár év múlva, már az *Apám regénye* után novellát küldtem neki, amire nem felelt. Egyszer ugyanott, az aulában együtt ültünk az elnökségben, és tréfásan szemrehányást tettem neki, miután előbb ő hozta szóba, hogy restelli, hogy belém fojtotta a novellistát. Azzal védekezett, hogy annyira tetszett neki az életrajzom, a novella jelentéktelen és apróság volt ahhoz képest. Ez a novella a *Kérni nehéz* volt, Réka esetét írtam meg, a kislányt, aki minden kényelmetlenséget vállal, csak kérni ne kelljen. Igen szép áprilisi zivatar volt benne leírva, amint a gyerekek mennek a margitszigeti uszodába, és egy érdekes, korszerű napközibeli jelenet. Ma is jónak gondolom azt a kis írást – de persze az lett volna jó, ha megjelenik, jobbakat tudtam volna utána írni. Azért is írok most regényeket, mert ezek megjelennek. Novellát nem akarnak tőlem. És mostanában nem is írok, mert mindég felsülök vele.

Az a különös, hogy ez a Palotai Boris, aki tíz év óta vagy mondjuk: tíz évig írta a strébernél sablonosabb cikkeket, regényeket, novellákat és filmeket, ma pontosan azzal a reakciós hangszínnel, pletykával és undorral beszél, mint bármelyik nyárspolgári nő. Már ilyen mozgékony nő. És kik előtt? A derék, szelíd Molnár csak hümmögött, nem szólt közbe semmit, de nem is vette védelmébe a kipletykáltakat. A többiek? Péter, Losonczy teljes egyetértésben kontráztak. Moszkvai lakásokról, ízléstelenségről, sorbaállásról, szegénységről. Aha, Boris másik elképesztő híre: Kijevben voltak, s mentek az utcán. Fényes, gyönyörű üzletek, áruházak. Gyönyörű parkok. Egy nagyon elegáns áruház előtt egy csomó ember ül a járda szélén, doboz van előttük, és felveszik az új cipőt. Nem az üzletben, hanem kint, a járdán ülve. Mi ez? Erre a vezető megmagyarázza, hogy nagyon szűk az árukeret, koronként jön egy nagy halom cipő például, akkor mindenki kap egy dobozzal, de arra már nincs idő, hogy felpróbálja. Ha aztán nem jó neki, másnap visszamegy, és hozzá hasonló póruljártakkal cserél. Egy cipő – egy cipőért, az ára egyforma, csak a méret különböző.

Palotai Boris fia az a B. Péter, ördög vigye, ennek se jut eszembe a neve, aki a filmgyárban fő-fő lektor. Akkor ismerkedtem meg vele, mikor az *Ami megérthetetlen* kisfilmet csinálták. Én írtam a forgatókönyvet, és a rendező ugyanaz, mint a *Rokonok* rendezője, szörnű hülye véget kanyarított neki, s ez ellen tiltakoztam. Ez a Péter fiú fapofával, szemtelenül magyarázta az ellenkezőt, mire én azt erősítettem, hogy a novellában másként van. Erre kiderült, hogy a fő-fő lektor úr nem olvasta a két és fél oldalas novellát, ellenben lényeges változtatást mer erőltetni. Végül a két vélemény közepén csináltak egy suta befejezést.

Igen jó adomát mondott róla az anyja. Születésnapom volt, mondja, és Péter gyönyörű expresszlevelet küldött, meg voltam hatva. De az anyám, eltelik az egész születésnap, még csak nem is gratulál. Mondom neki másnap, látod, elfelejtetted a születésnapomat. Én elfelejtettem? Hogy mondhatsz ilyet? Egy héttel előbb levelet írtam Péternek, hogy el ne feledkezzen a születésnapodról.

„– Mikor voltál utoljára Párizsban?

– Ó, már nagyon régen, valamikor a harmincas években.

– És mikor voltak a te kiállításaid külföldön?

– Ó, azok többször voltak, Londonban, Párizsban, Amerikában.

– És az hogy történt?

– Ó, az nagyon érdekes. Én jóban voltam a gödöllőiekkel. Tudod, kik azok? Kőrösfői-Kriesch Aladár, Nagy Sándor, Remsey és a többiek.

– Igen – mondom közben –, Nagy Sándort én is ismerem, vegetáriánus volt. Itt járt nálunk, itt ültünk a verandán, anyuka kínálta mindenféle jóval ebédnél, de semmihez sem nyúlt. Hanem a veranda korlátjára ki volt rakva a napra néhány félretett paradicsom érni. Nagy Sándor meg azt mondta: »Szabad volna nekem ebből egyet elfogyasztani?« – Apu számtalanszor elmesélte ezt, és mindég nagyszerűen mulatott rajta. Mi abban az időben még nem ettük meg a nyers paradicsomot, csak Apu volt az egyetlen ilyen vadember, akit megcsodáltunk. Később Gyöngyi is ette vele, én csak Németországban szoktam hozzá.

– Igen – mondja Livia –, olyan furcsa dolog ez, vadember volt, a természetéhez és a drabális testéhez a húsevés illetet volna, és ilyen bolondságot talált ki. Sokkal kevesebbet ártott volna, ha húst eszik.

Ezek a gödöllőiek rajzolóak és rézkarcosok voltak. Itt járt egy angol újságíró, a

Studio munkatársa, és kiment hozzájuk, el volt tőlük ragadtatva, és azt mondta, csinálnak egy magyar számot. Állítsák össze az anyagukat. A gödöllőiek meg azt mondták, én is adjak valamit. Én akkor még kislány voltam, de nagyon szerették a rajzaimat. Így elvitte az én két rajzomat is, meg is jelent a szám, de az én rajzom nem volt benne. Kaptam egy hosszú, nagyon kedves levelet, amiben azt írták, hogy végtelenül sajnálják, de a rajz oly finom, aprólékos, a klisé nem hozta ki, pedig még Bécsbe is elküldték, de összehasonlították az eredetivel és legnagyobb sajnálatukra, nem üti meg a mértéket. Az eredetit visszaküldték, és ennyiben maradt.

Jóval később, '24-ben vagy '23-ban Béla ül rendes helyén az Otthonban, és egy újságíró azt mondja neki, nem is tudtam, hogy a feleséged ilyen tehetséges, nagyon szép rézmetszetét láttam a *Studióban*. Hogy lehet ez? Faggat Béla, hiszen soha semmit nem küldtem (nagyon féltékeny volt a rajzolásomra is, rávette az orvost, hogy tiltson el tőle). Mondom, ó, hiszen ez az a régi kép, amit még régen kivitt az az újságírónő stb. Mindjárt írtunk a *Studió*nak, és arra hosszú, kedves választ kaptam azonnal. Hogy a régi szerkesztő meghalt, a fia vette át a lapot, és az apja iratai között megtalálta a metszetet, s most, mivel nem volt mellette az eredeti, ezt így is nagyon szépnek találták. Írtak hozzá egy nagyon hízelgő ismertetést, és lehozták. Végtelenül boldogok, hogy előkerültem, és küldjek minél több rajzot vagy metszetet. Én meg válaszoltam nekik, hogy azóta sokat dolgoztam, és egész nagy anyagom volna, szívesen mennék egy kiállítást rendezni. Azt felelték, csak jöjjenek azonnal, és mi el is mentünk. A főszerkesztő kedvesen fogadott, mindjárt ajánlott egy nagyon előkelő kiállítóhelyiséget, ahol azt mondták, hogy ez nem egészen az ő zsánerük, de menjek el egy másikhoz, az biztos örömmel megrendezi. Az végtelenül kedves is volt, nagyon régi, finom kiállító, és mindjárt megbeszéltünk egy terminust egy év múlva – ez nagyon rövid időnek számított, hiszen nekik előre megvolt a tervük. Én akkor visszamentem Párizsba, és ott megismerkedtem egy búbájós, finom rézkarcnyomóval, és sokat dolgoztam.

Párizsban azok az utcák csak modernnek látszanak, de a házak mind sok száz évesek. Be kellett menni egy kapun, át az udvaron, jött megint egy ház, megint udvar, megint ház, és akkor abból egy kis földi paradicsomba léptem. És ott volt az a rézkarcnyomó, egy elbűvölő ember, ma is él. Angyalkát, az Ida lányát elküldtem hozzá, meg is találta a régi lemezeimet, és haza is küldte. Csupa lomb, csupa repkény, virág, aranyos udvar volt Párizs közepén. Igen finoman dolgozott, nagyon jól megtanulta az én munkáimat nyomni, hosszú évekig dolgoztunk együtt. Mert az úgy volt, hogy minden művésznek külön megvolt a papirosa, amire csak az ő munkáját nyomták, szép merített papír.

A londoni kiállítás nagyszerűen sikerült. Fényes siker volt, óriási látogatás és rengeteg vásárló is. Egy műgyűjtő kétszázat ajánlott fel az egyik rajzomért, de én olyan csacsi voltam, azt mondtam: arról volt szó, hogy rajzot nem adunk el. Így nagyon sajnálta, és beérte néhány eredeti metszettel. A metszetek ötven, hetven, kilencven példányban készültek, mindegyik ilyen korlátolt mennyiségben. Angliában óriási népszerűség van a metszeteknek és rajzoknak. Sajnos a királynő akkor nem volt Londonban, mondták, hogy ha ott lett volna, megnézte volna.

Nemsokára írt nekem egy amerikai kiállítóhelyiség, és felajánlotta, hogy New Yorkban is rendez kiállítást. Ez angol ember volt, Kenedy – Bandi közbeszól: most is megvan –, igazi úriember, a legelőkelőbb hely. Ki is mentünk a rajzokkal és a metszetekkel. A kiállítóhelyiségért 2400 dollárt fizetett, két hétig volt egy kiállítás, és ő már az első napon megkereste, mondta, a kiadásait, és így még két hétre meghosszabbították

a kiállítást. Mindent, az egész Auflagot eladtuk. Nagyon sok pénzt kerestem, megke-
restem ezzel az egy kiállítással az egész útiköltséget, és a (nem tudom, mennyi) tartóz-
kodási kiadásainkat. Kanadába is elvitték a kiállításomat, és ott is fényes sikere volt.
Mialatt kint voltunk, akkor rendeztek egy rézkarckiállítást, amin magyarok is szere-
peltek. Varga Nándor, Szőnyi stb. Csak akkor engem nagyon meggyűlöltek, mert az
én karcaim ötven, hetven dollárra voltak értékelve – ez nem az én kívánságom volt, a
kiállítás rendezője csinálta az értékelést, a Szőnyié és a magyaroké két-három-öt dol-
lárra. És ők nem is adtak el, én pedig mindent. Ezért nem is fogadtak engem szívesen
itthon, nem, szó se lehetett rólam sohasem.

Na és amikor négy év után hazajöttem, nem is tudtam itthon azt a nyomást soha
többé megkapni. A festék jó volt, Párizsban is ugyanazt a német festéket használták,
de a szerszámok, a papír és minden – sötét paca lett csak, nem jött ki az én aprólékos
rajzom. Erzsike csinálta még a legjobb nyomatokat, nagyon ügyesen dolgozott, nagyon
tehetséges volt.

Te láttad a rajzaimat a Donát utcai házban?

– Igen, de olyan régen volt.

– Régen, nagyon régen.

– Szép és kedves fiatal lány voltál. Szépek voltak a rajzok, de régen volt. És hogy le-
het az, hogy ilyen sok rézkarc...?

– Angliában nagyon szeretik a rajzot és a rézkarcot, a házakban, lakásokban nincs
is más, ők nem vesznek olajképet, mert nem tudják megfizetni. A festők igen sokat ke-
resnek, igen drágák a jó képek, és ha valaki azt nem engedheti meg magának, rézkar-
cot vagy rajzot vesz lakása dekorálására, az olajképet átengedi azoknak, akik meg tud-
ják fizetni.” Ezt úgy mondja, mint halálosan természetes dolgot, az angol ember nagy-
lelkűségének bizonyítékát. Én közbe akartam szólni, de Lexi mosolyogva intett, hagy-
jam. És ő nem is értette volna meg a vitát.

„Nem tudtam – nevetgéltem –, hogy érdekel benneteket a munkám. Talán nem is sze-
retitek, én adtam Apunak belőle, de ő nem szerette, neki nem tetszett.”

Igaz, Apu szörnyen utálta ezeket az aprólékos kis vacakokat. Iszonyúan pici vona-
lakkal, pici semmiségek, de olyan parányi piszmozgás, tűfestés, tűkarcolás, a halvány-
nál halványabb és vékonynál vékonyabb vonalakkal – érdektelen képecske. Fantasztí-
kusak ezek az angolszászok. Nekik tetszik.

„Az ostrom alatt minden elégett. Minden. A metszetekből több példány volt, abból
maradt. Majd egyszer megmutatom.” Azt hiszem, már mutatta, nagyon untam.

Lívia meséje a szép Éváról.

Arról volt szó, hogy ő mindég fázik. Azt szeretné, ha az év tizenkét meleg hónapból
állna. Délre kellene valahová mennie. – Igen – mondta elmélázva azon a pipegő, nyaf-
ka, okoskodó, bájoska hangján –, Dakotába, ahonnan végtelen érdekes és elragadó le-
velet kaptam. Miklós elvitte magával, de majd megmutatom neked.

„Éva a STUD-nál dolgozott. Feltűnő szépség, karcsú, magas, aranyszőke hajú, és
mélyfekete szeme van. Olyan hízelgő, igen behízelgő a modora, hogy senki sem tud-
ta soha elvonni előle a szeretetét. A szülei a Rózsadomb kávéház tulajdonosai voltak,
Dunszt Évának hívják.

A háború alatt férjhez ment egy repülőtisztához, egy végtelenül szimpatikus fiúhoz.
Óriási szerelem volt. Éva kimondhatatlanul boldog, mégis hónapok alatt úgy lefo-
gyott, alig lehetett ráismerni. Mi lehet az oka, mikor olyan boldog? Kiderült, hogy a

férje benne volt valami ellenállási mozgalomban, és ezerszámra készítette hivatalos helyzete segítségével a menleveleket zsidóknak. Éva rettegett, ha az utcájukban megállt egy autó, vagy csak keresztülment azon a csendes utcán, már azt hitte, érte jöttek.

A háború végén bujkálnia kellett, egyik ismeróstől a másikhoz menekült. Így lakott egy hétig Bertalanéknál, akik Évának rokonai, a padláson. De a végén Bertalané megmondta neki, hogy neki két lánya van, és halálosan retteg, ne haragudjon, de kénytelen elküldeni. Zoltán, így hívták, belátta, megköszönte a vendéglátást, és az ostrom közepén, repülő bombák és szilánkok között elment máshová. Éva a szüleinél lakott, vénasszonynak maszkírozta magát, nagyszerűen nézett ki, igazi anyóka, nem is lett semmi baja.

A felszabadulás után kevéssel Zoltánt mint repülőtisztet Bécsbe vitték igazolásra. Igazolta ugyan, hogy benne volt az ellenállásban, de mégis, mint tiszt, tiszt munkájáért is felelősségre vonták, és Bécsből elvitték a Szovjetunióba. Éva minden követ megmozdított. Tildy személyesen írt az érdekében, és a felelősséget vállalta Zoltánért, hiába. Éva az UNESCO-hoz került, ott is mindenki roppant megszerette, nemzetközi úton próbálta a férjét visszaszerezni. A végén eljutott Rákosihoz is, aki megígérte, hogy elintézi. Közben teltek az évek, már '49, '50 lett, és egyszer csak kap egy értesítést, hogy a férje itthon van, Kaposváron egy kórházban lábadozik. Éva magánkívül utazott rögtön Kaposvárra – és a tiszt egy ugyanolyan nevű, szintén vezérkari repülőtiszt, de nem az övé.

Halálos bánat és reménytelenség. Ráadásul annak a tisztnek sem volt kellemes, hogy hazahozták, mert neki meg sok bűn volt a fején, amiért itt most felelnie kellett, odakint pedig rendesen dolgozott már.

Éva az UNESCO-tól egy másik helyre került. Itt is külföldi levelező volt, mert az összes európai nyelvet nagyszerűen bírja, angolul, franciául, németül perfektül levelez. Egyszer abban a hivatalban megjelent egy angol fiatalember, aki Indiába volt átutazóban. Feltűnt neki Éva csodálatos szépsége, érdeklődött utána, és elmondták a romantikus történetét. A férjéről akkor már kiderült, hogy odakint meghalt. Olyan bajtársa jött haza, aki határozottan állította, és halottá is nyilvánították, de Éva gyászolta, és nem tudott felejteni. Ez az angol meglátogatta őket, és arra kérte, most azonnal menjen hozzá feleségül, már menjenek együtt Indiába. De ha nem tudná magát rászánni, majd ő visszajön. Éva mondta, hogy ilyen hirtelen nem tudja – a fiú elment, és később visszajött, de Éva nagyon köszönte neki a kedvességét, nem tudta elfelejteni a Zoltánját, nem ment vele, pedig a szülei nagyon rábeszélétek. Már akkor persze nem volt kávéházuk, a vagyonukból éltek, aggódtak egyetlen lányukért, és mindenáron szerették volna külföldre küldeni. Éva nem ment el az idegennel.

Nem sokkal később társaságban – mert akkor már járt társaságba, mindenki szerette, mindenki el volt tőle ragadtatva, mert szép, szokatlanul szép, okos, művelt, behízelgő és kedves –, szóval egy társaságban meglátott egy embert. Azt mondta, rögtön arra gondolt, hogy ezért az emberért talán el tudná felejteni a gyászt. Ez az ember egy svéd volt, a svéd gyufagyár képviselője, aki már kilenc éve élt Magyarországon, magyar nőt vett el, fia született, majd elvált a bestiától, és akkor hatéves fiával élt itt. Éppen távozás előtt állt. Azonnal egymásba szerettek, bár a svéd nagyon tartózkodóan viselkedett, de ő is hamar megtudakolta az Évátörténetét – és engedélyt kért, hogy hazakísérhesse, majd másnap felkereste a szüleit, és megkérte a kezét. A szülők boldogok voltak, és Éva is azt mondta: ezzel az emberrel elmegyek.

Igen, de nagyon nehéz volt megszerezni a házassági engedélyt, azt mondták, majd akkor adják meg, ha az éppen most lejáró tartózkodási engedélyét meghosszabbítják. Eljött az idő, és nem hosszabbították meg neki. Nem értem – mondja Lívia –, miért nem adják meg a távozási engedélyt azoknak, akik mindenáron el akarnak menni. De Éva olyan ügyes, olyan kedves, annyira meg tud mindenkit hódítani, a végén nagy nehezen mégis megszerezte a házassági engedélyt, mégpedig úgy, hogy a tartózkodási engedélyt is meg kellett hosszabbítani három héttel. Nos, megvolt az esküvő, és Éva elutazott Svédországba.

Imádta az apját, az anyját, hetenként háromszor telefonált Svédországból, ahol egy gyönyörű kastélyban a legnagyobb szeretettel fogadta a férje családja.

Nemsokára Amerikába utaztak, mert a svéd gyufagyárnak mindenfelé vannak képviselői. Így kerültek Dakotába, ahol gyönyörű villájuk van, fényes társadalmi életet élnek, és Éva is dolgozik, a férjének segít. Rengeteget keresnek. Éva megkereste azt a pénzt, amivel a szüleit kivitette magához. Ez is roppant nehézkesen és lassan ment, de a végén sikerült. Az apja hetven éven felül van, de az anyja szép, friss fiatalasszony, ma sem igen több ötvenévesnél. És milyen édes Éva: odakint egy második Rózsadomb kávéházzal várta a szüleit. Berendezte nekik a maga kerestetéből. Nekik csak át kellett venni az üzletet, ami fényesen megy, és nagyszerűen keresnek, és boldogok.

A férjnek volt ez a fia, aki nem az ő saját gyereke. A felesége annak idején, a nagy veszekedésben a fejéhez vágta, hogy a gyerek kitől való, és akkor már nem is kétséges, hiszen annyira hasonlít az asszony szeretőjéhez. De a svéd, amilyen nagylelkű, ennek ellenére megtartotta a gyereket, fiaként szereti tovább. Jelenleg Londonban vagy valahol Angliában nevelteti egy olyan intézetben, ahol kolóniákra távozott diplomaták és más hasonlók gyerekei tanulnak. A gyerek, mondta, nem tehet róla, hogy céda az anyja. Szereti. Nemrég született Évának egy gyönyörű kislfia. Határtalan boldogság, de a gyerek négy hónapos korában megbetegedett, az apa nem bízott az amerikai orvosokban, és repülőgépen hazavitte Svédországba. A gyerek a repülőgépen meghalt. Végtelen szomorúság, na de most, éppen mostanában nemsokára Évának újra gyereke lesz, és az remélhetőleg kárpótolja.

És most itt a legtragikusabb, legszomorúbb, legszörnyűbb dolog – bár Éva soha meg ne tudná –, Zoltán él, valami bányában dolgozik, olyan ember mondta, aki együtt volt vele, és semmi kétség, Zoltán él. Milyen tragikus sors!” – mondja Lívia, és a gyerekek tátott szemmel hallgatják, mint a legszebb kalandos detektívregényt.

Olyan szerény, mint egy kis egér. Ma egy hete jött, holnap reggel elmegy. Még maradhatna tulajdonképpen holnap estig, de nekem reggel be kell mennem, s már megbeszéltük, hogy viszem. Ma reggel Lexi szigorúan rám szólt, hogy miért vagyok hozzá ilyen goromba. Úgy nézek, hogy abból gyűlölet lesz. Ha hívtam, én hívtam. Ez most már negyedik reggel, mindig így van, valóban könnyörtelen arccal hallgatom a cincogását, amit ő látszólag nem vesz észre, s ami, ha kényszeregyüttlétté válna a helyzet valaha, valóban rettenetes volna. Reggel – és ezt Lexitől tanultam, utálatos vagyok. Kialvatlan és a mai nap előre meg nem határozott munkája előtt nyugtalan. Na most: Lívia, mióta itt van, minden reggel felkelt legalább negyed-, félórával előbb, mint nekem kellett, feltette a teavizet, eleinte, míg ezt az esti mosogatással meg nem előztem, elmosogatott villanyon melegített vízzel. Most ehelyett a verandát söpri ki és törli le. Tálcára készíti a Lexi reggelijét. Ma elragadtatva láttam, hogy a kész tea az asztalon, és ő eltűnt. Mert a reggeli tevés-menés után le szokott feküdni, és 11–12-ig tovább al-

szik vagy fekszik. Erre egyszer csak mégis előkerül, és valami bámulatos fölöslegessel kezdi az én köszönetemre – mi is volt az, már két perce töröm a fejem, s nem jövök rá. Rideg arcomra eltűnt, s két perc múlva visszajött, s megállt az ajtóban kislányosan és édesen: „Találkozunk még, kedves Lexi?” Lexi meg, aki szintén borzasztó reggel, kétségbeesett üldözötten mondja: „Mi is lesz, hogy lesz?” „Hogyne találkoznátok”, mondom, holnap lesz az, amikor beviszel bennünket, az egész sereget. Erre Lívia ijedten csipog, hogy őmiatta a világért sem, ő be tud menni úgy is, és neki Csillaghegyen kenyert kell venni stb. Én meg: „De engem be kell vinni.” Ezzel újra eltűnt, hogy lenyelje a békát, de később bámulatos, aranyos pipegéssel, amit most, a leckére én fogadtam jó arccal, csacsogtunk egypár percig a verandatarakításról, s hogy milyen hideg volt a reggel, mikor kijött a szobájából, és a múzeumajtó nyitva volt. A beszéd abból kezdődött, hogy azt mondtam, meleg van, ma melegebb lesz, mint tegnap. Erre felelte, hogy hideg van, és pláne hideg volt reggel – félórával ezelőtt. Napközben már sose hoz ki a sodromból, csak az örökös mosogatásával. Először is van egy egyéni szisztémája: előbb hideg vízben elmosogat mindent, leül a két asztal közé, konyharuhát terít az ölébe, és hideg vízben, mosogatóronggyal mosogat. Azután forró vízzel még egyszer, és így eléri, hogy jó soká tartson a munka. Én többször elküldtem a mosogatás elől, amit fájdalmas duzzogással alig tűrt. De ha napközben fogy pár darab edény, azzal is mindjárt szalad a konyhába, és már mosogatja. Ez olyan vicces dolog, ha semmit se csinálna, megbotránkoznék rajta – így meg mérges aztán meg vagyok.

Na de ez csak reggel ilyen feltűnő, napközben aztán meg minden igen barátságosan és kedvesen. Én feljövök dolgozni – napok óta a vele való beszélgetéseket vagy az erről eszembe jutott ezt-azt írom, s nem megyek le, csak délben vagy akörül. Akkor összecsapunk: ki főzze az ebédet, én győzők, és ő megy a verandára a rongyos csipke ágytakarót varrogatni. Már majdnem készen van, igen sok szakadást megvarrogatott rajta. Három napja csinálja. Az ebéd után megint vita a mosogatáson. Egy esetben mond le róla szó nélkül: ha a gyerekek csinálják. A gyerekekkel igen mulatságos: Virágot ki nem állhatja, Rékáért rajong, Imola közömbös. Roppant szeret árulkodni. Múltkor egy kis zsírszalonnát sütöttem, és kitűnő tepertő lett belőle, amit betettem a kamrába, és délután azt kapta hús helyett Lexi. A tányér tele volt délben, s mire Lexi megebédelt, alig maradt benne. Lívia: nem ő ette meg, valaki már megelőzte, nem mondom meg, hogy ki! Virág, felelem. Erre olyan arccal nevet, de véletlenül kedvesen, mint aki tudta, hogy eltalálom, semmi kétség, más nem is falhatott fel annyi tepertőt. „Kértem tőlük, hozzanak vizet, de nem hoztak.” És ilyenféle, de mindég Virág ellen megy ki a hangja, nem is jut eszembe minden, de egy jó szava sincs rá, tréfásan, de állandóan szidja. S rögtön rákezd, ami még hangsúlyosabbá teszi az előbbit, a Réka szidását. Nem tudja megállapítani, hogy szeretem-e Imolát, tehát vele óvatosan nyilatkozik.

Legjobban vagyunk együtt délután. A verandán szoktunk ülni és beszélgetni. Nagy élvezettel mond érdekes dolgokat. Tegnap például Károlyról. Múltkoriban példának hoztam fel Károlyt, hogy az Apu feljegyzései és a magam emlékei szerint is milyen lehetetlen, felelőtlen, kiállhatatlan csirkefogó volt egész életében – és nem kellett más, mint hogy újra kezdhesse a felszabadulás után az életét, s rendes, derék ember lett belőle. Határozottan ellentmondott. Legalább úgy utálja Károlyt, mint annak idején anyuka. Persze Károly ingerli őket a kommunista elveivel. Mondom, nálunk nem olyan elfogult, ellenkezőleg, majdnem mindig a kifogásait sorolja. (Ti. szerinte Károly szerint minden úgy, ahogy van, ma tökéletes.) Persze, tudod, ilyen az ember, már az el-

lentmondás kedvéért is, minél jobban tiltakozik valaki valami ellen, annál jobban erősíti. Töletek mindég ellenvéleményt hall. Igen, mondja, én mindég soká ugrattam, és mulattam a csacsiságain, aztán, mikor a kitelepítések voltak, abbahagytam ezt az ugratást, és azóta Károly nagyon boldog. Mondta is Miklósnak, hogy milyen boldog, Lívia azelőtt mindég milyen reakciós volt, és úgy látom, mostanában már nem. Erre Miklós megmondta, hogy intelligens ember csak azzal vitatkozik, akinél valami eredményt tudhat elérni. De olyan emberrel, aki a kitelepítésekkel és a többi atrocitással együtt mindent elfogad és helyesel, kár vitatkozni.

De ha ilyen végletes politikai dologba futunk, rögtön visszakozik, és kezdi sorolni, mi mindent tart áldásosnak és helyesnek a jelenben. Elsősorban a nyugdíjakat, amit soha nem kaptak volna meg a múltban. Legzavarosabb – és legtermészetesebb –, mikor azt mondogatja, hogy bárcsak még néhány évig meghagyták volna a nyomdájukat, míg egy kicsit összeszedhetik magukat a háborús veszteségek után. És aztán mindjárt azzal folytatja, hogy ha a nyomda megvolna, Miklós mindenkinek mindent megcsinál, és mindent megvesz, hogy majd a nyomda kifizeti, de arra nem gondol, hogy egyáltalán nem biztos, hogy azok majd fizetnek, és az örökös izgalom, soha ilyen nyugodtan nem élhettek, mint most, mert ha a kicsi is az a pénz, de elsején hozza a postás. Ezerkétszáz forint nyugdíjat kap, ötszázat az Irodalmi alaptól. Végtelenül igénytelenül élnek, nincsen csak egyetlen nyári, kifakult kartonruhája. Hanem Miklós, akár csak Apu, nagyon ügyesen el tudja fogyasztani a pénzt. Télen mindent a lakók állatainak ételébe tett, most pedig elutazott Szatmárba, ha ingyenjeggyel és vendégeskedve is, az ezer forint, amit magával vitt, biztosan elfogy. Akár van miből, akár nem, gavalérok mind szeretünk lenni. Hogy is került a kartonokra sor?

Igen, foltoztam este egy paplanlepedőt, s mondtam, hogy a mosógép nagyszerű dolog, de nem szabad foszlott, mállott tárgyat beletenni, mert szétszedi. Kirojtozza, elnyúzza. [...] Neki nagyon sok ágyneműje volt, de minden elégett az ostrom alatt. És itt következik az ostrom és utáni meséje:

„– Igen, azért mentünk be Leányfaluból – mert arról kérdeztem, miért adták el a lányfalusi házat –, mert azt te el se tudod képzelni, mi volt az nekünk, mikor Apu meghalt. Ha úgy halt volna meg, hogy az természetes, akkor igen, de ma is élhetne. Cseley megmondta neki, hogy húsz év életet garantál, ha betartja az utasításait. Akkor egy hónapig kellett volna pihennie, de mikor ezt megmondta neki, másnap megszökött a kórházból. Rádió-előadásra kapott kimenőt, és többet nem ment vissza.

– Nem volt kedve élni – mondom.

– Nahát ez az! Ez a szomorú, ez a nem természetes.

– Hát az természetes, hogy valaki úgy éljen, ha nincs hozzá kedve? Megunta az egész hajszát, egyszerűen meghalt.

– Na nem, nem, ez a szomorú. El nem tudod képzelni – ezt is sokszor mondja –, milyen édes volt. Milyen rémes volt itt Leányfalun, télen, nélküle. Míg ő itt volt, akármi-kor, egyszer csak megjelent, nem is köszönt, leült, evett, ha volt hozzá kedve, velünk beszélgetett, mesélt, felolvasott, de valami olyan édes... Aztán felállt, elment, és még aznap kétszer, háromszor megint ájtött. Hihetetlen édes volt. Na és Miklós félt, hogy a háború, nem lesz autóbusz, amint aztán nem is volt, és elszakad a nyomdától.” Akkor mentek a Moharéki lakásába. „Igen, milyen bolondok, mindenünk megmaradt volna, ha nem küldenek el bennünket. Folyton légitámadások voltak, le kellett menni a pincébe, olyan borzasztó pincében ülni. Átfáztunk, és fáj a hátam. Sokszor elmentünk

a testvéremhez a Virányosra egy kicsit kipihenni és átmelegedni. Moharék meg félték, hogy elveszítik a lakásukat, és el kellett nekünk jönni tőlük. Azért kerestük azt a szép lakást, nagyon szép lakás volt a Szilágyi fasorban. Kitűnő, tűzálló, modern bunker volt, azt nem is érte kár. Hát persze mind a négy szoba kiégett. Az nem romos lakás volt, hanem teljesen kiégett az egész, ott nem lehetett maradni, hol volt nekünk arra pénzünk. A pincében maradhattunk volna, de Miklós... Hát szóval átmentünk a Házmán utcába, és onnan a Pasaréti útra. Ott is maradhattunk volna. Mindenünk elégett, csak az volt, amiben a pincében jártunk, az egész berendezés, minden. Miklós még májusban is abban a kopott télibundában járt, amiben a pincében. Egy lepedő maradt és egy kicsi ágynemű, apróságok, kofferban elbírtuk. Jött Károly. Hogy Pesten már minden rendben van, mindent lehet kapni, folyik az élet, ha átmegyünk, a nyomdában lakhatunk, amíg jobb lakást nem kapunk. Hát szóval nagyon felbiztatta Miklóst.” Nálunk is volt, nagyon aranyos volt, ajándékot hozott és jó híreket, jó hangulatot. Igen, nekünk is.

„Hát mi összeszedtük a kicsi holminkat, és elindultunk a hídhöz. A Mancsi hídhöz. Jött velünk a kis szakácsnénk is, velünk volt, hát jött persze velünk, ő vitte a csomagokat. Megérkeztünk a Mancsihoz. Miklós olyan gyenge volt, egy csúnya ukránbetegség után, alig bírt járni. És egész nap nem kaptunk csónakot, ami átvitt volna. Mert írt ő kérvényt oroszul, a bunkerban tanult meg oroszul, de olyan ügyesen megírta. Megmutatta aztán egy orosznak, az csak mosolygott, és azt mondta, jó ez így, egészen jó. Mosolygott persze rajta, de meg lehetett érteni. De hiába lehetett megérteni, nem kaptuk meg az engedélyt, hogy a Mancin átmenjünk, így vártunk csónakra, de nem kaptunk. Minden csónak tele volt, és nem vett fel bennünket. Na volt ott a Margit utcában egy nagyon kedves barátunk, ott megszálltunk.” Eljöttek néhány villamosmegálló távolságba, és ott megszálltak. Ezen nevettünk. „Adtak kávé. Nem babkávé, valódi cikória, de olyan felséges volt, úgy ízlett, felséges ital. Pár napig ott voltunk, mert becsapott egy csónakos, és nem kaptunk másikat. Na, a végén megállapodtunk eggyel, és másnap reggel, már hatkor, kint voltunk a Duna-parton, és vártunk. Volt egy kis enivalónk, babunk még mindég volt, azt vittünk magunkkal. Hát szóval Miklósnak sikerült megegyeznie egy csónakossal, és már beszállt a csónakba, akkor azt mondja az ember, és kinyújtja elém a karját, hogy én már nem férek be, annyira tele van a csónak. Gondolhatod, én kint a parton, Miklós már a vízen! Akkor Pest és Buda messze volt egymástól, aki átment, ki tudja, látjuk-e még egymást. Hát, azt mondta Miklós, akkor ő se megy át, és kiszállt. Az emberek káromkodtak, és szidtak bennünket. Na, a csónakos azt mondta, nem hagy minket cserben, és visszajön értünk. Veszedelemes dolog volt az, nekik tilos volt ez a feketefuvarozás. Mi meg ott maradtunk a hideg szélben. Mondom, Miklós olyan gyenge volt, és akkor még tél volt, nagyon hideg, és valami tíz óráig ott ácsorogtunk, de a csónakos csak nem jött értünk. Láttuk mi, mikor odaát kikötöttek, láttuk, hogy valami tumultus, de nem elég pontosan. Hát nem volt mit tenni, megint vissza ezekhez a kedves emberekhez. És aztán másnap mégiscsak sikerült átmenni. De már Budán hallottuk, hogy akkor az a csónak, mielőtt átért volna a túlsó partra, mivel annyira túl volt terhelve, kiborult. Képzeld, mindenki beleesett a vízbe, az embereket kihalászták, de minden poggyász elveszett.

– Ha ti is ráerőszakoljátok magatokat! Mindenki titeket okolt volna, még tán meg is vernek!

– Éppen én borítottam volna ki, az én súlyom – mondja gügyögve. – Miért, te is voltál akkor legalább ötven kiló! – Na igen, Miklós és a kis szakácsnénk. Csak gondold el, kiborult az a csónak, amin Miklós már rajta ült! Rettenetes.

Átértünk aztán végre Pestre, micsoda távolságok voltak akkor! Miklós olyan gyenge volt, a kis szakácsné vitte a holmit, csak míg elér az ember a Nyugatiig!” Ott volt a nyomdájuk a Jókai utcában, pont szemben a Nyugatival. „Odaérünk a nyomdához, hát csupa rom, se ablak, a tető beszakadva, ott lakni, ez a Károly! Dermesztő hideg. Ott is hagytam holmit, mert gondoltam, valahol csak megmarad, nagy utazókoffert hagytam ott, négyemeletes utazókoffert, egyik fiókjában volt a Miklós ruhája, másikkban az enyém, harmadik ágynemű, ott is volt tizenkét ágyhuzat, a negyedikben enni-való. Rizs meg cukor, liszt, már ahogy az ember előkészül, hogy ha hajótörést szenved, valamije maradjon. És ott volt a rekamién. Hát a rekamié ott is volt, de más semmi. A házmester megmondta, hogy az ablakon adogatták ki a szomszédok a ruháinkat. Ott nem maradhattunk, hanem Miklósnak volt egy igen kedves, derék jó barátja a Józsefvárosban, hogy is hívták azt a teret, a józsefvárosi csarnok mögött? Elmentünk hát oda. Gondold el, micsoda távolság! Egész késő este lett, mire odaértünk. Hát valami végtelen kedvesen fogadtak. Már előbb is hívtak, hogy jöjjünk hozzájuk lakni, az ostrom előtt. Pelleiék. Végtelenül bájos fiatal házaspár két kis gyerekkel, az egyik hároméves, a másik öt. Na és itt aztán mindjárt megetettek bennünket, és ágyat adtak. Gondold el, külön szobában aludtunk, igaz, ott volt a kis szakácsnék is persze, de mégis hárman, és nem negyvenen! Két szobájuk volt. Az egyikben ők laktak a két gyerekkel, a másikban mi. Pellei református teológiai tanár volt, és már előbb is együtt dolgoztak Miklóssal a Vöröskeresztnél. Min dolgoztak? Hát, hogyha bejönnek az oroszok, és ezek kimennek, gondoskodni azokról a szerencsétlenekről – zsidókról, de nem mondja ki –, hogy legyen az ellátás és minden. Nagyon szépen dolgoztak, és segítettek a Vöröskeresztnek... Másnap Pellei mondta Miklósnak, hogy csak pihenje ki magát, ő megy a hivatalba, holnap aztán Miklós is megy vele. Így elment. Ebédre nem jött haza, vacsorára nem jött haza, éjszakára nem jött haza. Az a szegény kicsi asszony, de mind nagyon nyugtalanok voltunk. Másnap Miklós mindjárt elment a hivatalba, és megtudta, hogy elvitték onnan. Bejött két alak, és barátságosan, egyáltalán nem erőszakkal, elhívta magával. Na és hetekig tartott, míg megtalálták a gyűjtőben.

– Mi bűne volt?

– Ó, semmi. Tudod, Sárospatakon volt tanár, és valami kutyabagosi kis újságnak dolgozott, és ott megjelent egy cikke a kritikus időkben, aminek az volt a címe, hogy *Mádi zsidó*. Miklós aztán felolvasta nekem ezt a cikket, igazán nem volt semmi különös. Semmi volt az egész, nem érdemelt érte ennyi szenvedést. De azok a fiatal emberek, akik akkor előjöttek, nagyon szigorúan fogták fel. És amikor a tárgyaláson megkérdezte tőle a bíró, bűnösnek érzi-e magát, Pellei azt felelte, igen. Mert az nem igaz, ő mint pap, hogy is lehetne embergyűlölő, de nem lett volna szabad ilyen címet adni egy cikknek, amit azokban az időkben úgy értelmezhetek, mint ezt a címet. Ilyen rendes ember volt, nagyon derék ember. Mondta, az egyetlen megnyugvás az volt számára, hogy előző nap mi megérkeztünk, és a kis felesége nem volt egyedül a gyerekekkel. Gondold el, egészen fiatal asszonyka, bámulatos nyugalommal és türelemmel viselte. Hónapokig volt internálva, ott is nagyon sokat dolgozott, és segített a társainak. Nagyon derék ember. Mi akkor sokáig ott laktunk náluk. Egy proli ház, kicsi, hát hívtak, maradjunk, de aztán adódott az a lakás a házban, és mi visszamentünk a nyomdába. Pelleit aztán hazaeresztették. Miklós nagyon gyenge volt az ukrán után. Alig lézengett. Cseley mondta, hogy feltáplálni. És nekünk volt ezeknél a Pelleieknél is egy kofferünk sok ruhafélével és rizzsel, lekvárral, cukorral – ezen kezdődött el Károllyal kapcsolatban az ostrom története –, és egy szép napon – ők még Budán voltak – megjelent náluk a Ká-

roly két lánya, Erzsébet és Judit, hogy ők elviszik a mi táskánkat. Pelleiné előbb nem akarta odaadni, de ők azt mondták, hogy Károly elhozza nekünk, hát odaadták. Na és aztán a lányok elvitték a táskát, és azt mondták, hogy megtámadta őket két orosz, és elrabolta tőlük a holmit.” Nevettem, ez volt Károly életének utolsó hőstette! „Én meg mindjárt siettem Károlyékhoz, nagyon haragudtam, amiért elhozták a táskát Pelleiéktől, de csak a rizst, a rizst hamar, hogy Miklóst feltáplálhassam. Hát azt ők megették. Mert, azt mondták, hát az oroszok nem vettek el mindent, csak széturkálták a táskát, és ami nekik tetszett. Károlyék meg megették, ami ehető volt, a többit meg... hát szóval... – fájdalmas diszkrécióval nevet, és jelzi, az egész kirablás mese. – Megették a rizst! Mikor Cseley megmondta, hogy feltáplálni, gyorsan feltáplálni. Nagyon haragudtam Károlyékra.” De honnan tudtak a kofferről? „Miklós megmondta nekik! Megtudták, és elhozták. Meg is kaptunk aztán egypár dolgot tőlük.”

Hogy lehetett ez igazában? Károly biztosan móriczi szentimentalizmussal úgy gondolta, hogy ő igazán elviszi a táskát nekik Budára, de mikor az előkerült, és olyan remek volt, amilyenek Livia emlékszik, a család rácsapott, és felszippantotta. Még csak ezt, még csak azt – a maradékot visszaadták a követelésre. Igazi Károly-dolog, jó szándékkal kezdődik, és undokul fejeződik be.

„– Látod, ilyen dolgok miatt nem bírta anyuka Károlyt.

– Hát igen, én is nagyon haragszom rá.

– Most jön Pestre Angyalka és Öcsi. Hol fognak megszállni? Itt a nagymamánk, van nekik itt rokonaik, de nem, Miklós meghívta őket a szállásra! De mit csinálunk velük? Hogyan teszünk? Csak a konyhába, de most akkor nincs konyhám! Nincs egy lepedőm. Igen, van egy paplanom, és van egy lepedőm, amit foltozgatok, vendégnek jó, mert az nem használja el, arról is jutott eszembe, hogy mondtam, az ilyen kopott ágyneműt vendégnek szoktam félretenni. Már meg is írták, hogy jönnek.”

Itt abbamarad. Vagy nem írta tovább, mert elfogyott az oldal, és nem volt kedve új papírt befűzni, mert késő volt és álmos lett, vagy valahol még előkerül a folytatás? Érdekes lenne. Későbbi dátummal sem találtam még róla szóló lapokat.

Miklós bácsi halála után megsokasodtak Livia néni gondjai. Mindig kísérlete-

zett eltartási szerződésekkel, de egyszer sem volt szerencséje. Élete végén már egyedül élt, barátai, szomszédai segítettek. Teljesen elhagyatottan, az előszobában talált rá a postás, aki mindig bevitte a házba a leveleket.

Kolos Virág

Eörsi István

IRODALMI KÉRDÉSEK

Ha Villont fiatalon felakasztják,
 néhány pasassal kevesebbet öl meg,
 és néhány verssel kevesebbet ír.
 A Nagytestamentumért pár tünékeny élet
 nagy ár? *

Milyen mértékű zsenialitás
 igazol ilyen amorális kérdést? *

Mért törte el pálcáját Prospero?
 Abbahagyandó az, mi abbahagyható? *

Folytatandó, mi nem folytatható már?
 Költői kérdés, makacsul magyar.
 Ezen rágódott Vitéz is, miközben
 köpdöste tüdejét. *

„A Szép igaz s az Igaz szép« – sohse
 áhítsatok mást, nincs főbb bölcsesség.”
 Nem volna túl magától értetődő
 a boldogság, ha így lenne valóban? *

„Késhet a tavasz, ha már itt a tél?”
 E kérdés fülemben zenél,
 és „Yes!” – felelem fuldokolva. *

(Heine ötlete nyomán)

Weimarban volt sírásra ok
 a súlyos gyászú évben.
 Zokogott a nép: „Ha Goethe halott,
 úgy Eckermann miért nem?” *

Segesvárt túlélhette volna,
talán Haynaut s a walesi bárdok
megbölcslését is – de a
kiegyezést?

*

„Pótolnak-e életet élet-morzsák?”
Ki óhajtja kommentálni e kérdést
ebben az országban, ahol
a legkülönbek sohse éltek?
Van hozzászólás, válaszféleség?

*

Ércfalpait a tipró diadalnak
nem tisztelte ő, sem az önkény
pokoli malmát a vér-
és szarzivatarban, mégis azt kívánta
tőlünk: az egész világot szeressük.
Az egészszet? Egy ilyen okos ember?

*

„Minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat?”
Mert másképp legyőz, mit szeretni
nem lehet és nem is szabad?
Vagyis hát gonosznak kell lenni,
hogy túlélj azt, mi gonoszabb?
Ily kérdésre ki tud felelni?
Csak egy téli tehervonat?

*

Franco tábornok csőcseléke Lorcát
csak tévedésből ölte meg?
Ilyen finom volt az empátiája?
Megcselekedte, mit érdeke diktált,
bár azt sem tudta, mi az érdeke?

*

Sárral kevert vérrel fülén,
hason fekve s egy csizmára meredve
Radnóti tűnődött: „Mi várható
a halálom előtti nap után?”

*

Szívből csodáltam s megvetettem,
felnéztem rá, lenéztem őt,
és fogcsikorgatva szerettem.
Csupa bűbáj és szabadságharc.
Csupa-csupa „Nem volt elég”.
Mért nem restellte legalább,
hogy eszköze a szolgaság?

*

Milyen szertartás szerint és kinek
imádkozik most saját óhajára
neki rendelt pravoszláv sírgödörben
Danilo Kiš ateista zsidó?

*

Felfigyeltél a dialektikára?
Hogy miközben a líra ősi, érett,
mondhatni: túlrett, mi több: rohadt
termését, a Szépséget kiokádtad,
mintegy mellesleg, akaratlanul
felfedeztél egy napsütötte sávot?

*

Petrinek még pora is keserűbb,
mint az enyém lesz?

FIGYELŐ

MŰLÁSTAN

Parti Nagy Lajos: *Grafitnesz*
Magvető, 2003. 216 oldal, 1890 Ft

Láng a langue, a lenge.

Viszonylag régen lánga-lenge, hiszen az 1995-ös ESTI KRÉTA óta – nem számítva az *Europink* 1999-es, kevesekhez eljutó és szerény kritikái visszhangú kiadványát – nyolc esztendő kellett várni Parti Nagy Lajos újabb reprezentatív kollekciójára, a GRAFITNESZ-re. Ezt – a nagyszerű folytatást – nem haszontalan a 2000-ben újra megjelentetett gyűjteményes kötet – a nagyszerű előzmény – mellé helyezni, hogy az ESTI KRÉTA és a GRAFITNESZ részben közös anyagát nézve először is tisztázzuk: mi az, ami ellibbent, ellángott, ellengett, ellangue-ott egy szűk évtized során. Mi az, amit versbeszédében a költő átmosott, reparált, leparole-t?

Mindjárt a langue-ot is. Ami az ESTI...-ben még PITRALON volt, az mára ARCÚZ lett. A két versszöveg így néz szembe egymással-önmagával: „az ingó masszív dolgokon / kérded fog-e a láz a máz / mért állnak matton konokon / állnak mint mázsaház / precíz és nyirkos mért alul / kérded nem lenne-e / langueén és halhatatlanul / jobb nyelve s mérlege / kérded miért a lajtosok / hátán kileng a kása / miért a fürge lábtusok / az arcúz elragadtatása / ellibbenünk s a dolgokon / nagy jégpuhány futos” (PITRALON) – „Ellibbenünk, s a dolgokon / mit fog az ónos égi máz? / Állnak a lázas dobrokon, / állnak mint mázsaház. / Zavart és nyirkos mért belül, / kérded, s nem lenne-e / hazádnak rendületlenül / jobb nyelve s mérlege, / kérded, miért a vértusok, / a láb taposta kása / fölött a szentelt arclucok, / az arcúz elragadtatása, / ellibbenünk, s a dolgokon / nagy jégpuhány futos” (ARCÚZ).

A két-egy szonettet összevetve egyszerre felépő benyomás, tapasztalat, hogy a) ez „ugyanaz” a vers, b) ez egy teljesen másik vers. Mindkét tapasztalat igaz, de az utóbbi az igazabb. Csak két kardinális változtatást véve: a korszakjelölő márkanevek poétikumában olyannyira bizodalmas és otthonos Parti Nagy – noha a Bambi üdítőt, a Szieszta kályhát, a Fecske

cigaretta, a Bosch-Lehel hűtőszekrényt megőrzi, az Agip termékeit természetes gesztussal melléljük teszi stb. – nemzedékének nem is túl penetráns illatelményét, a felnőtté avató első borotválkozás, a randevúkra való készülődés jó öreg Pitralonját lefújja a színről, s egy közbősebb – topikusan viszont telítettebb – összetett szót illeszt a helyére; és úgy alakítja át a költemény gyémánttengelyét, hogy a „hazádnak rendületlenül” József Attila, a HAZÁM felől is értett kiugró Vörösmarty-sora egyértelműen ráforgassa ezt a vers-fogaskereket is a (*holaha zanzák*) – a bizonyos értelemben kötetzáró SZÍVLAPÁT alcíme; folyóiratbeli közléskor még főcím – jelenlegi, domináns szerkezetére. (Zárójelben, harmadikként a *lábtus* szót felváltó *vértus* virtusáról is szólnunk kellene mint jellegzetes szókészleti fejleményről, s arról, amint a többes számú alak hozza magával a *szentelt arclucok* krisztusi verejtékét.)

A költőre is érvényes, ami e verskettősére. Maradt, aki-ami volt (a munkásságát elemző java bírálatok eddigi mindegyikéből analizálható a GRAFITNESZ, s érdemi módosítást az sem kér, amit Parti Nagy önmagáról, az irodalomban való létéről mondott-írt Keresztury Tibor kérdéseire feelve: FÉLTERPESZBEN, 1991) – és (m)éjszéken más lett (ahogy ezt Borbély Szilárd az *Élet és Irodalom* 2003. június 20-i számában a GRAFITNESZ-t „az elmúlt és az elkövetkező évek egyik legfontosabb verseskönete”-ként köszöntő és vizsgáló esszékritikája, a KADÁRIÁBAN ÉLTEM ÉN IS! már érzékelt). Mi történt? Talán csak annyi, hogy a poéta szállott az őszbe, úgy szállott. Átírta magát az őszbe.

(A) Parti Nagy Lajos-(lira) őszebb lett.

Ez azért sem kis művészi teljesítmény, mert eleve ősztájról indult, tehát valamin belül kellett megtennie az onnan-odát.

Az általános – és elvonatkoztatott – őszösülés kötetben belüli kötetten ad hírt magáról: az ŐSZOLÓGIAI GYAKORLATOK fragmentumaival. Mivel a könyv bárminő fejezetes, belső osztástól tartózkodik, ez a sorozat éppen úgy nem válik le a markáns tömbről, ahogy az ESTI KRÉTÁból áttelepített (az eredetivel nem teljesen megegyező: sokszor jelentősen javított, sor-

rendjében korrigált stb.) MEDWENDEL-ciklus sem (amely a kötet mintegy első harmadát teszi ki, egyéb beékelésekkel). Parti Nagy régi bevált gyakorlata a korrekció is, a korábbi szövegek egy részének újraértelmező, regeneráló újabb közzététele is. Ha az ESTI KRÉTA a vállalt kezdetektől, az 1970-es évek végétől 1995-ig tartó időszak verseinek együttese volt, akkor a GRAFITNSZ az ESTI KRÉTA „második kötete”, nagyjából 1990-től tulajdonképp 2003-ig kiterjeszkedő gyűjtemény.

Ez a „második kötet” frappírozás persze pontatlan. Az ŐSI HEDWIG az ESTI KRÉTA-ban még csak háromdarabos (a kissé „ottliki” TARTALOM-ban részletezett) láncolatából tíz vers (szonett) láncolata lett (az ezúttal roppant szűkszavú – az alcímeket, a versek „belső verseit” elhallgató – TARTALOM-ban titkolva), s az egyik közös „hangzatka” (a *holdas kisolló*) valósággal önmaga ellenkezőjébe fordult. „*Nincs kedvem, s nincs rá semmi ok, / október tizenhét van, Hedwig, / talán kicsit megfúladok, / talán kibírom keddig. / Így jut az ember el a kedvig, / ázó tetők és papírok / fölött a tölgyek mancsa meddig / elér ma, s nincs kedv, nem nyírok / belőlük medvét, nincsen éles, / holdas kisollóm, nem bírok / én ohne dich már lenni, édes, / naná az ősz hideg nyírok, / lám ennyi kell a szenvedéshez, / jódolg, papír, s hogy ráirok*” – ilyen volt; „*Látománymra semmi ok, / falam vad tölgyfák mancsa pedzi, / hiába párbaj és bírok, / e morphi' rém elmém kikezdi. / Oh, árnyak istennéje, Hedwig, / a szurtos, őszmely papírok / alól a lélek nyírka meddig / fölér ma, játszódván nyírok / belőle medvét, szísszen éles, / holdas kisollóm, úgy bírok / csak ohne dich megenni édes, / mint árnyjátéki mártírok, / lám, ennyi kell a szenvedéshez, / árny, olló, játék, ősz, nyírok*” – ilyen lett. A medvét nem nyíró vershős mégis-medvenyírási fordulata egybeesik a dátum elhullatásával. Mint megtudtuk, október 17. (különben október 15. és 16. is) Hedvig (Hedwig) napja (a név jelentése kettősen is: harc). Az első változatbeli beszélő, a „ráíró” borongása abból az összejátsszából is eredhet, hogy az őt „kisollózó” Parti Nagy Lajos születésnapja október 12-én (Miksa napján) van. Az új kötetben a DRÓTVÁZ ZÖLD tizenöt sorának – eredetileg is idézőjelbe tett – mottója mintha névutalással terelné az olvasói figyelmet a születésben, a születés fordulónapjában ólálkodó elmúlásra, az önsajnálattal nélküli mélabúra. A bizzar, „valóságból ellesett” mottó az egyes szám második személybe kitett verssel, főleg a befejezéssel kontrasztál:

„*Gyászollak, Lajos, / gerbera 20 szál, / drótváz zöld, / október 19. 14 h fizetve*” – „*beszélék, tehát vétkezem, / hol tér van és idő van, / s hiába ráz a zokogás, / ha tovább élek nálad, / hisz e világon semmi más / nem fogja, mert a semmi: más, / nem fogja vers halálod*” (a legutolsó sor olyan többjelentésséggel bír, amely Parti Nagynál sűrűn előfordul). E vers – a *kórházruháid, lázlapod, mankó* szavakkal – az ŐSZOLÓGIAI... egy kitépott cetlijé is lehetne, ahol viszont az író – „*írta Dumfry Endre*”; a hírüladás időzőjele ismét Parti Nagytól – a mesei rémületű halálvízió álomlátása elől infantilizálóan, álbecnevet kiejtve igyekszik szökni: „*egy háromlábú apáca / futott utánam éjjel / volt nála nyalóka bélyeg / kisfiú kiabálta / sütnivaló öcsikénk / kiabálta hogy hívnak / nem mondtam meg / azt mondtam Lalika*”.

A születésnap ünnepietlen, keserű-rezignáló tényként sok Parti Nagy-versbe beíródott. Ilyen az ESTI KRÉTA-ból áthívott – Balassa Péternek ajánlott... – KIS ŐSI RÁDIÓVERS: „*Húzza a föld veszélyesen, / vízes kabát a kedv, mi támad, / de harminckilenc évesen / tud némely rutinériákat, / és csukott szemmel teljesít, / ott belül vak van, békalencse, / öngyulladásig préseli, / s a kegyelem ezen túl csak szerencse*”, ilyen az IROKÉZ: „*elmúlt a nyár, / nem sírok én, / de irokéz, / a sok fecsér / szleng, nem suhan, / az őszi ég / már extra-lights, / s elmultifilt / prompt negyven év...*” Az EGY LOPOTT KÁDÉ (Magos Györgyönkre szűrből) az ötvennel sem enyhültebb, szorongva ereszkedik a Kosztolányi-kútba: „*Ha ötvenéves elmúltál, egy éjjel / egyszer fölédredsz, s eltűnődöl: / hogy negyven vagy ötven áll a versben, / s hogy bármi álljon, jézusom, ki írta?, / mintha akkor pont nem volna mindegy, / de épp, mert mindegy, fölkelés és mezitláb / átnész, ahogy a csillag megy az égen, / a könyvespolchoz. Persze, Kosztolányi, / s naná, hogy negyven...*” (A nyitót három szóval Parti Nagy 2003. október 12-e után fordulhat önmagához. A GRAFITNSZ a kerek születésnap sóhaja is.) A kedély csak akkor virulóbb, ha a költő időben messzebbi dátumokat vehet köszöntő versébe. Tandori Dezső hatvanadik s főleg Réz Pál hetvenedik születésnapjának derűs-fátyolos kiéneklése remek. De jellemző, hogy a köszöntő verseit és a versnekológiáit egymásba keveri, élő és holt felváltva a szereplője. Bertók Lászlónak a hatodikon: az UTÁNZATOK Bertók-zenéjű szonettjeit A CSORBA-KERT (a Csorba Győző-émlékvers) és A PARTE-CÉDULA (Pákolitz István emlékére) keretezi. A RÉZ A DUNA FÖLÖTT után a Mészöly Miklós halálakor írt ALAPLAP következik – de az

előbbiben is vonszolja magával az árnyékát a jókívánság: „*Ki vízre lát, az jó sokáig él, / egy víz fölötti, hosszú nyári dél / lassabban hajlik Farkas-rétre át. [...] Ki vízre lát, az tartson armadát, / ha már nem ír, hát legalább beszéljen, / s, egy szó, mint hetven, jó sokáig éljen*”. A váltogatott köszöntőket és nekrológokat a legtöbbit elemzett és legmagasabbra értékelt Parti Nagy-költe-mények egyike, az innen sem mellőzött RÓKATÁRGY ALKONYATKOR koszorúzza. Ennek vér-csorgató, szőlős-szüretes, nagy őszi látomá-sa a végtelen, kalandos és taszító életgazdag-ságból kibomlasztott halálfélelem és halál szürrealisztikus festménye, az elmúlás tér-lménye, melyben mintha egy örökkön tartó képtelen körvadászat szemelné ki célpontját, a mind a húsz szakasz élének nyílt mezejére futtatott, a maga sokféleségében és megneve-zésében nem túlságosan bizalomgerjesztő „rók-atárgy”-at: „*A rókatárgy, hogy menekülsz, / a luf-tod és a laufod, / zombékra ülsz vagy lóra ülsz, / a rókatárgy az az, hogy // »egy rókatárgyban mennyi vér; / egy rókatárgyban meghalok, / mit ér a nyurga, könnyű prém, / mit ér a bordalok?«*”; „*A rókatárgy a csend, a must, / gerezna és vidéke, / bor és hamu, muslincafüst, / a lópor könnyű béke. // A rókatárgy az alkonyat, / ha dolgavégez, lóra száll, / porban a gyöngy, piros fogak, vércsik és rókaszáj*”. Az utol-só sor ismét több jelentésulajdonítást enged meg. Azt is, hogy a róka rókáknak rókája, a róka önmaga végzete. Mindez univerzálisan ki-nagyítva, lévén a rókatárgy bármely (?) világ-elem, s így sajátserű világegész. A költemény ragyogva, romlatlanul, rettenetesen igazolja, hogy a közelmúlt magyar lírájában kivételes hely illeti meg. S nem is a Parti Nagyra oly jel-lemezőnek – általában érdemének, néha fogya-lékoságának – tartott dekomponálás, alure-torizálás, nyelvfosztás eszközei révén jött lé-tre, hanem épp ellenkezőleg: az ezredvégi ver-selés modern klasszicitását, a képek füstölgő szokatlansága közepette a már-már konzerva-tív strukturáltságot, a tárgyban rejlő diszhar-mónia tökéletes harmóniáját tudhatja magáé-nak. A jelentésadás természetesen nem a mindennapi tudat és nyelvhasználat által meg-vegbe, de igaznak bizonyulhat hipotetikus a lí-ra: logikák téziszünk: a RÓKATÁRGY... szekvenciái logikák, kis logik, önmagukban áttetsző, rati-onális-bizarr; valóságossá grammatizált és sti-lizált léttények. Parti Nagy erőszak nélküli in-tellektuális, érzelmi (és érzéki) mozgósítással

veszi rá elfogulatlan, nyitott olvasóját, hogy a „*legbelül kaparászok ezzel a vesssel*” állapotát sa-ját én/önkifejezési nehézségeinek, produktív, jelet hagyó kísérleteinek modelljeként fogad-ja el (MEDWENDEL), és – ugyaninnen véve a pél-dát – mondjuk a „*Mókus bukdácsol át a sétatúton, / a kerti székek hippodromgalopp, / pónilóvázak egy törpemúzeumban*” szaka láttán a konvencionális mókusos sorból levezesse a nyelvileg kissé fi-camított másodikat, belásssa – a címet el nem feledve – az egész szerkezet animalitását, vala-mint azt, hogy nincs nagyobb, mint egy törpe (a mókus, a bukdácsol, a séta, a galopp, a póni, a váz, a törpe szavak mind kicsinyítő funkció-júak, meglehet, a MEDWENDEL szóelemény is az – viszont a hippodrom [talán leginkább: cirkusz] egyszerre az és nem az, a Medwendel dupla vévé nagyított véje, az – esetlegesen – v helyet-ti w [a címbe a V helyetti W] pedig groteszk nagyságban és magasban trónol a szöveg felett mint szokatlanságával ingerlő, elhatalmasod-tott, betű, jegy, a versbeli, szolid, de érdekes medvehagyma, medvelilium v-jének föléren-deltje). E mű nyelvi vonatozással megnyíló, kissé gyermekies, emlékkelesztő balatoni stá-ciói és élménykörei szinte mindenki számára ismerős és vonzó kontextusúak, inkább nyári-asak-nyaralásokak, mint ősziések („*Győröknél látvány volt, megálltam, / tátott, fekete óvodástás-ka, / ebröpiülök, hisz gyakran gondolok rá, / s kihull az uszonna Fonyódon*”; „*Lapozza a szél a nádas-t Badacsonynál*”). A nyelvtájnak ebbe az ottho-nosságába nem túl nehéz – és öröm is – beépí-teni a Parti Nagy által erősen kedvelt és jól al-kalmazott idegen nyelvi applikációkat („*Kezem a korlát coeur-vörös revén*”; „*Ez egy post festa für-dőlevél*”; „*Televény, lombfix...*”; „*Elmegy a nap Ausztráliába one, two airlines*”; „*Minden völgy tál, füstpuha tál*” – az utóbbi esetben a közismert német *tal*: völgy ideértésével az az antropo-morf dezantropomorfizáció vagy dezantropo-morf antropomorfizáció, az a hűvös, huza-tos emberesség érvényesül, mely például a *Ne-andertaler*: Neander-völgyi ember asszociáció-jával jelentkezhet, s amely oly tipikus a Parti Nagy Lajos-féle, a magyar ész mellett főleg né-met eszű versbeszédben).

A folyamatosság, az egységesség három har-madból szervesül: Az első az eddigiekben le-írt, *Medwendes, Hedwiges* (Hedwendel...) ré-gi-új matéria. Ez mindenestül jó rávezetés a centrális darabokra. Átismélteti például az

olvasóval Parti Nagy nem inter-, intra-, nem is extratextuális, nem a jelöltségben vagy az uralkodó jelületlenségben élő, inkább komplex és burjánzó szövegkölcsonzési metódusait. A TEJÚT-ban a József Attila-i sornyomok már Arany János-i foszlányban lógáznak magukat, ha AJ nem ingna vissza JA-ba: „Az üllő esti táj fölé / a holdsarló és a kalapács / csordítja fáján és vasán / rőt tejfölet. / Lábára lehajtja tehén, / egy kanna szputnyikot cipel, / habzó éggel a tetején, / ha sör; ha tej. / A füles kanna kék acél, / két kézre fogja s szárnya van, / lóbálja varjuvilmosan, / kis Bajkonur”. A kétemlét tulajdonnevekből összetett és köznevesített szavakat egykoron túldolgoztatta a költő („*fekete albertflórián*”; „*lila fenyvesikettő*”; „*idősebb nyülemilné*” – KRÉTAPÁLYA), kevésbé számolva azzal, hogy a nem kitalált nomenek származékai, ritka kivétellel, a Pitralon-sorsra juthatnak. Mostanra a nevek és a névleszabódások technikája finomabb, összetettebb lett.

Az első harmadban újraközölt, átgőzölt NOTESZ – „megcsillagozása” szerint: „*József Attila öregkori versei. Firkák, keltezetlen töredékek, feltehetően 1960-ból. A notesz Aczél György hagyatékából került elő. Fedőlapja és korábbi sorsa ismeretlen*” – nem annyira a második, inkább a harmadik könyvharmad, az ŐSZOLÓGIAI... megelőlegezője, s a korábbiakhoz hasonlóan a GRAFITUSZ-ban is meglevő, főleg József Attilához kapcsolható gyermek-i-tragikus, ugyanakkor játékosvilágteremtő látás- és formálásmódot lendíti mozgásba, abban a rostaságban és rostált-ságban, amely a komponálni igencsak tudó, ám az egésznél a részben sokszor jobban bízó költő számára előnyös. A HAL ÉJI ÉNEKE, az ŐSI HEDWIGEK után, a KACAT, BAJAZZÓ, A DUBLINI VEGYSZERES FÜZET és az ŐSZOLÓGIAI GYAKORLATOK előtt ez is ciklikus, kihagyásos, szemszedéses mestermunka. Lábjegyzete felveti azt a – később még inkább igazolódni látszó – gondolatot, hogy Parti Nagy nem annyira a Borbély Szilárd mondotta, az Árkádiában betűit szöktető Kádáriában, hanem Aczéliában élt; a magát múltta vedlő félmúltat inkább irodalompolitikai, irodalom-hétköznapi s nem nagypolitikai szférájában tartja elevenen, mentőként. A művészet ózonjára vágyakozó, sokaktól viszont a levegőt is elzáró Aczél Györgyre több utalás van a könyvben, s mindegyik korkritikai minőségben szólal meg.

A NOTESZ-nél a TÁRCSALOMB (KÉPLEÍRÁS KRUMPLIÉRT, EGY SZÉCSI MAGDA-KÉPRE) közvetítésével

rétégződik át a (késő) esti kréta fehér versporrajza a központi kötetész paródiára hangolt letörölhető skicceibe, olykor alkalmi ábráiba, remek felirataiba és nagyszabású táblaképeibe. Letörölhető: az első hetven követően ez a középső hetven oldal helyenként sekélyes, ötletszerű, ismételtető. Alkalmi: Parti Nagy számára is adódtak olyan hívások, felkérések, ihletések, amelyek nem gyümölcszöttek jelentékeny írást. Mindezek elég élesen elkülönülnek a remekből és a nagyszabásútól. Ne áruljunk zsákbamacskát – ilyen a FAKÉNEK (AMI A SZÁMON KAFÉR’ – KOVÁCS ANDRÁS FERENC RÍMEIRE), a szonettelés néhány mellékterméke, sőt: a Weöres Sándor RONGYSZÖNYEG-ét (RÉSZLETEK EGY SZÖNYEGVERSTANBÓL) jelöléssel kissé megidéző, noha más jellegű KACAT, BAJAZZÓ, e metrikai példatár és A DUBLINI VEGYSZERES FÜZET is. A verstanban a saját formai virtuozításába és szövetségzabadozásaiba befelé fordult vajások szakféri nem takargatja maga s céhe póreségét, de a maradék műhelyjókedv a daktilikus és a jambikus sorok mintamintázatait is meztelenül-üreskén engedi a szélbe. A „*Virág Rudolph fény-írás*” klapanciáit (Leopold Bloom édesapjának költeményeit) sorjáztató füzetben szellemesebb a körítés és az első egy-két zöngemény, mint a Petőfi-paródiák és Kovács András Ferenc, Lázár René Sándor-imitációi között választani nemigen tudó próbálmányok összessége. (Virág Rudolph életre hívásának körülményeire, irodalmi eseményére, a figura és az ugyancsak fikcionált, ám nagyobb kaliberré válni tudó Tsúszó Sándor rokonulására nem térhetünk ki. A Tsúszó-mitológiához, az 1992-es LEGYÉL HELYETTEM ÉN című TSÚSZÓ SÁNDOR EMLÉKKÖNYV UTÓÉLETÉHEZ PNL pompás álszöveggel járul hozzá, melynek kísérőlevelével áttegelesen Sárbogárdi Jolánt – A TEST ANGYALA és IBUSÁR című műveinek egymással nem kompatibilis Sárbogárdi Jolánjait: a „szerzőt” és az operettíró-szereplőt – is be tudja csempészni Tsúszó, Virág, Lázár – és a többiek – széttartó, mégis zárt, elit körébe; vö. AVIATIKUS VERS KEÉS ARANKA MÁRIÁHOZ – „A szöveg hitelességéért nem szavatolhatok, talán valódi, talán nem. Alighanem a legjobb, Tsúszó Sándor terminusával, valódisítványnak nevezni.”)

Mi sem természetesebb: alkalmi vers is lehet elsőrangú – ahogy az alkalmiságot a címmel is reflektáló HALK, TALMI VERS AZ IRODALOM HÁZÁHOZ. A meg nem valósult intézmény, „*hol majd a szellem megteáz*”, az irodalom köztársá-

ságának délibábját ígérné: „*Ne kábéház, ne virtuália / s ne csak papír légy, légy, te Ház, / hol élő és holt szimbióz' időz, / piros, fehér; zöld, híg és mélylila / füstöl szépelg és kosztol, / aranylik, ottlik és babitslik, / a versek jól tömött stanclik, / nagy dunmazsák a próz' / s tán mégse minden anything, ha goes*”. A szóképző és szómetsző Parti Nagy gavallér: az *aranylik – ottlik – babitslik* háromság *nyelvtanilag* „emelkedő számsorrendbe” rakva kerül a versbe, a *próz'* felett ott a segítő aposztróf (Orbán János Dénes a VAJDA ALBERT CSÜTÖRTÖKÖT MOND, 2000 *próz'*-ai esetében erre fittyt hányt, POEZ című Edgar Allan Poe-versét [Poe ez? póz?]) Tandori Dezső sem cifrázta a csonkolt poézissal kapcsolatban, Petri György is csak TENERPARTI ELÉG-et és RÓMAI ELÉG-et írt – s később Tóth Erzsébet is – elégia helyett [már ha helyette]: elég; *elég*. Ezzel csupán azt jelezzük, hogy az olvasója iránt amúgy is felebaráti, sorstársi érzületekkel viseltető Parti Nagy a tipográfiaiában is szolidáris. Szokatlan szerkezetekkel, hapax legomenonokkal, idegen kifejezésekkel élő műveinek sorrendezései, központosása, alkalmankénti – a szöveghez szerveződő – jegyzetelése megindít a textusokhoz vezető, így is tekervényes, labirintikus utakon).

Jó a PETŐFI BARGUZNBAN betűkig, vesszőkig, ritmusedélyig kigondolt, melázó paródiája és a LÖNCSÖLŐ KISLÁNY – nyilvános előadásokon is elképesztően hatásos – slágerátíratra, mindketű a nyelvi makaróni villázásával. Meglepő – viszont a korábban már említett „keverő” eljárással kissé összefügghet –, hogy e két vers közé került be az EUROPIK „*firkálatai*”-nak minden strófában három ponttal [...] kezdett és végzett, az egész könyvön végigvitt töredék-, töredékesség-tapasztalatot kiemelő sorozata, mely a középső könyvrésznek – a berekesztő SZÍVLAPÁT-tal együtt uralkodó, konzummáló darabja. A történelmi porondon árván állodgáló, a világ-, az Európa- és a Magyarország-szituáció csödközeli kétségességét átérző és megjelenítő költő bölcs rezignációja e két költeményben a legerősebb, s a torzozó, rontó, gyűró: eredeti egésszé a verset így tevő aprómunka is ezekben a legeredeményesebb. Kár, hogy ily messze kerültek egymástól.

„Cizellált mázolás” – járja egyik bölcsészkarunkon a Parti Nagyról referáló vizsgázó a verseket minősítő véleménye. Nem is olyan nagy butaság. A Parti Nagy-vers sokáig, sok sőtől, savtól, nedvtől növeget, s szinte túlrett állapotban kerül asztalunkra. Olykor nem ártana,

ha kicsit zöldebben szedné le termője-termezője, hagyva, hogy a portéka az olvasóhoz utaztában s a találkozaskor még gömbölyítsen, hússósítson magán. A „cizellálást” bőséges idézteink is szemléltethették; a „mázolás” bizonyára arra céloz, hogy e líra örömezt terjenget olyan nyelvi foltokat, amelyeket purifikátor nyelv- és irodalomvédők a literatúrára kifejlesztett Vanish-sel szednének ki, tüntetnének el. Az *Europink*ből a szonettresznek nem is ártana egy kis átöblítés, de a „...*Csak csöngeti, csak bongata*” tudatos esetlegességeiben, az „*Európánk nő bácsika*” felismeréseiben, a klappoló és trappoló rímekben tökéletesen megtalálja magát az ötletes masinéria (engem Harasztj István mobiljaira emlékeztet, mint nem egy PNL-vers). A SZÍVLAPÁT – „*hezitt állok, mást nem tehetek*” mottóval – ezt is jócskán felülmúlja, lévén védtelenségében is eleve zártabb. Az Európa-vezérfonalhoz képest a „*Hazám, te szép vezérfonál, / ne hidd, hogy elveszítetlek!*” feszelebb, húrosabb, zendülőbb. A neologizmusok és az allúziók, a szegmensek és a szériák nem tömegesen, hanem csapatosan fognak össze a himnusz- és a szózatműfajjal társítható groteszk ódában, az ars poeticát az életvallomással elegyítő zárlatig: „*Ki inyenc, az tán fölsikolt, / de lassabb volt a gáz, min / a kávévíz csak tapsikolt, / és dongott, mint a jázmin, / szellőzködött a nagy melegbe, / míg odva mélyén elsimedne / morgott e nyelvi mű miatt, / morogjon, aki buksi medve, / édes hazám, ne vedd szivedre, / hadd legyen hús*”. Akik a hazaszeretet verseinek állítólagos elenyészésén siránkoznak, forduljanak bizalommal – Orbán Ottó, Ágh István, Tolnai Ottó, Petri György és mások mellett – e kötethez, e költeményhez.

„*Mentem haza, s a haza hol van?*” – az ekként megfogalmazva kétértelmű, *kicsiben és nagyban* felvett kérdésre keresve a választ a költő két szóképzleti végletet tornáztat egyazon szeren. Egyfelől a szilárd, fáradhatatlan és kicserélhetetlen lírai félsorokat, sorokat, klasszikus versekből előbújó szavakat, melyek tartózkodók, hiszen az emlékezetnek kell újraélesztenie őket. Másfelől a bivalyerős, harsány és cserélhető intézmény- és márkaneeveket, amelyek reklámtörtetésükben apróhadat is futtatnak maguk után. Ez az utóbbi klub a versben a *Plaza*, a *Cola Light*, a *Mol*, a *Shell*, a *Lada*, a *nátó*, s velük *aranykálászvegasz*, *Zombi és Zombiné*, a *dzsoging* egylete. Az előbbi gárda: József Attila és a HAZÁM, Arany János és a HÍDAVATÁS, Erkel

Ferenc és a BÁNK BÁN, Radnóti Miklós és A »ME-REDEK ÚT« EGYIK PÉLDÁNYÁRA, maga Parti Nagy Lajos és a SZÓDALOVAGLÁS („*Elszódaltol egy évtized*”) és még ki s mi minden; minden, aki „*ködik s adyk*” (a hiánytalan szöveghálóban: „*hazám, hazám, te Moll, te Shell, / te szép aranykalászvegasz, / tiéd vagyok, bármit teszel, / tehozád mindenem ragasz / kodik s adyk*”). Egyik felsorolás sem (lehet) teljes. Mint Parti Nagy sokszor írta, nyilatkozta: „szöszölésai” folyamán a citátumok, idézetszerűségek, ráutalások számára sem tisztázott módon kopogtatnak, alakulnak, ízesülnek. Egyáltalán nem biztos, hogy a „*titá titá ez töltelék*” sor- és rímjátékának szomorkássága a Radnóti-vers háromszoros (nem is betűvel írt: jelölt) titájának szomorkásságából csepegett. S József Attila neve mellett A DUNÁNÁL is ott van, és jaj, ki ne maradjon Ady Endre és a PROLETÁR FIÚ VERSE („*Az én hazám kopott kabátú!*”)

Míg Cola-, Shell-, Zombi-ügyben az elkerülhetetlenül közös ismeretek cinkossága lapul, az idézetár bizalmi alapú. Parti Nagy Lajos kimondatlanul is feltételezi – reméli –, hogy a magyar ajkú olvasó benne él ebben az eklektikus-szép szöveghagyományban, vagy a szöveghagyomány él a magyar ajkú olvasóban. A PNL-vers nem megfaggatás: na, tudod-e kívülről?! – összjáték, amely teljes szövegismeret-hiány esetén sem szegi kedvét a befogadónak, mivel idézeteinek és „idézeteinek” relatív kötetlenséget biztosít, s csak az *ebben* a szövegben való otthonosságot kívánja tőlük, nem azt, hogy hátukon házukat, kebelükön kenyerüket: *azt* a másik verset mindenestül idecipeljék.

A 140. oldalon végződő SZÍVLAPÁT-ra a 141.-en rányílik az ŐSZOLÓGIAI GYAKORLATOK, hogy (harmadik egységként a kötetben) ez is mintegy hetven lapon görögjön, bár csak „(részlet)”. E ciklus irányából, e sorozat darabkáinak végigolvastán tűnik ki igazán a GRAFITNESZ koherenciája, a szóhasználatban-szóalkotásban és a mondatvezetésben-műkonstruálásban is megmutatózó lingvális egysége, összességében magas szintje. A ciklust „Dumpf Endre” jegyzi (a német *dumpf* szó főbb jelentései: nyomasztó, komor, szorongó, fásult, tompa). A szanatóriumi, kórházkerti környezet és egy csomó idézetvariáció, szó- és szószerkezet-átültetés („*mint Cola-nász az avaron*” stb.), az Endre személynévvel és a jelentéses vezetéknevvel együtt, a nagybeteg Ady Endrét juttatja eszünkbe. A szöveghangulat, a gyakori nyereség, a Büfés néni személyében egyszerre anyát

és asszonyt vágyó beszélő testcentrikussága, erotikus fűtöttsége a SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE KÉT ÜLÉSBE József Attilájára enged asszociálni. A fogva tartó, megalázó, elmágyányosító és távollattalan betegségállapotban Dumpf háta mögött a virtuális Ady az öreg (és a nem lett apa), a virtuális József Attila az ifjú (és a kisiklott fiú), s kettejük közös szerepe a csak látszataiban fenntartott férfiszerep.

Bár aligha vitatható, hogy Parti Nagy Lajos Dumpfjának az Ady- és a József Attila-élet és -mű jár legjobban a kezére, sem e két költőszemélyiség közé, sem a XX. századba nem nyomorítható be az őszológia tárgya: a múltó időben, az elmúlásban megélt, felismert és reflektált emberi nyomorúság, a humán kreatúra állandó, drasztikus és visszafordíthatatlan eróziója. A hol naplószerűen, hol regényesen epizált lírai „részlet”(ek) jelképes figurái – Dumpf, doktor Hidegh, Büfés néni stb. – közül az egyik, a legmerészebben megformált évezredes időteret ad (sokak szemében nyilván szentségtörően) a még csak nem is kacajok és kis, lopott örömök nélküli siralomvölgyének. Pista bácsi így lép be – és végig így van jelen – a betegesen szűk horizontú, mégis mindenre kiterjeszkedő kórházkép (allegorikum?) közegében: „*Ván itt egy bácsi / egy ezer éve / nagyon kíváncsi / a jobb kezére / körmenetet tart / nagy-nagy pumpával / viszi a jobb kart / balban kaléter / a Pista bácsi*”.

Ady- és József Attila- (és két és fél sornyi Petőfi-, felhorgadó Pilinszky-, elsuhanó népköltészeti, aszfaltnyelvi és falfirkai) idézetek közt Dumpf Endre halni készül, mint az öreg Kuné. Egyre uralkodóbban él benne a halál. „*A halni készülő Dumpf Endre*” hangján Berzsenytől Babitsig – és előbből és továbbabban – a múlás és halás mondódik egyre: „*még itt az ősz e kórházkerti zerge / minden nap egy-egy lomszedő lapát / de már a lépvető tél elközelge / orromban érzem gyantás illatát / még odakelve száján csöppnyi rúzs / szemöldökén még ott a barna Lolli / de egy sikollyal zúncsupaszra húzza / ó jaj meg kell halni meg kell halni*”. Az idézetek és a PNL-sajátszövegek elválaszthatatlanok az üvegcsétár-költevény egy-egy összerázott fiolájában: „*hervad már ügetünk / eltévedt lovasok / szobrok a hermedt / kórházkertben / fekete földiában / álló halottak / mindhiában*”; „*hol vagytok ti / összes művek / bőrbekötvék / vastagok / rőt avarban / összes művak / görbehájan / baktatok*”; „*mért legyek én szobatiszta / kiterüenek úgyis / mért ne legyek szobatiszta / kiterüenek úgyis*”.

Az élet úgy-ahogy normális viszonylatainak kórházi felborítása pokoli sikátorokat nyit „a Traubis rekeszek” és – azért ilyen is van – az „Albert Schweitzer-organabokor”, a Dumpfot benyelő „4-es körterem” és a nővérszoba („beszállott a páva / a nővérszobába”) között. A szegényes ispotályban megszűnik a nemekhez és az életkorokhoz csatolódás. „Babavétség” a „vénded-óvó” ápolítja; a picca („beutalt vagy / picsapari-pa”), a fasz („...én rá-rálegyintek / szerelmes ked-vesemre / pláne »lófasz«-t intek”), a szar („Mira vize Mira vize / diaré / összevize összevize / s beszaré”) szavakba botlik a szenvedő. Az ámulást is tartogató általános mulás, romlás és bomlás a verzhős, a jó költő Dumpf osztlását a nyelvi megfoghatatlanságokkal is érzékletessé teszi. „...tapogatom a fényben magamat / ki egyike ki má-sika? / ki tömi szájába csokim / mit folyton elcsór tő-lem? / ki néz ki az én lukamon? / ki nézel ki belőlem / bácsika?” Mintha zenei utasítása lenne, kulcs-lukandó e világ („ha kulcslukandó néma éjen / re-ám szökken a szégyen...”), hol meghasad a tudat: „A seprühordta belső udvaron / repülnek ám a sor-som visszanyom / téged szabadság eleresztlek / za-varva lelke bomló lufballon”; „ifjú szöke lépcső voltam / jártam rajtam fel-alá” stb. Az én/te/ő muzikális könnyedséggel szervezett karam-boljai folytán az olvasó is mint a szituáció sé-rültje, mint szanatóriumlakó szorul be ebbe a kisszerű, poszt-1990-es H-ba, s lesz az olvasás-tevékenység révén „járóbeteg / az ontológián”. A dumpfi benső egyes szám első személyű, túl-nyomó beszéde át is válthat többes szám első személybe, amikor (a meg nem számlálható) mi néznénk föl a kórház kelepcéjéből, az est alól, az ősz alól a nyugat felé a keleti égnél épp csak egyszerűbb égre, hogy aztán a jelentékte-lenség és a mulás nyomorúságosan piknike-ző lentje végérvényes és visszavonhatatlan legyen: „útra kelünk megyünk a gőzbe / izzadva sír-va kergetőzve / csak ami jár csak ami jár / beuta-latlan fakultatíve / hideg ebédet s uzsonnát víve / dűlnak a csókos ütközetek / kis Nagybetű is jár tán nekünk / akik az élet héján élünk / kifogyatottal sze-relmesen / hazafelé ha száll a búszunk / egymás Co-lába behúzunk / s büfézünk az őszi avaron”.

Az ŐSZOLÓGIAI GYAKORLATOK – jellegénél és Dumpf Endre közvetítő jelenléténél fogva – elviseli a gyengébb vicceket is, de az „alkonyi felhők füstös taraján / életem lángolt Karajan...”, a „Caruso Lábuso / zár az uszoda” leleménykei semmik az akusztikum és a vizualitás olyan

rém-tökéleihez képest, mint például ez: „egy körte szőre nőhet-e / ezt kérdezem bő hete / bár nem tudom mér érdekel / hogy írnom is le kell / hogy hát egy körte ölhet-e / úgy értem persze túl a tényen / hogy nő-e szőr a fényen”.

A Parti Nagy Lajos alkotta kórház- és beteg-ségvers minden előzményétől (a közelmúlt-ból Orbán Ottó, Petri György, Sziveri János, korábbi Zek Zoltán és bárki más kórház- és betegségverseitől) elüt merőben új és egyéni céljával, dallamával, grammatikájával, ősz, múltastani – itt-ott felrikoltó – csöndességé-vel, létfilozófiai pesszimizmusának szájszélrá-gó mosolyával, s azzal, ahogy a gyűlölt baj, végzet – most nem kerülhető el a kizsigerelt szópár: a kor és a kór – a baj és a végzet elfo-gadó megértésére serkent. Őszológust arra, hogy bátorodjon az őszé lenni, s így tán az ősz birtokoltjából az ősz birtoklójává lenni.

„csak a papír és rajt e kis grafitnesz” (a rímbe-n a rajtra készen állás: a fitnesz is megvan?) Csak. S az egyik elkurtuló szonettben, a tiszta rímek üdvében a három részéből egybeolvas-ható remek könyv talán legpontosabb négy so-ra: „lobog batárunk forró sárga ház / az űri hévben horkol salétrom / s mert fürdön fokról fokra nő a láz / ég s föld között már készen áll a létrom”.

Tarján Tamás

LÁTÁSI VISZONYOK

Márton László: *Testvériség*

Kényszerű szabadulás

Jelenkor, Pécs, 2001. 199 oldal, 1400 Ft

A Mennysország három csepp vére

Jelenkor, Pécs, 2002. 279 oldal, 2100 Ft

A követjárás nehézségei

Jelenkor, Pécs, 2003. 281 oldal, 2100 Ft

A nemrégiben elhunyt kitűnő német író, W. G. Sebald írja egyik könyvében, hogy a látványos és korhű tengeri csataképek mind csak a képzelet szülőttei lehetnek, hiszen az ágyúfüstben egyszerűen semmit nem lehetett pontosan lát-ni: nemhogy a hősiesség pózokba merevedett ad-

mirálisokat és a heroikusan haldokló matrózokat, de még a pár méterrel arrébb vitorlázó hajókat sem. Márton László regényének csatajeleneteiről igazán nem állíthatjuk, hogy a túlzott és gyanús tisztaság illúzióját keltik: a felidézett csaták közben porfelhő takarja el az eseményeket, s így az elbeszélő is csak annyit mondhat: „*Nem látunk, de úgy teszünk, mintha látnánk*” (KÉNYSZERŰ SZABADULÁS, 106.; a három kötetre ezután a címek kezdőbetűivel utalok: KSZ, MH, KN). A regényben egyébként is kifejezetten rosszak a látási viszonyok: hol felhők gomolyognak, hol porfelhők kavarnak, hol füstbe vagy ködbe burkolóznak az események, mindenesetre a legtöbb esetben van valami, ami elmosódottá teszi a klasszikus vagy romantikus történelmi festészet és regény tiszta körvonalait.

Márton László regénye – a három különálló kötet kissé csalóka, mert nem trilógiáról van szó – mindvégig úgy képzeli el önmagát, mint egy százharminc évvel ezelőtti, megíratlan, illetve mára megírhatatlanná vált történelmi regény helyett álló, annak betöltetlen helyét elfoglaló szöveget. Vagyis olyasminek a helyét tölti be, vagy ha úgy tetszik, bitorolja, ami nem létezik. Ez a kapcsolat mindvégig fontos szerepet játszik nemcsak a trilógia elbeszélő alakzatainak formálódásában és deformálódásában, hanem azokban az önreflexív stratégiákban is, amelyek révén a TESTVÉRISÉG elhelyezi önmagát a kulturális emlékezet mezőjében. Így van ez a zárófejezetben is, amely a meg nem írt regény utolsó fejezetével folytat állandó párbeszédet. A hangsúlyozott elbeszélői önkénnyel kiválasztott helyszín az 1699. januári karlowitz-i béketárgyalás. Miután az elbeszélő némi európai történelmi kitekintéssel szolgál, közli, hogy amit eddig olvastunk, az tulajdonképpen nem is ez a regény volt, hanem a már oly sokszor idézett megíratlan másik: „*Így kezdtük volna munkánk utolsó fejezetét, ha száz vagy százharminc évvel ezelőtt írjuk ezt a regényt, nem pedig most.*” (KN, 228.) Nemcsak a mondatnak, de a regénynek is egyik legfőbb téje nyilvánvalóan ennek a *most*nak az elhelyezése – legalább két-féle *akkor*hoz képest: az egyik a XVII. század utolsó néhány éve, amikor a cselekmény játszódik, a másik a XIX. század második fele, a magyar történelmi regény fénykora, másképp fogalmazva az a korszak, amelyben a történelmi regény diskurzusa a kulturális emlékezet és

a kollektív (nemzeti) identitásképzés – Jan Assmann kategóriáival élve – narratív és normatív összetevőinek egyik legfontosabb hordozójává vált. Ekként a trilógia minden egyes mondata legalább háromféle időbeliség között van kifizítve – s emellett természetesen ott van még a történelmi időtől elvonatkoztatott írás ideje, abszolút mostja, amelyre az idézett mondat éppúgy vonatkozik, mint az ezredvégre.

A cselekmény, amely mellesleg nem a regény központja vagy súlypontja, meglehetősen soványka, és így röviden összefoglalható. Károlyi Sándor gróf, Szatmár megye főispánja és Rákóczi majdani generálisa 1697 őszén Bécsbe utazik, ahol állítólag váratlanul felbukkant rég halottnak hitt bátyja, István. Miután Kollonich bíboros szinte erőszakkal rátukmálja Károlyira rég nem látott, török fogságból kiváltott bátyját, aki szinte állati módon felismerhetlenülé vált, írni elfelejtett, s még beszélni is alig tud, a főispán aggódni kezd, hogy „bátyja” az elsőszülött jogán visszaköveteli majd nemcsak a neki járó főispáni hivatalt, hanem a vagyont is megillető részét is (nem beszélve Károlyi feleségéről, aki annak idején a zentai csatában elesett vagy elesni vélt idősebb testvér jegyese volt). Noha „Károlyi István” nem kér sem az örökségből, sem a hivatalból, duhaj viselkedése miatt a főispán mégis perre viszi a dolgot, hogy bebizonyítsa: a kiszabadult „Károlyi” imposztor, aki nem azonos a valódi Károlyi Istvánnal. A per során elhangzó számtalan tanúvallomásból nem derül ki semmi, vagy egyszerre több egymásnak ellentmondó dolog derül ki, s miközben a per folyik, darabjaira hullik a már eddig is elmagázódott cselekmény, melynek fő eseményei egyébként is csak a töredékét foglalják el a számtalan mellékszálon elinduló szövegnek (persze, kérdezné Tristram Shandy, az elbeszélő egyik nevezetes előképe, ki mondja meg, mi nem tartozik a cselekményhez?). A TESTVÉRISÉG olvasásának meghatározó tapasztalata az elidegenítettség (elkülönösítés) állandósult érzése: az elbeszélő több szinten, mondatról mondatra megakadályozza az azonosulást, az ottlét, a felidézett korban megélt legkisebb otthonosság élményének kialakulását a nézőpont és az ábrázolási nehézségek állandó hangoztatásával, saját szerepének folyamatos előtérbe helyezésével, valamint azzal, hogy a fő cselekményszá-

lat elborítja nemcsak a szintén az elbeszélő jelenlétére, a cselekmény helyett az elbeszélésre utaló retorikával, hanem a mellékszálak rengetegével, kitűnő, de a cselekmény szempontjából közömbös anekdotikus betétekkel. Márton prózája a mikszáthi tónus mellett is sok szempontból barokknak nevezhető, és nemcsak a gomolygó köd miatt: az anekdoták végteleníthető rekurzív szerkezetekben bomlanak ki és burjánzanak, minék következtében elmosódik előtér és háttér viszonya, nincs egységes jelentésegész létrehozására bátorító perspektíva, a szöveg belső tükröket tart magának stb. (A rekurzív szerkesztés kitűnő példái találhatóak pl. a KÉNYSZERŰ SZABADULÁS 112. oldalán kezdődő részben, amikor a Károlyi István halálát követő eseményekről van szó, a Zülfikár effendiről, a bécsi török követtről szóló betételbeszélés tovább burjánzásában, KSZ, 139–144. vagy a Sennyei István látogatásával és a fordított leánykérés tervével kezdődő részben, MH, 178–192.)

A TESTVÉRISÉG létoka – legalábbis az én olvasói tapasztalatom szerint – tehát nem elsősorban egy történet elmondása, egy letűnt világ hiteles felidézése, nem is a hagyományos értelemben vett emlékezetes szereplők megteremtése („*Nem akarunk hősinkön keresztüllátni, mint valami ablakon: hiszen akkor nem is órá figyelniük, hanem arra, ami mögötte van*” – hártja el az elbeszélő a lélektani érdeklődés buktatóit ezzel a kissé bornírt megjegyzéssel [MH, 14.]), a történelmi különbségeken felülemelkedő „általános emberi” tanulságok levonása, hanem sokkal inkább a – történelmi – megjelenítés mikéntje, vagyis egy elméleti probléma. Ebből következően a figyelem – Frank Kermode kifejezését kölcsönvéve – a megjelenített világról minduntalan a megjelenítés és megtevés közegére terelődik, bár fontos hozzátenni, hogy az elméleti kiindulópont és az elidegenítő effektusok tömege ellenére Márton László regénye mindvégig olvasmányos, sőt szórakoztató. A szöveg szinte rögeszmés következetességgel húzza ki a talajt saját referenciális gesztusai alól, és a megjelenített események is már mint feldolgozott, újbóli feldolgozásra váró témák jelennek meg, mint például Károlyi Lacika halála (amellyel kapcsolatban az elbeszélő legnagyobb gondja az, hogy ne Nemesek Ernő jusson róla eszünkbe [KN, 192.]), ami azért hat különösen brutálisnak, mert a

Lacika nézőpontját felhasználva előadott részek az olvasói azonosulást leginkább előhívó, hagyományos szóval szépnek is nevezhető részek közé tartoznak (MH, 196–202.). A regény mindvégig legalább annyi energiát fordít önmaga módszeres deformálására vagy lebontására, mint az építkezésre, s így kérdés – számomra a TESTVÉRISÉG olvasásának fő kérdése –, hogy a metafikciós és önreflexív eljárások, az elbizonytalanítás és elidegenítés stratégiái, amelyek oly ismerősek a posztmodern történelmi regény nálunk részben épp Márton László által meghonosított hagyományából, mennyiben mások, mennyiben elkerülhetetlenek és elkerülhetetlenül éppen ilyenek itt és most, ebben a konkrét szövegben. Másként fogalmazva: kérdés, hogy az eltérő idők közötti kifizettség, a megjelenített világ, a szöveg-hagyomány és a történelmi idő síkjainak állandó egymásba játszása milyen hermeneutikai feszültséggel telítődik, hogy miért épp ezek a mostok és akkorok vonódnak be a játékba, s hogy pontosan mi az, ami a másság és azonoság keverékeként értelmezett múlthoz való fordulást kiváltja a jelen önmegértési munkájában, a kulturális emlékezet tudatos és tudatalan összetevőket is tartalmazó folyamatában. Mivel ezek a „nagy” kérdések a szöveg mikro-szintjén is megjelennek, a válaszok után kutatva folytatnám az utolsó fejezet olvasását, ahol is az előbb feltett kérdés egyik konkretizálható változata így hangzik: miért vált mára lehetetlenné a százharminc évvel ezelőtt „születetendő”, megíratlan regény megírása? Vajon másként megírható-e ez a regény, mint mondjuk hetven vagy harminc évvel ezelőtt?

A zárófejezet indítása többféle válasz lehetőségét is felveti: „*a közben eltelt idő sok egyéb mellett azt is lehetetlenné teszi, hogy úgy meséljük el a tárgyalások történetét, mintha magunk is ott ülnénk a diplomaták mellett, mintha saját füllünkkel hallanánk indulatos vitáikat és körmönfont alkudozásait*” (KN, 228.). Ez világos: a csak szövegek révén ránk hagyományozott múltról beszélve nem tartható fenn a hiteles krónika referenciális fikciója (illetve fenn tartható, hiszen minden kijelentő módú múlt idejű mondat fenntartja, csak éppen az elbeszélő szinte mondatról mondatra kizökkent ebből az olvasási pozícióból). A következő mondat azonban már másféle, ellentétes irányú korlátozottságot sugall: „*Bármilyen izgalmasnak tartjuk is, mégsem*

tudjuk megragadni azt a pillanatot [ellentétben a százharminc évvel ezelőtti regényíróval], amikor az erők egyensúlya maga is erővé válik, amikor megszüлдárdul az addig folyékony egyezkedés, és megállapodás lesz belőle, s meg sem próbálunk átlépni e forró pillanattól három évszázad hűvös messzeségébe, ahonnt kényelmesen elősorolhatnánk a béketárgyalások előzményeit és következményeit.” (228.) Vagyis egyrészt nem lehetünk ott, az akkori most pillanatában, másrészt viszont mintha túlságosan is ott volnánk, amennyiben képtelenek vagyunk kilépni abból a „forró pillanat”-ból, hiszen a „hűvös” elbeszélői és történelmi perspektívikusság vagy távlat létrehozásához szükséges az az utólagos tudás és feltevérendszer, amellyel a múltat jelentéssel rendelkező események és történetek halmazává rendezzük, márpedig a felidézett pillanat akkori valóságáról számot adni csak úgy volna lehetséges, ha elfelejténk az azóta eltelt időt, feltétel nélkül belevetve magunkat a forró pillanatba (vö. még a „dúsított pillanat” fikcióját, KSZ, 97–98.). Ez a paradoxon, illetve kettős kötöttség szigorúan véve lehetetlenné tesz minden, a múltra vonatkozó elbeszélést, ez az elbeszélés – avagy metaelbeszélés – azonban egyelőre folytatódik, s így a lehetetlenség mikéntje a következő mondatban egy *non sequitur* révén váratlanul átalakul: „A mi történetünk nem jut el január 26-án, pénteken déli tizenegy óra negyvenhat percig [a szerződéskötés neveltséges és felesleges pontossággal magadott pillanataig], ...nem leszünk tanúi a csókok pillanatának, mert amit az alábbiakban elmondunk, éppen három héttel korábban fog történni.” (229.) Az áthidalhatatlannak tetsző episztemológiai és hermeneutikai korlátozást az elbeszélő önmagára kiszabott korlátozássá változtatja: nem azért nem láthatjuk hát a szerződéskötés pillanatát, mert ezt a fenti objektív akadályok lehetetlenné teszik, hanem egyszerűen azért, mert – szándékosan blőd indok, amely feleslegessé teszi a korábbi súlyosabb megfontolásokat – az elbeszélőni kívánt események nem akkor játszódnak.

A pillanat felidézésének nehézségeiről való ráérős fejtegetés nemcsak az elbeszélő és az elbeszélés nehézségeinek szentelt mondatok arányát jelzi meglehetősen pontossággal az egész regényre nézve is, hanem egyszersmind érzékelteti a korlátozottság és a hatalom retorikájának szeszélyes keveredését, amely mind-

végig jellemzi a rövid idő alatt a regény legérdekesebb szereplőjévé avanzsáló elbeszélő előadásmódját, s amelyben a retorikai manipuláció odáig jut, hogy a korlátozottság – mint az előbbi esetben is – a hatalom egyik megnyilvánulásaként jeleníthető meg. Nem lehetünk tehát ott a tárgyalások végkifejleténél január végén, mert nem akkor játszódik a cselekmény (pedig amúgy az elbeszélő mindent tud az eseményről, nem keveset el is mond belőle), ám ezzel még nincs vége a sokat próbált elbeszélő és olvasó közös megpróbáltatásainak, hiszen az önkényesen kijelölt január eleji napon meg történetesen (a történet szerint) köd van, vagyis amikor végre eljutni véltünk valahová, újabb objektív okok nehezítik a látást. „Ugyanezért verőfényt sem fogunk látni ebben a fejezetben” (229.) – szabadkozik az elbeszélő, aki azonban ezt a korlátozottságot is könnyűszerrel átalakítja hatalmának jelvé: „vagy csak a legvégén engedélyezzük, hogy egy szempillantásra kisüssön a nap” (229.). Az objektív, leküzdhetetlennek látszó korlátokat (a múlt ismeretlenségének felidézése, otthonossá tétele, a jelen történelmi perspektívájától való megszabadulás, a fizikai értelemben vett látás nehézségei) az elbeszélő pusztán retorikai erőforrásokkal saját hatalmának jeleivé változtatja, de még itt sem rögzül a szeszélyes játék, hiszen mintha váratlanul megfordulna a retorikai manipuláció eddigi iránya, és most nem a korlátozottság tűnik fel hatalomként, hanem a hatalom korlátozottságként: „Azt kell látnunk és azt kell mutatnunk, amitől viszolygunk.” (229–230.) Még inkább így van ez a szinte refrénként ismétlődő „elbeszélői hatalmunknál fogva” kifejezésben, amely akár minden egyes mondat elején ott szerepelhetne, s erre talán túl gyakran emlékezett is a szöveg, például pár sorral később, amikor is a *parabasis* alakzatához hasonló szerkezetben szinte értelmetlenné, de legalábbis nehezen értelmezhetővé teszi az utána következő szavakat: „Elbeszélői hatalmunknál fogva – olvassuk – minél szárazabb a szemünk, annál homályosabb.” (230.) A „hatalom” itt enyhe retorikai erőszakkal a „pozíció” vagy „tízt” színönimájaként olvastatja önmagát, a mondat második fele viszont már az egész regény egyik alapfeltevéseire utal: mivel az elbeszélő mindig valahonnan, meghatározott perspektívából és előfeltevésekkel szólal meg, nem létezhet nulla fokú írás, tiszta megjelenítő rea-

lizmus: az „élesség”, az ábrázolás tárgyának kiválasztása és azonosítása a nézőpont és az elbeszélői pozíció elkerülhetetlen elfogultságából ered, s ha az utolsó fejezetben „igen keveset látunk”, ez azért lehet így, mert az elbeszélői pozíció mintha egyre távolodna a megjelenített anyagtól, illetve a kettő közötti, eddig is kiszámíthatatlan távolság mostanra végképp rögzíthetetlené vált. Az eddigi fejezetekben követett stratégia – egy látványosan manipulatív gesztussal felléptetett mellékszereplő perspektívájának kölcsönvétele az események látathatóvá válását elősegítendő – mostanra talán épp ezért vált lehetővé: „*Arra pedig már nincs idő, hogy ismét színre léptessünk egy mellékszereplőt, akinek szemével nézhetnénk az eseményeket.*” (230.) Hogy tulajdonképpen miért nincs már idő, az rejtély – hacsak azért nem, mert a regénynek hamarosan vége lesz –, bár a bekezdés végén, miután az elbeszélő felsorolja a szóba jöhető perspektívatulajdonos mellékszereplőket, a „*nincs már idő*” kifejezés előlódik a vonzattól, és önállósulva metafizikai dimenziókat von be a játékba: „*nincs már idő, már csak a dolgok vannak. Pontosabban fogalmazva, már csak a dolgokat vesszük észre*” (231.; hasonló elidegenítődésként esik áldozatul a „*kifutottunk az időből*” kifejezés a második kötet 209. oldalán).

Ez a játék folytatódik nemcsak végig a fejezetben, hanem nyolcszáz oldalon keresztül. Az episztemológiai kétely és a hatalomfosztottság mindvégig mikszáthi tónusú, rendíthetetlen nyugalomú beszédben fogalmazódik meg: az elbeszélő, ha szorong is a korlátozottságok miatt, ennek a szorongásnak mintha a legkisebb jelét sem mutatná a barokkos mondatstruktúrákban, a kedélyes csevegésekben. Illetve az elbeszélő, akár a Titanic zenekara, úgy tesz, mintha minden a legnagyobb rendben volna, miközben menthetlenül kicsúszik kezéből a történet; talán azért, hogy az olvasóra hagyja a megkerülhetetlen idegenséggel való szembesülés fájdalmas feladatát. Az is igaz persze, hogy a hatalomvesztés illúzióját csak az elbeszélői ellenőrzés minden korábbiánál határozottabban tartott disszimulációja képes felébresztetni, s a bizonytalanság, eldönthetlenség jelzéseinek és alakzatainak halmozása végső soron a teljes auktorialis ellenőrzés hatását kelti.

Ezen a ponton némileg nyugtalanítóbb módon tér vissza az előbb felvetett kérdés: mi

a tétje a sok száz oldalas metafikciós játéknak? Mi az a sajátos, pontosan ezeket a mostokat és akkorokat összekötő, egymásra és egymásnak feszítő hermeneutikai töltés, amely megkülönbözteti a TESTVÉRISÉG helyét és idejét más historiográfiai metafikciókétől? Miért van szükség a magyar irodalmi hagyomány jelentős szeleteinek bevonására, apokrif átírására, sőt karnevalisztikus átgyúrására (a regény közepén található „Kirké”-fejezetben, a TZINGÁRIÁSZ álom-végeposz ismertetésében [MH, 121–158.]), a számtalan anakronizmusra, huszadik századi utalásra? Mert azt, hogy 2000 után lehetetlen – mondjuk úgy: nem illik – úgy történelmi regényt írni, ahogyan Mikszáth tette volna, eddig is tudtuk. A TESTVÉRISÉG most arról is végképp meggyőz, hogy mikszáthi módon nemcsak írni nem lehet, de olvasni sem. Milyen kár, pedig az olvasó valóban „*a cselekmény szövetségese*” (KN, 234.). De vajon miért másként lehetetlen épp most? Miért tűnnek fel most másként a közvetítés, a „követjárás” nehézségei?

A százharminc évvel ezelőtti megíratlan regénnyel folytatott játék természete ugyanolyan szeszélyes, mint az elbeszélő önreflexív retorikája általában, amennyiben a XIX. század óta eltelt idő alatt lehetetlené vált elbeszélői stratégiák nem minden esetben ugyanazok: abban a meg nem írt regényben több lett volna a múltat egzotizáló apróság, a *couleur locale* (MH, 207.), láthattunk volna szerelmi bonyodalmat, és örvendezhattünk volna honfiúi vörös faroknak vagy legalábbis rózsaszínek: „*a kiábrándultság jeges légkörét a hazafias érzület rózsaszínű gőzeivel cicomáztuk volna fel*” (MH, 208.). Általában véve ami az egyik fejezetben lehetetlennek mutatkozik, az a másikban lehetséges („*De most egy pillanatig növeljük meg a távolságot, amely elválaszt bennünket a szereplőktől, hogy észlelhessük: az eseményeknek nem annyira láncolatuk, mint inkább felületük van, legalábbis regényünknek ebben a fejezetében*” [KN, 123.]), vagyis a szöveg nem sugall egyetlen – ismeretelméleti, poétikai, hermeneutikai – törést, amely után már nem lehet ugyanúgy történelmi regényt írni, s amely magyarázattal szolgálhatna a százharminc évvel ezelőtti megíratlan regény mai megírhatatlanságára. Mivel azonban feltételes módban („*azt is megírtuk volna, hogy...*”) a megíratlan regény elég nagy szeleteit olvashatjuk itt (ilyen például az

első kötet második fejezetének egésze), anynyi legalábbis bizonyosnak tűnik, hogy a törés nem episztemológiai természetű, okait más-hol kell keresni: a múltról összegyűlt – természetesen nyelvi és ideológiai szűrőkön átszűrt – ismeretek az elbeszélő rendelkezésére állnak, csak épp ő néhol úgy dönt, hogy nem „lehet” használni őket. Ennek a „nem lehet”-nek a hatálya lépése, az irányultsága az írás és olvasás mostjának játékba hozásától függ.

A történelmi regény eleve idegenség és ismerősség, igazság és fikció keveréke, de a megírás ténye már önmagában azt sugallja, hogy a szöveg minden episztemológiai kételkedése ellenére részt kíván venni a kulturális emlékezés és áthagyományozás munkájában, hogy a különbségek mégis valami alapvető érthetőség háttérében artikulálódhatnak és telítődhetnek jelentéssel, hogy a múltról megfogalmazott elbeszélő szövegek (a ténszerűek és a fantáziák egyaránt) a jelen önmegértésének kontextusában nyerik el jelentésüket. A TESTVÉRISÉG látszólag átvesz egy ilyen emlékező, közvetítő, követjáró diskurzust, a Mikszáth-féle történelmi regényét, de a megjelenített világ – már? – ellenáll, idegen marad. Kérdés, vezet-e tovább út ebből a negatív felismerésből, amelynek beláttatásához bizonyosan nincs szükség nyolcszáz oldalra. Márton László regénye nem próbálkozik azzal, hogy Mikszáth mögé kerüljön, hogy a mikszáthinál „korszerűbb”, adekvátabb követjáró nyelvet hozzon létre, vagyis a XIX. századi történelmi regény mint a múlt megjelenítésén fáradozó szövegtípusokat összességében képviselő diskurzus jelenik meg – és természetesen mint a nemzeti képzeletben a TESTVÉRISÉG-ben felidézett korszak megjelenítésének mintegy magától értetődő eszköze, amelynek kikezdése épp e magától értetődőség miatt lehet hatásos még most is. A számtalan anakronizmus (a mai Budapestre és Berlinre, a XX. századi történelemre, az 1700 utáni magyar irodalomra tett utalások tömege) ellenére, vagyis a kronológiai most látványos és tolatkodó ismételt betűremkedése ellenére a regény óvakodik attól, hogy felismerhető és ideológiailag azonosítható pozíciót foglaljon el saját mostjának szélesebb, ideológiai, ne adj’ isten, politikai meghatározásában (lássuk újra: milyen kérdéseket tesz fel a regény a felidézett vagy felidézni vágyott kornak, illetve a regényhagyomány szintjén megidézett XIX. századnak?). A XVII. szá-

zad vége mint ráakódott értelmezésekkel (ön-értelmezésekkel, valamint későbbi történelmi és regényműfajbeli stb. értelmezésekkel) elborított terület jelenik meg, amely alól lehetetlen visszanyerni a kor megélt valóságát annak tiszta, eredeti formájában, hiszen a korabeli idézetek vagy a korabeli írásmódot imitáló részletek (mi a különbség a befogadó számára?) is mind csak szövegminták, amelyeknek nemcsak ténybeli, de metafizikai megbízhatósága is kérdéses marad. A posztmodern „*történetnyomozó*” (KSZ, 38.) pontosan tudja azt is, hogy naivitás és botorság volna tagadni a perspektivikusság, a hermeneutikai pozicionáltság tényét („*az olyan idő múlása, amely visszamenőleg is üresnek bizonyul, a megszokottnál nagyobb mértékben rányomja a bélyegét az elbeszélés alakzataira*” [MH, 209.]), s hogy visszamenőleg nem látunk mást, „*csak egy letűnt korszak felszínét, az események utólag szerkesztendő csomópontjaival*” (KN, 124.).

E negatív belátások súlya alatt a TESTVÉRISÉG mintha annyira óvakodna a kulturális emlékezet normatív részében való részvételtől, hogy eleve kiiktatja önmagát mint emez emlékezet releváns darabját, s ráadásul mintha – a homályos és a száraz szem analógiája – a normatív, pedagógiai, performatív gesztusoktól és az ezekkel járó vakságtól való tartózkodás a narratív összetevőt is szétzúzná. Csak akkor van történet (forma), ha ideológia is van hozzá? Ha a történet menete nem más, mint „*egy-egy szabály hallgatolagos felismerése*” (KSZ, 98.), akkor is nyitott kérdés marad, hogy honnan jönnek a felismerendő és felismerhető szabályok? Az elbeszélő hagyomány által szentesített öntőformák (Kollonich bíboros szerint Kártigám regényes története „*attól válik igazzá, hogy öntőformája eleve készen áll*” [KSZ, 190.]) vagy az eseményekre utólag, az elbeszélés során retroaktív módon ráhelyezett jelentésrendszerek? Akármelyik választ fogadjuk is el, a TESTVÉRISÉG írása és olvasása nem támaszkodhat efféle szabályokra: a regény „hibás”, „sérült” szöveg, amely ráadásul kitakarja hibáit és sebeit. Nem egyszerűen arról van szó, hogy ismert történelmi tényeket változtat meg (például két évvel arrébb tolja Károlyi Klára születését [KN, 191.]), hanem a szöveg sérüléseiről: előfordulnak például „hibák a mátrixban”, amikor ugyanazok a szövegfoszlányok ismétlődnek meg más kontextusban, valóban kísérteties érzést kelte az olvasóban. Akadnak másféle kö-

vetkeztlenségek, például amikor Károlyi István Kerecsen nevű lova előbb elpusztul, aztán mégis ott van (KN, 146.), nem illeszkedik egymáshoz az elbeszélte időtartamok, időbeli elcsúszások teszik szétszalaghatatlanná az eseményeket. Noha az apró részletek és anekdoták a szó legtágabb értelmében ismerősek, a történetek mégis szétfolynak, a mellékszereplők elmárgálódnak: ugyanazok a szereplők térnek vissza más néven (Ahmed/Szegény Lipót sor [KN, 70.], illetve az Ormancsics Fülöp/Henter Gotthárd/Kenyeres Palkó stb. sorozat [KN, 72.]), máskor pedig egy-egy szereplő neve változik meg (például az „inspekciós tiszt” [KN, 65–75.]), de a két folyamat akár ugyanaz is lehet.

Lehetséges tehát, hogy Márton László regényének fő tevékenysége önmagának a múlt ábrázolására vonatkozó radikális szkepszisből eredő leleményes és körültekintő lebontása, s hogy ezen kívül hiába keressük bármilyen másféle, a három felidézett kor összevontanásából eredő sajátos hermeneutikai feszültséget vagy tétet? Hogy a TESTVÉRISÉG, noha kétségkívül kiterjedt „történelmi búvárlatokból” fakad (KSZ, 188.), talán csak egy újabb pastiche-szöveg, olyan, mint a Fredric Jameson által roszszállóan diagnosztizált ahistorikus, amnéziás posztmodern regények és filmek? Ha így van, olyan regényt olvasunk, amely örömet leli egy kor felidezésében, valamint a felidezés illuzionisztikusságának állandó kikezdésében, de mindezt anélkül, hogy kérdéseket intézne ahhoz a korhoz, s így voltaképpen mindegy is, melyik kort idézi fel külsőségeiben a szöveg, hiszen a lényeg maga a felidezés folyamata, illetve a felidézhetetlenség ténye: eloldódva lebeg a stílus, a posztmodern-barokk próza. Olyan regény, amely nyolcszáz oldalon keresztül lelkiismeretesen felsorakoztatja az összes, a TRISTRAM SHANDY óta ismerős önde-konstruáló eljárást és – bizony – kliséit. Amelynek olvastán a posztmodern fúrfangokon edződött kritikus kénytelen elfojtani egy aprócska, de árulkodó ásitást, amikor azt látja, hogy a szereplők egy ismeretlen kéziratban saját sorsukról olvasnak, vagy amikor sokadszorra olvassa, hogy a szerző márpedig meghalt. Ha valóban így van – de azért ez ügyben a prejudikáló kérdészőn ellenére korai volna még állást foglalnunk –, a regény indítása épp bizonytalanságában pontosan jelzi ezt a hermeneutikai ürességet vagy

lebegést: „*Ez a történet egy perről szól; harcokról és viszontagságokról szól; fogságról, szabadulásról, kétségekről és gyanújelekről szól; pusztulásról, új-jáépítésről, fondorlatokról, egymásnak és önmaguknak ellentmondó vallomásokról, a régi Magyarországnak átalakulásáról, még inkább elenyészéséről szól; szabadságról és rendről, még inkább e kettő ellentétéről, leginkább azonban egynek hiányáról, másikkal zülléséről szól; az emberi hatalom megosztottságáról, a kimerült idő töreseinél szól; arról szól, hogy sok vermet és nekünk a sors, de a legmélyebbet saját szívünkben ássa.*” (KSZ, 5.) A filmtrélerok logikája szerint felépített bevezető a halmozások és a többszörös önkorrekción („*még inkább*”, „*leginkább*”) inkluzív játékában egyre inkább Borges kínai enciklopédiájára emlékeztet (azt mondanom sem kell, hogy Pierre Menard is szerepel a regényben), és tökéletesen semmitmondóvá válik, ahogy ezt a felsorolást lezáró bölcsesség is jelzi, amely szinte bármilyen regény mottója lehetne.

Érdeemes egy pillanatra ebből az egyetlen szempontból, a történelmietlenség szempontjából összevetni Márton László regényét az elmúlt egy-két év egy másik jelentős írói teljesítményével (mert ha a recenziónak ezen a pontján talán nem tűnik is úgy, Márton László regénye is jelentős teljesítmény, s recensensi hatalmunknál fogva ígérhetjük, hogy hamarosan jobbra fordulnak a dolgok), Rakovszky Zsuzsa A KÍGYÓ ÁRNYÉKA című könyvével. Mindkettő valahol a regény forrásvidékén helyezi el önmagát, illetve mindkettő a regényműfajhoz képest határozza meg saját textuális azonosságát. A TESTVÉRISÉG ráadásul két módon is így tesz, hiszen egyszerre kísért benne a még megíratlan protoregény, a KÁRTIGÁM, amelynek magyar változata csak 1772-ben jelent meg, és a XIX. századi történelmi regény diskurzusa. Rakovszky regénye látszólag történelmietlenebb szemléletű, hiszen mentes mind a toladó anakronizmusoktól, mind a nyíltan öreflexív historiográfiai és ábrázolástani fejtegetésektől, s mégis úgy tűnik, ebben a regényben élelletlibb, relevánsabb a feszültség a megidézett korszak és az írás-olvasás mostja között, s egyáltalán, mintha itt volna sokkal fontosabb, hogy melyik korban játszódik az elképzelt cselekmény. Binder Orsolya önéletírása a regény születése előtt mintegy öntudatlanul rendeződik regényformába, amennyiben a modern szubjektum – sőt női szubjektum –

önartikulációs kísérlete, amelynek egyik fő tétje a privát és a nyilvános létszféra és élettapasztalat egymáshoz való viszonyának többszintű meghatározása – egyben a polgári regény létmódjának kulcsa.

A regényműfaj forrásvidékén belül a TESTVÉRISÉG a TRISTRAM SHANDY-t, vagyis az antiregény-hagyományt, A KÍGYÓ ÁRNYÉKA pedig a ROBINSON-t, a PAMELÁ-t, a *domestic novel* hagyományát, sőt a pikareszk regényt idézi fel; míg az utóbbi – noha az ábrázolást problematikusává tevő önértelmező gesztusai sokkal kevésbé nyilvánvalók, s a referencialitás is más szinten kérdőjeleződik meg benne – valóban a regény genealógiájában gyökerezik, Márton László regényének metafikciós és önértelmező gesztusai a sok konkrét történelmi utalás ellenére paradox módon mégis időtlenebbnek, ahistorikusabbnak tűnnek, a fikció természetére vonatkozó megjegyzések – például az igazságra és hamisságra vonatkozó fejtegetések – főként antropológiai indíttatásúak, nem pedig a megidézett vagy megidézni vágyott, ám a megidézésnek ellenálló kor és a jelen közötti *sajátos* feszültség termékei. Kollonich bíborosnak a regény dicséretét követő fejtegetései például arról, hogy a politika regényessé vált, ehhez túl általánosnak, egyetemesnek tűnnek (KSZ, 194–195.), akárcska a szerző és a művészet halálának emlegetése (pl. KN, 240.), vagy a második kötet elmélgedései a költészetről, arról, hogy Magyarországon azért oly sok a költő, mert olyasmit próbálunk kifejezni versbe szedett, de a poézist nélkülöző mondatainkkal, amire nincsenek saját keresetlen szavaink (MH, 118–119.). Semmi nem utal arra, hogy ezeknek a jelenségeknek a felidézéséhez épp egy három korszakot felidéző regényre volna szükség, s hogy mindez nem hangozhatna el természetesen az az ókori Rómában is.

Mindez persze nem igaz, s a fentieket főként azért írtam le, hogy végiggondoljam a TESTVÉRISÉG egy lehetséges értelmezését, a lehető legtöbbet kisajtolva a korábban feltett, a regény tétjére vonatkozó és a látszathál sokkal kevésbé kínos kérdésemből, és persze hogy felidézze egy százharminc vagy harminc évvel ezelőtti megíratlan recenziót. Miután ekként kifanyalogtam magam, s kissé talán perverz módon történelmietlen szalonposztmodernnek minősítettem Márton László könyvét, hiányolva belőle a megidézett korokat egymás felé nyitó hermeneutikai feszültséget, itt az

ideje újragondolni mindezt, és recenziói hatalmamnál fogva immár véglegesen megállapítani, hogy az eddig hiányolt történelmiség, a hermeneutikai feszültség vagy töltés természetesen jelen van a szövegben, például a francia forradalom hármás jelszavával folytatott játékban („*szabadulás, egyformaság, testvériség!*”, vö. például MH, 160–161., 175., 194., KN, 12. stb.), de elsősorban a regénydiskurzussal folytatott posztmodern játék másik szálában. A TESTVÉRISÉG ugyanis két teratómát (egy másik, meg nem született szöveg/test tisztaszerűen beékelődött maradványait) is tartalmaz (mondanom sem kell, hogy tartalmazza a teratoma önmetaforáját is, MH, 264.): míg a meg nem írt XIX. századi regény az elbeszélés szintjén okoz kóros, már diagnosztizált burjánzást, a még meg nem született KÁRTIGÁM a történet szintjén kísért, visszatérő jelenlétében, illetve jelenéseiben, kísértéseiben, a hibákban és sérülésekben: a KÁRTIGÁM szereplői és maga a kézirat fel-feltűnnek a regényvilágban, érzéki gyönyöröket okozva vagy nagy riadalmat keltve, de mindenképpen roncsova a XIX. századi szövegeszményt és megnehezítve az olvasó munkáját.

A TESTVÉRISÉG sajátos történelmi relevanciája számomra jelképesen abban nyilvánul meg, ahogyan a KÁRTIGÁM nem illeszkedik a felidézett kor magyar valóságába (akkor mégiscsak volna ilyen, helyenként előbukkanva a metafikció mögül?): nincs otthon, nem találja a helyét, de – és ez is fontos – noha kívülről kerül bele a magyar rögvalóságba, eltűnni sem képes belőle, hiába kísérelnek meg a szereplők mindent ennek érdekében. Ha a regényműfaj a modern subjektum és a modern nemzet születésével nagyjából egy időben jött létre, s benne mindkettő magára ismert, akkor a regénykézirat kísérteties kallódása és a regényszereplők még kísértetiesebb bolyongása a XVII. század végének felidézett Magyarországon allegorikus szinten azt jelzi, hogy a rendi, feudális berendezkedésű ország még nem ismer önmagára a regényben, ahogy a szereplők sem tudnak vele mit kezdeni azon kívül, hogy Ahmed/Lipót titkos és titkolt vágyait elégtí ki. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a KÁRTIGÁM nem modern regény, inkább prózában írott románcos történet, amelyre valóban vonatkoznak a reneszánsz poétikának a TESTVÉRISÉG által is emlegetett illemszabályai: feljegyzésre méltó történetei csak

a főrendűeknek, a királyoknak és fejedelmeknek vannak, a szolgálóknak – akárcsak a nőknek – nincsenek történeteik (KSZ, 156., 191., MH, 83.). A valódi regény legforradalmibb tulajdonsága épp az volt, hogy a szolgálóknak (Pamela), közrendű polgároknak (Robinson), sőt bűnözőknek (Moll Flanders, a pikaesz regények hősei) is adott történeteket, mert a regényszubjektum azonosságának alapja immár nem a születés, hanem a személyes jellemvonások együttese. A XVII. század végének Magyarországa ebből a szempontból egyáltalán nem regényes alany; nem csoda, hogy makacsul ellenáll a regényszerű megjelenítésnek. Ennek az ellenállásnak a ténye és megíjósolhatatlansága az, ami Mikszáth óta nyilvánvalóvá vált, s ami az ábrázolás nehézségeinek okozója: mintha a szereplők regényszerűsége vagy regényesíthetősége ábrázolásuk mikéntjét, sikerességét is meghatározná és skálába rendezné: a polgári vonásokat is mutató Károlyi család egyrészt nagyjából ábrázolható, másrészt hozzájuk kapcsolódik a regénykézirat (no és a művész Kölcsey Gáborhoz), a történet peremvidékén nyüzsgő mellékszereplők azonossága azonban mindvégig meglehetősen képlékeny, a skála ellenkező végén található kuruc útonállók (avagy nemzeti ellenállók) pedig a regény számára ábrázolhatatlanok, sőt jobbára láthatatlanok maradnak, mindvégig ott tanyázva valahol a regényvilág és a szöveg veszélyes perifériáján.

A KÁRTIGÁM átkeresztelkedett, de ellillanó (önazonosságú) török szereplői azonban nem a modern szubjektum csábítását és veszélyét képviselik a regényvilágban, hanem sokkal inkább a fiktív létezés eloldozottságának vonzását és fenyegetését, ami a regény csak félig-meddig valóságos szereplői számára ellenállhatatlan vonzerővel bír: ezért kell újra és újra eltávolítani a kéziratot a magyar végekről. Másrészt a KÁRTIGÁM-ból előbukkanó szereplők, akik a regényvilágban egyértelműen a vágytitokzatos tárgyai (például a spanyol követ vagy Barkóczy Krisztina számára), annak az elfojtott, a nemzeti önazonosságból kitörlendőnek ítélt török időszaknak, a belsővé tett másságnak a megtestesítőiként is olvashatók, amelyet eltüntetni nem, legfeljebb elfojtani lehet, ami pedig csak visszatérésének pillanatait teszi traumatikusabbá.

Mindez arra is utal, hogy a fő cselekmény-

szál tétje, Károlyi István azonosságának bizonyítása allegorikusan az ország önazonosságával is kapcsolatban áll (vö. például Magyarország mint test metaforáját, KN, 124.). Ezen a ponton derül ki számomra, hogy miért épp ide kellett elhelyezni a cselekmény idejét: a XVII. század vége a török uralom utáni képlékeny időszak, a három részre szakadt Magyarország újraegyesülése – igaz, a Habsburgmonarchia részeként –, az ország és a „nemzet” identitáskeresése, Magyarország kitalálása (KSZ, 195.; ennek része a többször említett I. Lipót-féle modernizációs közigazgatási program). A török hódoltság alól előbukkanó Magyarország egy része megkísérli ott folytatni, ahol abbahagyta, mintha a százötven évvel korábbi identitás egyszerűen visszanyerhető volna a beékelődött és semmissé tett időszak rárokodásai alól. Ennek fényében újabb szinttel gazdagodik a központi cselekményszál allegorikus kiterjeszhetősége, illetve újabb szinten válik motiválttá a szöveg identitáskeresése is: a TESTVÉRISÉG regény egy olyan korról, a XVII. század végéről, amely – legalábbis Magyarországon – nem használta a regénydiskurzust önmaga megjelenítésére (húsz évvel vagyunk a ROBINSON CRUSOE előtt), ráadásul *történelmi regény*, olyan műfajhoz tartozik, amelyet egy másik kor, a XIX. század használt saját történelmi beágyazottságának meghatározására, mint a kulturális emlékezet egyik kiktüntetett identitásképző diskurzusformáját.

A három szint – Károlyi István azonossága, Magyarország és a regény identitása – allegorikusan egymásra íródik, noha az elbeszélő szolgálatkészen tudatja az esetleg lankadó olvasóval, hogy „*az allegóriák értelme, akárcsak Justitia szemén a kendő, minduntalan félrecsúszik*” (MH, 143.), mert az azonosság keresése mindhárom szinten kudarcba fullad, s ekként az egyes szintek hiába fordulnak a másik kettőhöz. Az azonosság eredendően és elkerülhetlenül bizonytalannak, elmosódónak mutatkozik, mert hiányzik a minta, a mérce, amelyhez képest meghatározható volna: két dolog vagy személy küllemre például azonos lehet egymással, de ez csak egyformaságot jelent (MH, 235., KN, 12.). Az allegorikus helyzetet bonyolítja, hogy Magyarország eleve kettős allegorizálás tárgya: „Magyarország” egyrészt a bizonytalankodó, helyét kereső Károlyi Sándor (aki egyébként a királyi hatalmat jelképe-

zi a megyei nemességgel és a „*föld népével*” szemben [KSZ, 10.], miközben titkos kapcsolatokat ápol a közelben bujkáló, a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc között főként útonállással foglalkozó kuruc bujdosókkal), másrészt István, aki épp most szabadult meg a török rabságból, és felismerhetetlené változott, vagyis azonossága a török rabság előtti önmagával legfeljebb jogi természetű lehet, de empirikus módon bizonyíthatatlan. A többrendbeli azonosítási kísérletek (arc, sebhelyek, Károlyi István emlékezetének tesztelése, írás stb.) ellenére a cselekmény alapvető iróniája az, hogy természetesen a valódi Károlyi István sem volna azonos a valódi Károlyi Istvánnal (a regény sokféle módon kezdi ki az igaz és hamis kétosztatúságát, például a pénzhamisítás kérdésében, vö. MH, 155–156., 221–222.).

A külső, látható bizonyosság – és azonosság – szerepe mélyen ellentmondásos a TESTVÉRISÉG-ben. Károlyi István háborús hőstettei és „halála” például a „*magunk nézőpontjából*” ábrázolhatatlanok (ellentétben számos más eseménnyel), ezért az elbeszélőnek sürgősen és feltétlenül szemtanúkra van szüksége (KSZ, 61.), más kérdés, hogy az ő vallomásaikat „*majdnem annyi bizalmatlansággal vagyunk kénytelenek fogadni, mint némely tizenkilencedik századi regények beszámolóinak zománcait*” (61.). Miközben az elbeszélő autentikus nézőpont utáni vágyában a látás képessége szinte fetiszizálódik, mintha azonos volna az elbeszélői megjelenítés és mindentudás képességével általában, a történeten belül a látás mint a megismerés egyik módja leértékelődik, többek között Károlyi István és Barkóczy Krisztina szerelmében vagy Orcanics Fülöp révlátó alábbi, mély pszichoanalitikus jártasságról tanúskodó kijelentésében: „*csak az a miénk, amit nem látunk meg*” (MH, 18.). A regényben „*nem az a fontos, amit látunk, hanem az, ahogyan értelmezzük*” (KSZ, 100.), s nem véletlen, hogy a gazdag szövetű regény talán legfontosabb motívumsora a látás és nézés legkülönbözőbb változataiból épül fel (például Kandaulész és Gűgész története [KSZ, 181–182.], Zsuzsanna és a vének [MH, 62.]; Károlyi Sándor mindent látó arcképe [MH, 162.] stb.). A látás soha nem „ártatlan”, soha nem nulla fokú ábrázolás: mindig nézőpontot, előfeltevéseket, vágyakat, elfogultságokat tartalmaz – ismét utalok a ho-

malys és száraz szem paradoxnak tűnő szembeállítására –, s miközben az elbeszélő elképesztően manipulatív gesztusokra ragadhatja magát, csak hogy egy-egy szemtanú odarángatásával megteremtse az „ott voltam” szinte etnográfiai értelemben vett bizonyosságának retorikai igazolását, folyamatosan megkérdőjelezi azt, vagyis a látás elsőrendűségét, amit az elbeszéléshez nélkülözhetetlennek tart.

A látás, láttatás, megmutatás metaforikájának ellentétes, önmagukat aláásó jelentései a *tanúság* szó halmozott előfordulásában érhetőek tetten a legtisztábban. A *tanúság* szó munkája a regényben egyrészt az, hogy az azonosság és autentikusság kérdésébe beiktassa a jogi metaforikát, másrészt pedig az, hogy összekösse egymással az elbeszélő önreflexív beszédét a referenciális beszéddel. A már eddig is sokat emlegetett zárófejezet például így folytatódik: „*Százharminc évvel ezelőtt szemtanúk lettünk volna az olvasóval együtt.*” (KN, 233.) Ami mára lehetetlenné vált, az nemcsak a szemtanúság, hanem az „*együtt*” fikciója is.

Az a tény, hogy az önazonosság kérdése a cselekmény szintjén jogi útra terelődik, pontosan jelzi a TESTVÉRISÉG számomra legérdekesebb sajátosságát: a regény, amelynek története „*a jogtalanság és a törvény közti senkiföldjén*” játszódik (MH, 99.), a törvény és a jog metaforikáját használja az önazonosság meghatározásának, rögzítésének nehézségeiről beszélve (pl. KN, 46., 124–126.; a szerzőség regénybeli bizonytalansága is illeszkedik ebbe a metaforikába, hiszen a szerzőség többek között jogi kategória). A bécsi komédiában nemcsak Zsuzsanna történetét, hanem Eszter könyvének dramatizált változatát is játsszák (MH, 62–63.), és a többször emlegetett, mítikus alapsémaként is felfogható Ézsau–Jákob-történet is érdekes jogi kérdéseket vet fel; a szövegben végig fontos szerepet játszik a valomás, eskü, bizonyítás beszédmódja és főként a tanúság metaforikája, amely tehát összekapcsolja a megjelenített világ problematikáját a megjelenítés problematikájával, vagyis mivel a tanúság metaforája az elbeszélő önreflexív megjegyzéseinek állandó szereplője, a tanúságról való beszéd az az örvénylő pont, amelyben a metafiktív átjárás megtörténik, ráadásul itt historizálódik valamelyest a metafiktív játék: a jogi értelemben vett modern szubjektum megszületése a modern regény forrásvi-

dékén, a pikareszk regényben követhető nyomon, amelynek első darabjai – mint a LAZARILLO DE TORMES – jogi szövegek, vallomások, újkori spanyol találmányok, akárcsak a polgárok adatait nyilvántartó archívum. A modern regény és a modern jog ugyanazt mondja, azt, amit az elbeszélő így fogalmaz meg: „*mindannyian törvény alatt lakunk*” (KN, 163.).

Bényei Tamás

GYAKORLATILAG ELMÉLET – ELMÉLETILEG GYAKORLAT

Kálmán C. György: *Te rongyos (elm)élet!*
Balassi, 1998. 293 oldal, 600 Ft

Kálmán C. György: *Mű- és valódi élvezetek*
Jelenkor, Pécs, 2002. 221 oldal, 1500 Ft

„*Te rongyos élet, bolondos élet,
Mitől tudsz olyan édes lenni, mint a méz?
Te rongyos élet, bolondos élet,
Leszokni rólad mért olyan nehéz?*”

Kálmán C. György TE RONGYOS (ELM)ÉLET! kötetében több mint tíz év (1984–1997) tanulmányait, írásait, kritikáit és előadásszövegeit gyűjtötte egybe, a 2002-es MŰ- ÉS VALÓDI ÉLVEZETEK-ben pedig a kilencvenes években keletkezett publikációit olvashatjuk. Izgalmas feladatnak tűnik a két kötet újra- és együttolvasása, különösképpen, ha az értelmezői magatartásban működő – a korábbi szövegekből és kötetből már jól ismert – komoly(kodó) elmélet (teória) és játékos gyakorlat (praxis) viszonyára irányítjuk figyelmünket. Mindeközben garantáltan jól szórakozunk, hiszen az olvasás/írás „*felelősségteljes, igényes munka és önfeledt játék, a szöveggel való munka nagy öröme*” (Derrida).

Míg a második kötetben kizárólag irodalmi művek méltatásait kapjuk, az első kötet szövegei – csak részben, bár mindenképpen nagyrészt – irodalomelméleti problémákkal foglalkoznak. Az előszó helyett álló ELŐFOLT-ban a szerző kijelenti, hogy az olvasó ne várjon tiszta tudományosságot, mivel „*nemegyszer inkább az érzékeltetés, mint az érvelés a szövegek uralkodó*

eszköze” (7.). Ezt követően – mintegy az irodalomelmélet tudományos hiányosságait érzékeltetve – megjelenik a szövegek szabás-varrás metaforikája, ahol az elméleti hézagokat folt hátán foltok fedik, és gyakran látszanak a durva fércelések. Bár Kálmán C. a továbbiakban is gyakran kelti annak látszatát, hogy tágra szabott fogalmakkal (12.) vagy találmányra szedett gondolati láncszemekkel (67.), netán szabásminták alapján dolgozik (I. MŰ- ÉS VALÓDI ÉLVEZETEK, 63.), a tanulmányok pontokba szedett szigorú felépítése és az értelmezések világos szempontrendszerre megkérdőjelezi a játékos képeket. Ugyanakkor az, hogy a szerénykedő, *szabódó* megjegyzések ironizálják a komoly tárgyakat, igazán élvezetes, játékosan komoly teoretikus gyakorlatot eredményez.

A kötet első két szekciójának (SZEMPONTOK, ELFORDÍTÁSOK) két-két szövege az irodalmiság jegyeinek, az értelmezés szimbolikusságának, valamint a fordítás problémáinak vizsgálatával foglalkozik. A tanulmányról problémaérzékenységén túl igen figyelemreméltó az egyes szövegek hatásos felütése, következetesen végigvitt érvelése, majd a lezárás helyett álló – „*kálmánács*” – kérdés, illetve kérdészuhatag. A SZIMBOLIZÁCIÓ ÉS IRODALOMTUDOMÁNY-ban a tanulmány írója W. B. Faris labirintusértelmezését ismerteti, ahol a szimbólum a való világ útvesztőjé legeljen túl az olvasott szöveg, a mű világára, illetve az emberi elme kiismerhetetlenségeire is utalhat (39–40.). Az elméleti labirintusokban Kálmán C. megadja a tanulmány kereteit, behatárolja a tanulmányozott kérdéskört, majd előadja pontokba szedett mondanóját, hogy végül következtetései és észrevételei alapján újabb kérdéseket tegyen fel.

A következő három tanulmány a BESZÉDARTUSOK szövegblokk alá sorolt, melynek végén a többi elméleti szöveghez képest igen terjedelmes hivatkozott irodalomlistát találunk. A magyarázat egy szerénykedő megjegyzésből nyilvánvalóvá válik: „*e tárgy irodalmát másutt bőségesen ismerttem*” (71.), és az ideillő lábjegyzetből kiderül, hogy szerzőnk korábbi kutatási területén járunk. Az 1990-es AZ IRODALOM MINT BESZÉDARTUSOK szakirodalmi és gondolati eredményeire támaszkodva itt most – mintegy függeléként – a beszédaktus-elmélet hiányzó szövegelméletéről, a névadás performatív aktusának problematikusságáról és a metafora elméletbe illesztésének lehetetlenségéről isik

szó. Érdekes módon, bár Kálmán C. egyértelműen „otthon van a témában”, a fentebb említett kérdések felvetésével képes a beszédaktus-elmélet korlátaira is rákérdezni. Ilyesmire pedig csak akkor nyílik lehetőség, ha valamelyest kívül maradt tárgykörén, illetve már eltávolodott attól.

A TE RONGYOS (ELM)ÉLET! utolsó (irodalom)-tudományos igényű tanulmánya KÖZÖSSÉGEK, KÁNONOK, RENDSZEREK címmel valójában hat hosszabb-rövidebb előadás és szakcikk összefűzéséből állt elő. Mindegyik szöveghez utólag bevezető készült, illetőleg magát az összeállítást egy nulladik sorszámú bevezető nyitja, melyben az irodalomtudós a blokkot egy jövőbeli monográfia előtanulmányának tekinti, és a szövegek esetleges sokfélesége miatt szabódik. Az első, a KÁNON ÉS POLIFÓNIA című tanulmány pontosan a zenei terminusként használt kánon szó többszólamúságának megidézésével kérdez rá az irodalmi kánonok természetére és lehetséges egymás mellett létezésére, míg a második fejezetben (VAN-E „KANONIKUS” KRITIKA?) a kánon működéséről van szó. A következő két tanulmány is szorosabban összefűzhető, mivel az egyik az értelmezői közösségek létrejöttét és fennmaradásának körülményeit (MI A BAJ AZ ÉRTELMEZŐI KÖZÖSSÉGEKKEL?), a másik a professzionista és a laikus értelmezők megkülönböztetésének meghatározását tárgyalja (SZARKA ÉS SZAKMAELLENESÉG AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN). Kálmán C. úgy véli, hogy a profi értelmezés egyrészt „maradjon közel... bizonyos konszenzuális normákhoz, de támogassa a sokféleség, az eltérés, a különbözőség eszméjét” (176.). Vagyis a profizmus továbbéléséhez – akárcsak a kánon vagy az értelmezői közösségek fejlődéséhez – elméletileg szükség van a kívülről jövő impulzusokra, bár ennek gyakorlati megvalósulása kérdéses marad. Mintegy adomaadalékként a teória vs. praxis megközelítéséhez a tanulmányhoz csatolt jegyzetből egyébként azt is megtudjuk, mit felel a „profi” irodalmár, ha a vízvezeték-szerelő a munkája felől érdeklődik. Az ötödik tanulmány az irodalomtudomány és irodalomelmélet tárgykörében feltett kérdések alapját, az irodalom rendszerszerűségét (IRODALOM ÉS RENDSZEREK) veszi célba. Ebben a fejezetben érezhető, hogy az impozáns mennyiségű szakirodalmi utalás inkább felsorolásszerűen hat; igaz, kiegészítéseiben erre a tanulmány írója is utal (197.).

A KÖZÖSSÉGEK, KÁNONOK, RENDSZEREK utolsó szövege FÜGGELÉK: INTERPRETÁCIÓ-MITOLÓGIÁK címmel követi a korábbi öt komoly(kodó) irodalomelméleti tanulmányt, és játékos alcíme szerint – Az „EZT EGYSZER RENDESEN MEG KELL ÍRNI” CIKLUSBÓL – elméletileg egy másik blokkhoz is tartozik. Míg a tanulmányok *elméletileg*, addig az utolsó szöveg annak utólagosan elkészített rövid bevezetőjével együtt mintegy *gyakorlatilag* szól a kánonok, a profizmus és a komoly tudományosság ellen: „Ez az írás azért került a kánonokkal és közösségekkel foglalkozó írásaim blokkjának függelékebe, mert eléggé különbözök az előzőektől: úgy kíván bekapcsolódní a tudományos diskurzusba, hogy valamennyire játékos maradjon, hogy (például intertextualitásával) a publicisztika, irodalom, tudományos írás stb. határait folytonosan álléjje. Nem tudom, ez mennyire sikerült; ha csak az látszik belőle, hogy viszonylag bonyolult teoretikus kérdések kissé áttekinthetőbbé válnak, akkor ez már elég is. (Nekem.)” (201.)* A FÜGGELÉK szinte kiáltványként (persze ez is lehetne gyanús, de 1990-ben vagyunk) az értelmezés emancipációját és átértékelését sürgeti, valamint az irodalmi művek önállóbb és bátrabb („*franca a teremőrökkel!*” 208.), akár fecsegős, vacakolós vagy éppen bíbelődő olvasataira buzdít. A szöveg zárlatában – még mindig 1990-ben vagyunk – a kor (akkori) értelmezője mégis „*be-tojt értelmező*”-ként szerepel, amihez most így 2003-ban nincs igazán hozzáfűznivalóm.

A FÜGGELÉK mintegy átvezetésként szolgál az elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok és a záróblokk írásai közt. A kötet zárószekciójában (SZÉP KIS IRODALOM) az alcím szerint „*a dolgok könnyebbik végéként*” igen sajátos műelemzéseket és élcelődő-elmélkedő olvasatokat kapunk. A „szocialista krimi” egyik klaszikus darabjának nosztalgikus megidézésétől és ironikus elemzésétől kezdve (KÁNTOR, AZ ÖRÖK); Petőfi Sándor MEGY A JUHÁSZ A SZAMÁRON versének a nemi szerepek kiforgatásával végigvitt politikailag helyes (pc) olvasatán át Kármán József FANNI HANYOMÁNYAI-nak „*forróhídeg*” jelzőjéből kinövő dekonstruktív olvasatáig (Ó BE JÓ ITT!...). Az elemzések tobzólnak a nyelvi leleményekben, intellektuális élceken

* A felütés vállalt játékoságához tartozik, és az alapos recenziós felfedezheti a kötet végén az eredeti megjelenések adatainál, hogy a szöveg 1991-ben Kálmán Cz. György álnéven jelent meg (292.).

és bizarr képekben. Külön figyelemre méltónak találok a ZSENGÉK, TÖREDÉKEK, KÉTES HITELŰEK fejezetcím alatt közölt „példabeszédek” játékos komolyságát a dekonstrukció születéséről (Derdidas Jakab dolgozósobájában), az értelmezői kérdésfeltevés lehetetlenségéről, a kritika és az értelmezői létforma helyzetéről, valamint a magyar posztmodern művészet létezéséről. Sietve hozzá kell tennem, hogyha mindezt jól értettem, hiszen a szövegekhez fűzött jegyzetben maga a szerző figyelmeztet, hogy kommentárjai „mindig alapos kritikával kezelendők, az értelmezésben mit sem segítenek, sőt, gyakran a félrevezetés a céljuk, mint jelen esetben is” (255.).

A kötetbe rendezés érdekességéeként az irodalmi szekció két zárószövege – MERRE IS? ÉS MINT – az irodalomtudományi tanulmányokhoz kapcsol vissza. Az írásokban felvetett két kérdéskör az irodalomtudomány helyzetét és az esszé műfajának meghatározhatóságát járja körül. Egyértelmű, hogy Kálmán C. a személyesebb hangvételű, akár „szépirodalmi igényű” és kevésbé tudományos, de mindenképpen olvasható, a Nyugat hagyományait követő „esszéizmus” tisztelője. Hosszabban idézném a kötet záróbekezdését, mely előre- és útmutatásként is sajátos metaforikával dolgozik/játsszik: „A befőzés persze, felhőtlenül optimista és csillogóan pozitív. Ha az esszé az irodalom alfaja (meg ómegaja), akkor csak nyugodtan bánjunk vele eszerint. [...] Ha meg az olyan szövegek sorába illesztjük, amelyeket más olvasói stratégiával olvasunk, akkor ne törődjünk az említett zsákutcák végén meredő falakkal, szaladjunk neki bátran, fejjel. [...] Jól összeveszünk, tévelygünk vagy összetörjük magunkat, szövegeket cincálunk (és csinálunk), beszélünk saját mániánkról. Mondom: minden nagyon szép lesz.” (290.)

A zsákutca hosszú távon labirintusnak (l. fentebb), a tévelygés delíriumos bizonytalansága élvezeti forrásnak bizonyult – a MŰ- ÉS VALÓDI ÉLVEZETEK-ben harmincnégy „újabb” műelemzést és recenziót olvashatunk. Bár a „rongyos” kötet műelemző darabjainak sziporkázó szellemességéhez képest az újabb kötet írásai visszafogottabbak, az értelmezői magatartás mindenképpen kiforrottabb és homogénebbnek mutatkozik. A kötet szerkezetének rendezelve igen játékosra sikerült: az EGY címet viselő blokkban szereplő szövegek mindegyike egy-egy művet recenzál (kivéve a záró NÉGY KLASSZIKUS-t, ahol négy regényről esik szó); a

KETTŐ-vel jelölt részben két-két tanulmány foglalkozik ugyanazzal a szerzővel (kivéve Parti Nagy Lajost, akinek regényéről már a NÉGY KLASSZIKUS-ban is olvashatunk); s végül a SOK elnevezésű részben kettőnél több írás (vagyis számtalan, illetve szám szerint hét) kapott helyet, méghozzá ugyanaz a szerző, Esterházy Péter műveiről. Így válik a precíznek induló felosztás blöffé, akárcsak a korábbi kötet KÖZÖSSÉGEK, KÁNONOK, RENDSZEREK már emlegetett 6. fejezetként megjelölt függeléke vagy éppen nulladik bevezetője. Vagyis ironikus fricskát kap a kötetet műégszertől olvasni vágyó teoretikus, mivel a szerkesztésből is nyilvánvaló: „mindenféle” írást tartalmazó gyűjteményes kötetrel állunk szemben.

Egyáltalán nem hiányzik a kötet erőltetett megszerkesztettsége, hiszen így még inkább érvényre jut a szövegekben Kálmán C., a komoly elméletíró finoman ironikus magatartása és játékos mentalitása. Hasonlóan, amiként Kántor Péter MENTAFŰ című verseskötetét méltató recenzió (FRISS ÍZEK) zárlatában ő maga értékeli sokra a költő mentaszerű „fanyar, üdítő, természetes és sajtáságos” hangját (83.). Ugyanakkor nemcsak az írások stílusa kelti fel az olvasó figyelmét, hanem az is, ahogyan a korábbi „rongyos” kötetben már tárgyalt elméleti problémák a kritikus gyakorlatban megjelennek. Az első szöveg kánonellenes rípostként egy ponyvának tekintett Rejtő Jenő-regény komoly műfajelméleti, illetve játékos-parodisztikus elemeire hívja fel a figyelmet (A NAGY ÁTVÁGÁS). A recenzens a híressé vált MI A BAJOM NAGY LÁSZLÓVAL? (több) évtizedes problémán (első megjelenés 1989, 2000) túl több elemzésben is provokatív kijelentésekre ragadtatja magát. Orbán Ottó 1997-es HALLOD-E TE SŐTÉT ÁRNYÉK című verseskötetéről AZ ÉRTEKEK MEGŐRZÉSE c. tanulmányban kijelenti, hogy „Orbán Ottó mindent tud” (89.), illetve Parti Nagy Lajos ESTI KRÉTA c. kötetével kapcsolatban „mindenki téved” (MŰBÍRÁLAT, NÉGY TÉVEDÉSBEN). Teszi ezt, hogy a hatásos felütésből bontsa ki elemzését, miszerint Orbán vállalt polgárpukkasztása és szerepváltoztatásai kritikátlan túlzások felé húznak; míg Parti Nagy költészete az, ami tévedésbe ejt, és generálja a megválaszolatlan kérdéseket. A NÉGY KLASSZIKUS című tanulmányban pedig négy 1997-ben megjelent regény – Hazai Attila: BUDAPESTI SKIZO, Parti Nagy Lajos: SÁRBOGÁRDI JOLÁN, Márton László: JACOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE ÉS Závada Pál: JAD-

VIGA PÁRNÁJA – további sorsát, klasszikussá válását, illetve klassziczálódását latolgatja, miközben a „klasszikus” mű sokrétű jelentéseit járja körül.

Máskor meg merész olvasási recepteket kapunk. Például Sánta Ferenc HÚSZ ÓRÁ-jával kapcsolatban a javaslat: „*olvassuk el húsz perc alatt*” (22.), hiszen ennyi idő éppen elég a regényvilág atmoszférájának megérezéséhez. A komolytalannak tűnő felvetés mögött az az észrevétel rejlik, hogy a 60-as évek felig kimondó vagy éppen elhallgató beszédmódját dokumentáló regény párbeszédeiben amúgy is kibogozhatatlanok a konfliktusok és a történések. Tolnai Ottó KÉKÍTÖGÖLYÖ című novelláskötetének olvasásakor a recenzens kétféle, egy műértőbb, a szövegre elmélyülten odafigyelő és egy ráhagyatkozóbb, talán odahallgató magatartást különböztet meg: „*festményeket vagy zeneműveket szoktunk így, ezen alternatíva szerint, szakértő bogarászással vagy naiv odaadással elszakítani. Az élvezet egyik esetben sem kisebb*” (85.). Az irodalmi szövegekkel való bíbelődés, illetve bogarászás képe számtalanszor előkerül az írásokban: például a KÉRDÉSÁRADÁS-ban Mészöly Miklós MEGBOCSÁTÁS című regényének összegyűjtött motívumainál, Térey verseskötetének tanulmányozásánál vagy éppen a két Bodormű elemzésekor. Ugyanakkor a fentebbi idézet élvezet szava a kötet címéhez utal minket, „bogarászó” olvasókat – vajon lehetséges-e mű-életvezet nélkül valódi (mű)élvezethez jutni?

Bár bevallottan „*a kritikus sokszor szabásmintákkal dolgozik*” (63.), néhány szöveg kevésbé sikerült darabnak tűnik. A Tar Sándor novellásköteteiről szóló két tanulmány egyikében (SZABAD, FÜGGŐ) nem túl szerencsés a LASSÚ TEHER gyengébb írásainak bemutatásával kezdeni, majd a jobbnak ítélt művek stílusjegyeinek méltatása alapján mintegy visszautalva elítélni a korábban tárgyaltakat. Ahogy szerzőnk – akinek kritikáival kellemetlen módon most talán éppen úgy bánunk, mint ő Tar novelláival – magyarázza: „*Arra azonban talán jó a fenti kitérő, hogy a kevésbé sikerültek fényénél világosabban lássuk a többi írás erőnyeit.*” (162.) Ugyanakkor mindkét, Háy János műveit recenzáló írásában a szerző a művek – a VALAMI NEHEZÉK című verseskötet és a XANADU című regény – „hamis” infantilizmusát és könnyed derűjét éppen saját lelkialkata miatt marasztalja el: „*A recenzensnek szemére vehető, hogy minduntalan a tragikumot vagy keserűséget, a világszemlélet bi-*

zonytalanságát és a világ átláthatatlanságának tudatát, iróniát és elkeseredést, töredékességet és a teljesség látszólagosságának belátását várja el a bírálólat alá vont regénytől; hogy tehát olyan vonásokat várna el, s így olyan normákat szab [kiemelés – A. É.], amelyeknek ma esetleg nincsen évadjuk, s egyáltalán: az efféle kritikusai várakozások rávetítése a kritizált műre jogosulatlan lehet. Bizonyára van ebben igazság.” (187.)

Különösen érdekes két könyvbírálat, melyekben mintegy további bepillantást nyerhetünk a kritikusai műhelymunkába. Kálmán C. 1992-es MÁNDY KITÉRTŐ FÜZETLAPJAI című írásában a címben jelölt szerző gyűjteményes novelláskötetének (TÉPETT FÜZETLAPOK) bemutatására vállalkozik két „mándys” jellegzetesség, az elszabadult beszélői hangok és az otthonosság érzése alapján. Az elemzésben az utóbbi szempontból kiindulva az első alaposabb vizsgálata során aztán átértékeli és újrafogalmazza a második jellemzőt, melyből éppen a különféle szövegek idegensége miatt ironikus, az elidegenedés világának otthonossága lesz. A másik „átértékelő” olvasat nagyobb horderejű, és bár ugyanarról a műről szól, két külön tanulmányt érdemel. Szerzőnk Konrád György KŐÖRA című regényét méltató írását (VASTAG REGÉNY, ÉLES VILLANÁSOK) követően két nagyraértékelt kritikus, Angyalosi Gergely és Margócsy István észrevételeire reagálva egy konferenciaszövegben újragondolja korábbi műelemzésének szempontjait (POÉTIKAI PROVOKÁCIÓ A KŐÖRÁBAN). Ugyan látszólag Kálmán C. hagyja magát meggyőzni az eltérő véleményektől („*már nem is szeretem annyira a Kőörát*”, 136.), a nézetkülönbségek és megközelítések alapjának tisztázásával számos korábbi megállását fenntartja. Ugyan elismeri az elbeszélői hang modorosságát, továbbra is a regénynek az életlehetőség végigpróbálásában érvényesülő tézisszerű didaktikusságát és „*egymásba-dobozolt, rétegzett*” fiktivitását emeli ki. Tehát valamely mű eltérő olvasataiba mindenképpen belejátszik az egyes olvasók beállítódása, illetve lelkialkata – pontosan úgy, tehetjük hozzá, ahogyan ezt Kálmán C. oly érzékletesen élénk tárja a Háy-elemzésekben.

Ha már a kritikusai gyakorlat efféle (profán) lelepleződésénél tartunk, szinte megkerülhetetlen, hogy egy gyűjteményes tanulmánykötet bemutatásakor ne szóljunk arról a tendenciáról, melyről egy-két írásában szerzőnk maga is fanyarul szól. Parti Nagy Lajosnak a Ma-

gyar Naplóban megjelent tárcáit összegyűjtő, SE DOBOK, SE TROMBITÁK című kötete kapcsán ezt olvashatjuk: „[Parti Nagy] tudja, hogy mindettől nem menekülhetünk, és nem is kell megmenekülnünk. Ebben és ebből élünk. (És látja, miből élünk.) [...] A kötet »története« a megírásé; kéthétről kéthétre valamit kell írni, négy flekkben.” (144–145.) Az „ebből élünk” nyers igazsága mellett a kritika védelmébe veszi a publicisztikai műfajokat azok friss, naprakész és mulatságosan életszerű hangja miatt. Ehhez hasonlóan a már említett Orbán Ottó verseskötetéről szóló FRISS ÍZEK című recenzió az „új” kötetben mintegy „újra” kiadott régi versek bősége miatt az „úgy látszik, ez most így megy” (79.) rezignált felütéssel indul; illetve a korábbi publicisztikai (és minden másféle) írások összegyűjtött kötetben történő megjelentetéséről a SOK elnevezésű részben Esterházy Péter EGY KÉK HARIS című művével kapcsolatban is olvashatunk (HARIS).

Az Esterházy-blokk írásaiból nyilvánvaló, hogy szerzőnk mennyire kötődik a mesterműveknek tekintett korai novelláskötetekhez és regényekhez. Az írások elemzésénél gyakran nosztalgizál és visszatekint – mintegy húsz év távlatából ezt igazán teheti. A TERMELÉSI-REGÉNY-ről elmélkedve kijelenti, hogy még most, 1998-ban sem érti, hogyan jelenhetett meg 1979-ben ez a külsőleg-belsőleg annyira újszerű és radikális könyv. A két régi novelláskötet (FANCSIKÓ ÉS PINTA, PÁPAI VIZEKEN NE KALÓZKODJ!) közül a második „esterházyabb”, hiszen a ma már kedvesen ismerős stílust hozza, míg az első kísérletezőbb és idegenebb az olvasónak. Kálmán C. a régi művek újbóli méltatásával mintegy párhuzamosan az itt recenzált újabb szövegeket (EGY NŐ, EGY KÉK HARIS) gyengébbnek és erőtelennek ítéli. Bizonyára ez az útkereső időszak is helyénvaló (Esterházy tudja, mit csinál), szerzőnk inkább körbe- vagy helybenjárásnak érzékeli. A VAN EGY KÖNYV zárata szerint: „Mozognánk, mozgunk is Esterházyval; jó, reggeli torna, kis jogging. A magam részéről szívessébben mennék egy kiadás túrára.” (203.)

A kötet utolsó szövege Esterházy 1983-as FUHAROSOK című regényéről, pontosabban a provokatív (és igen hatásos) felütés szerint két világ találkozásáról szól. Még precízebben, idézem, „arról, hogy vajon eléltveztek-e a Zsófi nénjéi” (212.). Az „értelmező/fuharos” és a „szöveg/Zsófi” macho megközelítése már ezen a ponton kérdésessé válik, ám a recenzens végig működteti a metaforikát. Bár női olvasóként –

és a fentebbi macho értelmező női kritikusként – lenne még mit hozzátennem a komolykodó játékhoz, az élvezet szó ismételten a kötet címéhez fordít/térít vissza (el). A címben sugallt „hedonista esztétika” léte kérdéses, de biztosan állítható, hogy „létezik a műhöz (legalábbis bizonyos művekhez) kapcsolódó élvezet” (Barthes). Mindent egybevéve és kissé szabódva úgy is fogalmazhatnánk, hogy „valódi” műélvezőként egy szöveg beható befogadását gyakorlatilag elméleti kérdésnek kell tekintenünk.

Antal Éva

AZ EMBERISÉG BIZONYTALAN JÖVŐJE

Habermas és Fukuyama a biotechnológia morálfilozófiai kérdéseiről

Jürgen Habermas: *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik? (Az emberi természet jövője. A liberális eugenika útján?)*
Suhrkamp, Frankfurt/M. 2002.
(Erweiterte Ausgabe), 163 oldal

Francis Fukuyama: *Poszthumán jóvendőnk*
Tomori Gábor fordítása
Európa, 2003. 341 oldal, 2400 Ft

Természetes, hogy a genetikai kutatások egyre terebélyesedő szinterei (összejtutatás, preimplantációs diagnosztika, „designer-babys”) és az ember klónozásának mind gyakrabban emlegetett – talán nem is olyan távoli – lehetősége egy ideig csak a tömegmédiák szenzációra éhes világát hozták lázba. Az első hírek túlzottan is futurisztikusnak tündek ahhoz, hogy komoly egyetemi filozófusok beleszóljanak az efféle dolgokba, s ezzel szinte automatikusan legitimáljanak felettebb meghökkenőnek tűnő *imaginációkat*. Ezen persze régen túl vagyunk. Az utóbbi években már a nyugati világ legismertebb gondolkodói érzik szűkességét annak, hogy szembenézzenek a poszthumán kor antropológiai és morálfilozófiai kihívásaival. Ráadásul az 1999-es Sloterdijk-affér, illetve ennek máig nem nyugvó utóregzései –

főképpen a náci eugenikához kapcsolódó fájdalmas reminiszenciák okán – szinte robbanásszerű érdeklődést váltottak ki az addig közömbösök körében is. Nem kétséges, hogy a bioetika kérdéseit teoretikus megalapozottsággal elemző munkák sorában kiemelt szerep illeti meg Habermas *AZ EMBERI TERMÉSZET JÖVŐJE. A LIBERÁLIS EUGENIKA ÚTJÁN?* című, 2002-es kötétét.

A mű voltaképpen három részből áll. Az első rész – amely egyúttal egyfajta bevezető szerepét tölti be – a zürichi egyetemen 2000 szeptemberében tartott előadásának szerkesztett változata. A *MEGALAPOZOTT TARTÓZKODÁS. LÉTEZIK-E POSZTMETAFIZIKAI VÁLASZ A HELYES ÉLETRE?* című meditáció kiinduló tézise szerint napjainkra szinte teljesen eltűnt a *jó élet* mindenki számára kötelezően érvényes modellje. Az okok közismertek. Manapság – kivéve a mélyökológusokat és a vallási fundamentalistákat – senki sem gondolja, hogy az emberi életet a kozmikus világrend (*analogia entis*) és az isteni által örök érvényűnek megteremtett rendezővel (*scala naturalae*) alapján lehetne berendezni. A nyugati világ demokratikus társadalmában végső soron mindenki maga alakíthatja ki életstílusát – természetesen a demokratikus alkotmányosság jogi kereteinek a figyelembevételével. A gyakorlati filozófia végső és egyben utolsó normatív meggyőződése az *igazságosság* érvényességének fenntartására korlátozódik. De ha mindenki „*úgy él, ahogyan neki tetszik*”, mondja Habermas, akkor az egyéni morális belátások nincsenek olyan etikai önmegértésbe ágyazva, amely megmondhatná nekünk, hogy „*miért legyünk morális lények egyáltalán*”. S miután a mindennapjainkat általában egy célracionális működő társadalomban éljük, legfeljebb csak *reménykedtünk* abban, hogy mindenek ellenére is létezik általános erkölcsi normák. Persze – mondja Habermas – a pszichoanalízis tartós sikere a nyugati kultúrában közvetve mégiscsak arról tanúskodik, hogy léteznek bizonyos kritériumai az autentikus, a boldog, illetve a sikertelen és boldogtalan életvezetésnek is. Ahogyan a szomatikus betegségek esetén a betegséget az egészséges test „normatív eszméjéhez” viszonyítva lehet meghatározni, a pszichoanalitikus a lelki devianciák eliminálását is jórészt a „normális életre” való visszavezetéssel szeretné elérni. Természetesen a filozófiai etikának más utat kell követnie, mint az egészség/

betegség kódjait működtető pszichoanalízisnek, de hogy egy valamennyire is komolyan veendő etikának képesnek kell lennie a jó és a rossz élet közötti különbségtevésre – ez szilárd meggyőződése Habermasnak.

Első pillanatra meglepőnek tűnhet, de Habermas éppen Kierkegaard-ban találja meg azt az eszmei szövetségest, akinek az etikával kapcsolatos nézetei – ugyan némi átalakítással, de – jó kiindulópontul szolgálhatnak egy olyan érvrendszer megalkotására, amely az egyetemes racionális keretei között kívánja megoldani a géntechnológia által felvetett problémákat is. Habermas úgy látja: a vallási misztikától megszabadított kierkegaard-i etika mélyén roppant innovatív alap gondolat rejtőzik, amely a posztfizikai korszakban is jó eséllyel tarthat igényt egyetemes elismerésre. Kanttal ellentétben, aki a moralitás mértékét mindig az egalitárius univerzalizmus keretei között kereste, Kierkegaard számára a „*hogyan tudunk önmagunk lenni*” (*Selbstseinkönnen*) kérdése volt az igazán érdekes. Azaz: csak akkor lehet önmagunk választásának a kérdését értelmesen felvetni, ha nem mondunk le arról a képességünkről, amely biztosítja számunkra a különbségtevés lehetőségét, létezésünk keszen talált, faktikus előtörténete és élettörténetünknek az általunk „önkritikailag” befolyásolható jövőbeli eseménysorozata között. A megkülönböztetni tudó képesség az, ami az egyént „*helyettesíthetetlen személlyé és felszerelhetetlen individuummá teszi*”. Persze Kierkegaard számára az önteremtés végső értelme a vallási stádiumban teljeseedik ki: az embernek stabilizálnia kell Istenhez mint a radikálisan *más* egyetlen és valódi megtestesüléséhez való viszonyát. Ezen az úton már nem követi Habermas a kierkegaard-i gondolatvezetést. Habermas számára nem a nyelvileg megközelíthetetlen isteni transzcendencia, hanem a *nyelv logoszában* testet öltő *interszubjektív hatalom* testesíti meg az emberi létezés fundamentumát. Éppen ezért „*önmagunk lenni tudni*” csak transzszubjektív lehetséges: valóban „*helyes*” etikai önmegértés csak közösségi kommunikációs folyamatban fejlődhet ki.¹ S a modern géntechnológia éppen ezeket az előfeltételeket veszélyezteti – mondja Habermas. Egyrészt fenyegeti az emberek között meglévő és – legalábbis eddig – természetesnek tekintett szimmetriát, amely az emberi kromoszómák találkozásának véletlenszerű és előre nem kal-

küláltható kombinációin alapul. De másrészt fenyegeti a potenciális személyek „*önmaguk lenni tudását*” is, mivel kívülálló személyek (akik persze általában a szülők) a saját preferenciáik érvényre juttatásával erősen korlátozzhatják vagy teljesen meg is akadályozhatják, hogy a genetikailag módosított személy különbséget tudjon tenni önmaga – a szabadságon alapuló – tettei és ama diszpozíciók között, amit mások „helyeztek bele”.

Bizonyítani ugyan nem tudom, de erősen él bennem a gyanú, hogy a Habermas-könyv fő szövegének tekinthető, A LIBERÁLIS EUGENIKA ÚTJÁN? címet viselő, hét fejezetet tartalmazó rész indirekt válasz Sloterdijk némileg provokatív megjegyzésére, amely szerint „*leginkább az önmagukat az emberi szabadság szószólóinak tekintő liberálisoknak*” kellene örülniük a géntechnológia által felszabadított lehetőségeknek, mivel innen kezdve aztán végképp „*mindenki az csinál magával, amit akar*”.

Valójában egy szolid liberális álláspont nem azonos ezzel a trivializált értelmezéssel – mondja Habermas. A MIT JELENT AZ EMBERI TERMÉSZET MORALIZÁLÁSA? című fejezet abból a belátásból indul ki, hogy technikai megvalósíthatóság még korántsem jelent automatikusan erkölcsi legitimitációt. Persze a modern demokratikus társadalmakban a tudománynak és a tudományos kutatás szabadságának óriási presztízse van. A korlátok felállítására során – a korlátok általában jogszabályokban öltenek testet – illik óvatosan eljárni. További nehézséget jelent, hogy a modern orvostudományhoz és orvosi technikához általában pozitív asszociációk társulnak. Hiszen a sikeres és autonóm életvezetés természetesen kapcsolódik össze az egészséges és minél tovább élvezhető élet kollektív céljaival. Éppen ezért a filozófus igen nehéz helyzetben van akkor, amikor a géntechnológia gyakorlati alkalmazásának veszélyességére hívja fel a figyelmet. Az emberi természet moralizálásának egy sokak által javasolt útja lehet a modern világ varázstanított és demitologizált ember- és természetfelfogásának a visszavárászlása. Azaz állítsunk fel mesterséges tabukat, mozgósítsuk azokat az archaikus érzelmi tartalékainkat, amelyek a művilég előállított klónozott kimérákkal szembeni ősi undorban (?) öltenek testet. Habermas nem ezt az utat választja. Szerinte az emberi természet moralizálásának első számú tézise azt mondja

ki, hogy mi emberek morális lényekként csak addig őrizhetjük meg identitásunkat, ameddig létünk *nembeli etikán alapuló önmegértésbe ágyazódik*. Bővebben kifejtve ez azt jelenti, hogy addig tekinthetjük önmagunkat autonóm cselekvőnek, addig lehetünk a saját élet-történetünk teljes jogú szerzői, ameddig az emberi nemhez (fajhoz?) való tartozásunkra úgy tekintünk, mint ami *főltött nem diszponálunk*. A génmanipuláció első számú veszélye, hogy „*eltörli a határt a véletlen és a szabad döntés között*”.² Habermas, hogy egészen világossá tegye mondanivalóját, bevezet néhány kategóriaértékű fogalmat. Ezek közül a *természetes úton szaporodó (Gewachsene)*, valamint ellentétpárja: a *megcsinált (Gemachte)*, valamint a *ret-roaktív korrektívum* a legfontosabb. Természetesen Habermas nem kérdőjelezi meg azt az evidenciát, hogy a társadalomban élő ember – bizonyos értelemben – nem tudja elkerülni *instrumentalizált* sorsát. A kanti imperatívust, hogy tudniillik embertársainkat soha ne használjuk eszköz gyanánt, csak erős megszorításokkal tudjuk teljesíteni. A szülői hatalom, a pedagógiai hatalom, a hivatali hatalom, az orvosi hatalom stb., azaz a Foucault-tól jól megtanult *biohatalom* számtalan válfaja bizonyítja, hogy az ember esetén a *természetes* és a *megcsinált* szféráját igencsak nehéz snájdígg módon elkülöníteni. Azonban, mondja Habermas, mégsem lehetetlen a határmegvonás. Tegyük fel, hogy valakit a szülei erősen baloldali szellemben neveltek fel. A szülői ház tekintélye sokáig éreztetheti a hatását, de az érintett személy politikai identitásválasztását mégsem határozza meg végérvényesen. Fel-növe, más beállítottságú barátok hatására, esetlegesen a konzervatív politikai filozófiák tudatos választásával bárki képes lehet *visszahatoló érvényességgel felülbírálni* a szülői determinációt, és önálló szabad identitást alakíthat ki magának. A pozitív eugenika beavatkozásait viszont már nem lehet „visszacsinálni”. Ha a világ eljut oda, hogy a szülők már nemcsak a jövőendő gyermekük nemét választhatják meg, hanem a szemszínét, intelligenciáját (!?), sőt valamilyen értékesnek vélt tehetségdiszpozícióval (például kiváló énekhang) „szereltethetik fel” az embriót, s – a véletlen szeszélye folytán – a szülői preferenciák még találkoznak is a felnövekvő ifjú preferenciáival, akkor sem tűnnek el az etikai problémák. „*Még ha szülők gene-*

*tikai programmal kapcsolatos döntései olyan szándékokat tartalmaznak, amelyek később a gyermek elvárásairól alakulnak át, a címzettnek még sincs lehetősége a revidéáló állásfoglalásra... S noha [a genetikai – K. L. A.] programmá transzformált szándékok úgy lépnek be az érintett élettörténetébe, és ott úgy is jelennek meg, mint interakciók normális alkotórészei, mégis, ezek a szándékok kivonják magukat a kommunikatív egyetértés reciprocitásfeltételei alól.”³ Ezt az érvet egyébként Habermas majd újra meg fogja erősíteni a főszöveghez csatolt UTÓIRAT-ban. Dieter Birnbachernek adott válaszában újlag kiemeli: nem az a lényeg, hogy a programozott személy egyetért vagy nem ért egyet a számára megalkotott genetikai programmal, hanem az, hogy *nincs is lehetősége nem egyetérteni*. Ezzel együtt azonban – én legalábbis úgy látom – nem lehetetlen réseket felfedezni Habermas érvelésében. Először is Habermas igyekszik különbséget tenni a már említett pozitív vagy feljavító eugenika (durvábban megfogalmazva: embertenyésztés) és a terápiás célzatú negatív eugenika között. A negatív eugenika esetén az orvos nem sérti meg a potenciális személy emberi méltóságát. Ez a gyógyító szándékú beavatkozás általában valamilyen örökletes betegség eliminálását célozza, s az orvos egy jövőendő ember testén (Leib) végez beavatkozást. A pozitív eugenika esetén az orvos egy szinte láthatatlan metamorfózisra megy át, *technikus* lesz belőle, s egy adag sejtthalmazt (Körper) manipulál. Valójában csak a terápiás célzatú beavatkozás esetén lehetséges az érintett potenciális személy kontrafaktuális, azaz a jövőben visszaigazolható, előszerződés jellegű egyetértését feltételezni. Ez persze általában biztosan igaz, hiszen az, aki inkább beteg, mintsem egészségesen szeretné leélni az életét? Ugyanakkor a gyakorlatban egyáltalán nem könnyű a kétféle beavatkozást egymástól elkülöníteni. Hiszen az egészség/betegség kód alkalmazása nem függetleníthető az „egészséges ember” történelmileg változó normatív eszményétől. Ha például kiderülne, hogy a homoszexuális beállítottsáért valamilyen gén a „felelős”, akkor az esetleges beavatkozást tulajdonképpen hogyan ítélnénk meg? Addig, amíg a homoszexualitásra úgyszólván mindenki mint betegségre tekintett, a beavatkozást könnyedén a terápiás (negatív) eugenika körébe lehetett volna sorolni. Manapság viszont, amikor egyre többen csak alternatív sze-*

xuális magatartást látnak benne, a beavatkozást legalább olyan joggal lehetne pozitív vagy feljavító eugenikának tekinteni. (Egyébként erre a példára Fukuyama is hivatkozik.)

Mindenesetre tény, hogy Habermas szerint az autonóm morálnak és az antropológiai önmegértésnek harmonizálnia kell egymással. Mindezek alapját pedig az emberi nem identikus és változtathatatlan jellege képezi. Mint Thomas Rudel megjegyzi, ezzel a tézissel Habermas túllép a diskurzusetika korábban vallott álláspontján, mert beemeli a kölcsönös elismerés feltételei közé az emberi természet eredendő és esetleges jellege elismerésének imperatívusát is. Az ember morális viselkedésének éppen az kölcsönöz értelmet, hogy elfogadjuk testi egzisztenciánk eredendő organikus tökéletlenségét és folyamatos sebezhetőségét. Ezért az embert nem *animal rationale*-nak, hanem *testi személynek (Leibperson)* kell tekinteni. „*A morális rendek törékeny konstrukciók, amelyek mindkettőt egyben védik: a phüsziszt a testi, a személyt a belső vagy a szimbolikus sérülések ellen. Hiszen a szubjektivitás, amely az emberi testet mindenekelőtt egy szellem meglelkesített edényévé teszi, a másokkal való interszubjektív kapcsolatok által alakul ki.*”⁴ Kétségtelen, hogy sok igazság rejlik ebben a megközelítésben. Hiszen nem nehéz belátni, hogy a természetes emberek és a majdani, genetikailag programozott lények kapcsolatában számtalan, szinte megoldhatatlannak látszó nehézség léphet fel. Egy genetikailag kiglancolt lényvel szemben a többi „hagyományos” szubjektum miért vállaljon ugyanolyan szintű szolidaritást, mint egymással (például az egészségbiztosítás területén)? Ha tökéletes, akkor ne legyen beteg. Vagy ha mégis félti az egészségét: kössön szerződést a hozzá hasonlókkal.

Habermas gondolkodásában tetten érhető egy olyan fordulat, amelyben a XX. századi német antropológusok (Plessner, Gehlen) belátásai, az emberi test néma intencionalitását valló Merleau-Ponty-féle fenomenológia, valamint a kereszténység emberfelfogása uralkodik. Ezért van az, hogy a géntechnológia veszélyeire való higgadt rámutatás mellett egyenesen elborzadva beszél arról a jövővízióról, amelyet a *bionika* és a *biotika* sejtet. Az emberi test és számítógép összekapcsolása, az emberi szervek műszervekkel történő fokozatos lecserélésének a lehetősége már végképp összezavarja

az emberről alkotott megszokott képünket. S Habermas ezen a ponton végképp dühbe jön. Míg korábban Sloterdijk nevét nem volt hajlandó leírni, most vélhetően Jean Baudrillard az, akit e felelőtlen fantazialás másik protagonistájának tekint, de akit nem nevez a nevéen. Habermas kicsit úgy viselkedik, mint ahogyan jobb polgári családokban volt szokás a család fekete bárányáról beszélni: „Az az ember.” Ettől függetlenül magam is hajlok rá, hogy azonosuljak érvelése lényegével. Gyakorlati szempontok alapján és elsősorban önvédelemből. Fogalmam sincs, hogyan kellene viselkednem, ha egy valódi kimerával utaznék egy fülkében a vonaton. Sloterdijk persze erre azt válaszolná, hogy ettől egyáltalán nem kell félni. Egyszerűen szeretettel kell fogadni egyelőre természetesen még nem létező „lénytársainkat”, s ha majd eljön az ideje, be kell őket vonni az uralommentes diskurzusba. (Nem úgy, mint ahogyan azt Habermas teszi, aki a *priori* ki akarja őket rekeszteni, noha csak a *posteriori* lehetne érdemben eldönteni, hogy diskurzusképesek-e vagy pedig nem.)

Ha mégis vitatni akarjuk Habermas érvelésének jó néhány elemét, megtehetjük ezt úgy is, hogy kevésbé extrém felfogásokkal szembeállítjuk. Például, a már idézett Thomas Runkelhez hasonlóan, magam is ellentmondásosnak érzem a nembeli identitást az ember normatív természetfogalmára alapozni, s egyúttal megőrizni az embernek mint szabad észlénynek a státusát. A kettőt nehezen lehet egyesíteni, mivel az ember döntési szabadságát éppenséggel a biológiai szinthez képest más, a genetikai információkból közvetlenül nem levezethető *emergens* szinthez szokás kötni.

Séppen az emberi természet kapcsán ímént felmerülő kérdésekhez kapcsolható Fukuyama POSZTHUMÁN JÖVENDŐNK című könyvének a vezérgondolata is. Francis Fukuyama, aki a nemzetközi politikai gazdaságtan professzora a Johns Hopkins Egyetemen (Baltimore), immáron több mint tíz éve a világ egyik legismertebb és legtöbbet vitatott társadalomtudósa. 1992-ben megjelent, A TÖRTÉNELEM VÉGE című munkája a kilencvenes évek abszolút bestsellere. Tavaly megjelent könyve viszont, paradox módon, nem a végről, hanem egy új kezdet lehetőségéről szól.

Fukuyama legalább oly mértékben óv a humangenetika elsieltett és meggondolatlan al-

kalmazásának a veszélyeitől, mint Habermas. Az abszolút veszélyt természetesen a génmanipuláció esetleges állami-politikai felhasználásában látja. Hogy a lehetséges baj mértékét nyelviileg is érzékeltesse, az *eugenika* kifejezés helyett a *tenyésztés* brutálisan egyértelmű fogalmának használatát javasolja. De legalább ilyen mértékben kell hogy aggodalommal töltsön el bennünket a génmanipuláció „lágyabb” formája, a szülői döntéseken alapuló változat is – mondja Fukuyama.

Ellenvetéseit alapvetően három csoportba sorolja: vannak vallási természetiek, haszonelvű megfontolásokra támaszkodók, végül pedig filozófiai argumentumokon alapulók.

A zsidó-keresztény-izlám hagyomány úgy tekint az emberre, mint aki Isten képmását viseli (*Imago Dei*-tan), s ilyenformán minden, az emberi természetbe történő külső indoktrináció „az isteni akarat elleni lázadásnak minősül” és visszautasítandó. Ám a mai szekularizált világban – mondja Fukuyama – ez az érv csak vallásos embertársainkat győzheti meg, s ezért szükség van más, világi jellegű érvek megfogalmazására is. Az utilitarista érvek elsősorban a másodlagos (vagy sokadlagos) negatív következményekkel kapcsolatosak. A génmanipuláció ellen felhozható haszonelvű érvek némelyike lényegében azonos a Habermas által megfogalmazottakkal. Például: „A szülők talán múltó divathóbortok, különféle kulturális elfogultságok hatására vagy egyszerűen a politikai korrektség szempontjai alapján döntenek: lehetséges, hogy az egyik nemzedék tagjainak az tetszik, ha a lányok rendkívül karcsúak, a fiúk szőfogadók, esetleg vörös hajúak – a következő generációban ezek már nem feltétlenül lesznek előnyös tulajdonságok. A gyermekek érdekében cselekedni igyekvő szülők már ma is követnek el ilyen hibákat, és számtalan példa akad rá, hogy valaki rosszul neveli a gyermekét, vagy rákényszeríti a maga lehetetlen világnézetét. Csakhogy egy gyerek idővel fellázadhat a neveltetése ellen. A génmódosítás azonban a tetováláshoz hasonló, amittől az ember sohasem szabadulhat meg, sőt mi több, az így szerzett tulajdonságait kénytelen örökíteni valamennyi leszármazottjára.”⁵

Teoretikus szempontból mégis az emberi természet egyetemes érvényű definícióján alapuló filozófiai érvelés tűnik a legizgalmasabbnak. Fukuyama generáltézise azt állítja, hogy maga az emberi természet az a normatív alap, amely számára minden külső beavatkozás mo-

rálisan elfogadhatatlan. S ehhez a téziszhez kiegészítésképpen hozzáfűzi: a liberális jogálm keretei között tulajdonképpen csak a filozófiai érveléssel tudunk hatékony elméleti eszközöket mozgósítani a korlátlan biotechnikai beavatkozások kivédésére. A könyv hetedik fejezete, AZ EMBERI JOGOK először az utilitarizmus jogfelfogásának kontraproduktív következményeit igyekszik leleplezni. Szerinte az utilitarizmus azzal, hogy az érdekeket a jogok fölé helyezi, szabad folyást enged olyan „racionális” kalkulációnak is, amely, mondjuk, még az emberi hullák takarmányozási célra való felhasználását is elképzelhetőnek tartja – ha ökonomiailag kifizetődni látszik. A jogok sokkal fontosabbak, mint az érdekek, mert morális szempontból nagyobb jelentőséggel bírnak. A jogok, mondja Fukuyama, három forrásból eredhetnek: „...*megkülönböztethetünk isteni eredetű jogokat, természeti eredetű jogokat, valamint azokat, amelyeket kortárs pozitívista jogoknak nevezhetünk. Ez utóbbiak a törvényekben és a társadalmi szokásokban gyökereznek. Más szóval a jogok alkotója lehet az Isten, a Természet és az ember*”.⁶ S miután az isteni eredetű és a pozitívista jogfelfogásokat – korlátozott generalizációs teljesítményük miatt – elvetette, rátér a természetes jogok előnyeinek a bemutatására. Első lépésben érveket vonultat fel annak igazolására, hogy az eredetileg Hume-tól származó és meglehetősen híressé vált, ún. *naturalista hiba* valójában nem azt akarja mondani, amit Moore óta általában gondolnak róla. Ugyanis, legalábbis Fukuyama így látja, Hume nem azt állítja, hogy képtelenség eljutni a *vantól* a *kellig*, hanem „Az ÉRTEKEZÉS híres szakaszában *mindössze annyit állít, hogy empirikus tapasztalatokból logikailag, a priori módon nem lehet morális szabályokra következtetni*”.⁷ Am Hume, a nyugati hagyomány minden jelentősebb gondolkodójával összhangban, maga is úgy vélte, hogy az „így van” és az „így kell lennie” között kapcsolatot teremtenek az olyan fogalmak, mint az akarat, az öröm, a vágyakozás stb. A kanti deontologikus elmélet persze sutba dobta az emberi természetet a morális tökéletesedés kedvéért, de az még nem ok arra, hogy végleg lemondjunk róla. Fukuyama szerint minden ellenkező törekvés ellenére van lehetőség az emberi természet általános érvényű meghatározására. „Az emberi természet kifejezés, abban az értelemben, amelyben én fogom használni, a kö-

vetkezőképpen határozható meg: emberi természet az emberi fajra jellemző, inkább genetikai, mint környezeti tényezőkre visszavezethető viselkedések, tulajdonságok összessége.”⁸

Ezt követően Fukuyama sorra veszi azokat a felfogásokat, amelyek az emberi természetet mindig a történeti feltételeknek alávetett társadalmi konstrukciónak tekinti. Vitatja ezeket az ún. relativizáló felfogásokat, és ragaszkodik ahhoz a meggyőződéséhez, amely szerint az ember kulturális lény mivolta, többek között a morális tökéletesedésre való képessége, egyáltalán nem cáfolja az egyetemes érvényességű emberi természet téziséét. Annak a sajátos minőségnek, amely az emberi természetet „emberi természetű” teszi, az *X tényező* nevet adja. Korunk liberális társadalmában az egyenlőségelv meggyőződéses hívei számára ez az *X tényező* az abszolút limes szerepét tölti be, kiterjed az egész emberi fajra, „[...] és akik a vonalon belül vannak, mind egyenlő mértékben jogosultak a tiszteletre, míg a vonalon kívül állók csekélyebb méltóságúak”.⁹ A géntechnológia emberi alkalmazása éppen ezt a „*rikító vörös határvonalat*” igyekszik eltörölni, s ennek beláthatatlan következményei lehetnek. Ti. addig, amíg az emberek és az állatok közötti határt eltörölni óhajtó Peter Singer nézeteit viszonylag egyszerűen vitatni, addig a nietschei Übermensch-vízió egyszerűen felrobantja értelmünk eddig úgy-ahogy, de mégiscsak működő rendezőelvéit. Valójában Fukuyama minden igyekezete ellenére sem tudja kielégítően megválaszolni, hogy mi is az az *X tényező*. Valami olyasmit akar mondani, hogy az ember komplex, organikus egész lényt alkot, amely (aki) nem vezethető le részek pusztá összegéből. Az *X tényező*n alapuló emberi méltóság nem vezethető le külön sem a nyelvből, sem az értelemből, sem a szociabilitásból, sem a morális döntések meghozatalának a képességéből. De ha a „*komplex adaptív rendszer*”-nek nevezett ember egyetlen őt alkotó komponensével sem azonos, akkor mégiscsak szükség van valamilyen ugrásra, amelyben egy korábban nem létezett minőség születik meg. Ez esetben viszont hiábavalónak bizonyul Fukuyama néhány oldallal előbb megfogalmazott kritikája az ember duális természetét tételező, kanti állásponttal szemben.¹⁰

Noha láthatóan körben forgó okoskodás az, amit Fukuyama művel, mégis azt kell hogy

mondjam: tulajdonképpen nagyon szeretnék egyetérteni vele. Úgy tűnik fel számomra, hogy az ember definíciójának esetén is azt az utat kell követnünk, amelyen az ún. *apofátikus* teológia jár Isten meghatározása során: az apofátikusnak (negatív) nevezett teológia ugyanis csak azt tudja megmondani, hogy mely attribútumok *nem egyeztethetők* össze Isten fogalmával, ezzel mintegy elismerve, hogy képtelen Isten pozitív fogalmi meghatározására.

Ha Fukuyama filozófiai érvelése hagy is maga után némi kívánnivalót, az nem lehet vitás, hogy a genetika társadalmi, szociológiai, egészségpolitikai, demográfiai, világpolitikai hatásainak elemzéseivel bőségesen kárpótolja az olvasót. Ezekon a területeken mutatkozik meg ugyanis briliáns elemzőképessége, asszociatív elméje és – társadalomtudósoknál ritkán tapasztalható – kiváló íráskészsége. Egyébként Fukuyama a szűkebb értelemben vett genetika problémáinak elemzését beépíti a biotechnikák egyéb, már napjainkban is létező változatai közé. Az *UTAK A JÖVŐ FELÉ* címet viselő első rész foglalkozik az agytudományok, a neurofarmakológia és az élet meghosszabbításának főleg az USA-ban széles körben alkalmazott gyakorlatával. Szinte magunk elé képzeljük azt az amerikai anyukát, aki a sajtókukac fiának reggelente Ritalint adagol (a hiperaktivitást csökkentő, a koncentrációt feljavító szer), a lányának Prozacot porcióz (a Ritalinnal szinte ellentétes hatást kiváltó „gyógyszer”, amely a visszahúzódo gyerekeket, általában a lányokat, aktívabb viselkedésre ösztönzi), ő maga pedig valamilyen harmadik szert tölt magába, hogy legyen idegrendszerre hibátlanul elvégezni ezt a reggeli tornagyakorlatot.

Fukuyama könyve utolsó részében (MI A TEENDŐ) a biotechnológiák politikai ellenőrzésének és jogi szabályozásának a lehetőségeit vizsgálja. Elveti azt a széles körben elfogadott álláspontot, hogy a tudományok önszabályozása automatikusan megoldja a felmerülő problémákat. Szükség van a nemzeti és a nemzetközi jog szabályozó erejére – a tudományos kutatás autonómiájának sérülése árán is. Nem ért egyet azzal, hogy a nemzetközi jog teljesen hatástalan lenne ezen a területen. Példaként az atomenergia katonai célokra való felhasználásának a korlátozását említi. Az ötvenes évek elején még általános volt az a vélekedés,

hogy néhány évtizeden belül akár ötven államnak is lesz atomfegyvere. Ez a jóslat szerencsére eddig még nem vált valósággá, ami mégiscsak a sokak által feleslegesen lebecsült nemzetközi jog visszatartó erejének egyértelmű bizonyítéka.

Jegyzetek

1. Habermas: i. m. 25–33.; valamint Thomas Runkel: HABERMAS: DIE ZUKUNFT DER MENSCHLICHEN NATUR. *AZPh*, 2003/1. 94.
2. Habermas: i. m. 54.
3. I. m. 90.
4. I. m. 63.
5. I. m. 131.
6. Fukuyama: i. m. 153.
7. I. m. 159.
8. I. m. 178.
9. I. m. 204.
10. Vö. Bert Heinrichs: DAS ENDE DES MENSCHEN. *AZPh*, 2003/1. 105.

Kiss Lajos András

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Bruno Monsaingeon: Richter. Írások, beszélgetések
Fordította Rác Judit, szerkesztette Papp Márta
Holnap, 2003. 481 oldal, 3500 Ft

I

A TÜKÖR MONOLÓGJA

E kötet fontos előzménye az ugyancsak Papp Márta szerkesztésében megjelent SZVJATOSZ-LAV RICHTER MAGYARORSZÁGON (Akkord Zenei Kiadó, 2001) című gyűjtemény. Ebben Richter valószerűtlen (mert minden megszokott elképzelésnek ellentmondó) magyar pályafutását követhettük végig. A honi kritikusok írásainak visszatérő motívuma volt, hogy nem tudják megfejteti a művészt, hogy tegyenek bármit, mozgósítsák bár összes zenei-pszicho-

lógiai-esztétikai arzenáljukat, nem találunk kulcsot Richter személyiségéhez. És mélyen jellemző, hogy már a tényekkel sem stimmel semmi. A magyar koncertközönség egyik alaplegendája volt, hogy Richter nálunk járt először külföldön, hogy mintegy „mi” fedeztük fel. Kiderült, ez kegyes hamisítás. És kiderült az is, hogy a mesésen pofás történetből (a Zeneakadémián 1954-ben adott első budapesti koncertje szünetében az elragadtatott zeneértők a szünetben telefonon csődítették oda barátaitak a csodához) szinte semmi sem igaz. (És a mostani kötetből még az is kiderül, hogy nem nagyon kedvelte Budapestet. Egy báb-színházi előadás után ezt jegyzi fel 1973. március 19-én: „Így aztán Budapest igencsak ellenszenvesnek tűnt nekem a neonfényével és tarka, izléstelen reklámjaival. Ami pedig a vacsorát illeti, minden paprikaízű volt...”) Summa: Richter még a tények síkján is megfoghatatlan. Eszünkbe juthat Péterfy Jenő régi jellemzése Kemény Zsigmondról, aki szerinte „kissé sphynkszerű. Első pillanatra a fényeskedők mellett egészen homályosnak, sötétnek látszik, mint az olyan testek, melyek nem átbocsátják a fényt, hanem magokba nyelik. Azért talányként állnak előttünk mindaddig, míg lelki szövetük finomabb szálait nem ismerjük”. Bruno Monsaingeon kötete megerősíti, sőt fokozza ezt az alapélményt. Miként a magyar kötet után, most sem kerülünk közelebb Richterhez; szédülten tapasztaljuk, hogy minden közellépéssel egyenes arányban nő a tőle elválasztó távolság, hogy minden új adat, új megnyilatkozás csak kuszábbá teszi a róla tervezett rajzot. Hiába ismerjük meg (ha egyáltalán!) Richter lelkületének „*finomabb szálait*”, nem találunk kulcsot hozzá, vagyis rádöbbenünk, hogy mégsem ismertünk meg semmiféle szálakat. A könyv studiózása után még világosabban látjuk, hogy minden megfejtési kísérlet kudarcra ítéltetett, hogy személyiségének éppen ez a legfőbb jellemzője, a megfoghatatlanság ugyanis. Többek közt ezért oly kiváló munka a Monsaingeoné; miközben okadatol és dokumentál, nem akar semmit állítani, nincs semmiféle koncepciója; mindössze elénk tárja egy roppantul sokat gyötrődő művész gondolatait. És a legkevésbé sem véletlen, hogy a szerző Richterről forgatott filmjének címe: THE ENIGMA.

Mert eredetileg Monsaingeon filmet akart készíteni, nem könyvet, csakhogy depresszióra hajló, öngyötrő, magával folyvást elégedet-

len, befelé forduló személyisége miatt Richter szinte lehetetlenné tette a kamera használatát. Trükkökhöz kellett folyamodni, és ezek csak felemás eredményt hozhattak. Végül elkészült a film, aztán a könyv is, és ez elodázhatatlanná teszi a kérdést: voltaképpen mi a műfaja? Talán nem tévedek túl nagyot, ha összes non-fiction vonása ellenére bizonyos fokig a fikció birodalmába utalom Monsaingeon kötetét. Hiszen a most folyamatosan közölt, fejezetekre osztott szöveg ebben a formában soha nem hangzott el. Nem vitás, a szerző egyetlen olyan mondatot vagy szót sem közöl, melyet Richter ne mondott volna, de végül mégis Monsaingeon szerkesztette egésszé a töredékes monológokat, ezért bizonyos értelemben regényt írt Richter magánbeszédei alapján. Erről Monsaingeon nyíltan beszél. Miután befejezte a forgatást, roppant kásaheggyel találta magát szembe. „*Ez nyersanyag volt minden rendszer nélkül. Nekem most az volt a feladatom, hogy egy utólag kitalált forgatókönyvre felépítsék egy lehetőleg szilárd és kifejező struktúrát, meglehetősen nagyszabású időkeretben. Szavanként, mondatonként kell majd összevágni az anyagot... Az természetesen nem jöhetett szóba, hogy közreadjam a beszélgetéseink teljes szövegét, hiszen a különböző témákról nem folyamatosan, hanem teljesen esetlegesen beszélgettünk, és Richter válasza gyakran csak egy indulatszó vagy mondattöredék volt, amelyek kérdéseim kontextusából kiemelve nem érthetők. Több mint ezeroldalmnyi, alig-alig összefüggő szöveg alapján kellett valamilyen folyamatosságot tükröző elbeszélést rekonstruálnom a vágás módszerével...*” Tegyük hozzá, Monsaingeon nagyszerűen vágott, szinte sehol nem látni elvarratlan szálakat, vagy ha mégis, akkor az Richter monológjának jellegzetessége. Richter személyisége egységesnek mutatkozik, de azt már nem állíthatjuk, hogy ebben a verzióban alakja túlzottan megformált, túlságosan lekerekített volna. Noha sokat és voltaképpen ízesen, élvezetesen beszélteti a rendező, azt már nem állíthatjuk, hogy amolyan tiszlós, asztal mellett kedélyeskedő figura volna, megmarad olyasvalakinek, aki legkivált önmagától szenved. Olyasvalakinek, aki önmaga számára is rejtély.

Mindezek alapján talán nem vadul vakmerő állítás, hogy Monsaingeon regényként konstruálta meg Richter életrajzát. És ami az érdekes, ez feltehetően magának a művésznek sem lett volna ellenére. (Ő maga már nem ellenőrizhette a rendező-író végső változatát,

1997. augusztus 1-jén, pár nappal Moszkvába tervezett munkatalálkozójuk előtt meghalt.) Monsaingeon a könyv elején leírja, milyen furcsamód érkezett Richtertől a felkérés valamiféle biográfiai együttműködésre. „– *Maestro szeretné, ha Bruno megcsinálná az életrajzát. – Ezt mondta? – Igen, az előbb voltam a szobájában, és azt kérte, adjam át magának ezt az üzenetet: szeretné, ha megcsinálná az életrajzát.*” Ez a beszélgetés Richter utolsó éveinek egyik bizalmasával, Milena Borromeóval zajlott le a párizsi Majestic Szállóda halljában. Nem csoda, hogy Monsaingeon elhűlt, nem tudta mire vélni a dolgot, szinte elakadt a szava. Évek óta kerülgeti Richtert, és noha a művész húsz évvel ezelőtt éppen az ő párizsi lakásában próbált Kocsis Zoltánnal, sosem tudott igazán közel kerülni hozzá. Most mintha felcsillanna a lehetőség, ám az ezt tartalmazó üzenet fölöttébb abszurd. És a beszélgetés hasonló álomszerűséggel folytatódik. „– *Én nem vagyok életrajzíró... Én filmeket készítek, nem fogom »megcsinálni« valakinek az életrajzát, akit legfeljebb összesen tízszer látam az életemben. Muszáj találkoznom vele. – Senkit nem akar látni.*” Ez zsákutca, amelyből aztán egy Richternek címzett fax mutat kijáratot. Ebben Monsaingeon – véletlenül?, valami magasabb parancsnak engedelmességgel? – megemlíti Proustot, mégpedig az ELTŰNT IDŐ utolsó tötetét, és ez megnyitja számára a Proust-rajongó Richter szállodaszobájá ajtaját. Innen kezdve, csak nagyjából persze, happy ending: a film elkészül, a könyv sajtó alá kerül. Sikerült emléket állítani a század egyik legfontosabb előadóművészenek.

De szinte azonnal felmerül a kérdés: kinek volt ez fontos(abb)? Richternek, aki Milena Borromeo üzenete szerint csakis azért állt rá, mert meg akarta cáfolni, helyre akarta igazítani a róla keringő szörnyű pletykákat, torz állításokat? Vagy Monsaingeonnak, aki mintegy az életét tette a különféle művészporthék elkészítésére: „*Eddig sikerült eljutnom mindazokhoz a nagy muzsikuskhoz, akik fontosak voltak számomra, és nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy legyen értelme az életemnek.*” Ez eléggé forró vallomás és tökéletesen őszintének látszó. Azonkívül pontosan rögzíti a Monsaingeon által racionalisnak és normálisnak vélt hierarchiát: a nagy művészek adnak értelmet a teremtésre csak részlegesen képes emberek életének, nem pedig fordítva. Legkivált Eckermann akarta a Goethe-könyvet, nem a FAUST szerzője. De va-

jon őszinte volt-e Richter? Mindössze a megszállott helyreigazítási vágy motiválta, amikor kötélnek állt? Hát törődött valaha is a róla keringő pletykákkal? Törődött valaha is a külvilággal? Hisz a 95. oldalon felkiált: semmi dolog a közönséggel! De vajon van-e értelme a nagy művészeknek a közönség nélkül? Aligha, és nyilván Richterben is dolgozott a vágy: egyszer nem pusztán zongoristaként lépni a publikum elé, megmutatni, hogy élete valamivel több, de mindenképpen más is, mint pusztán zseniális helytűveregetés tapsviharok közepette. Lehetséges, hogy az előadó-művészet nem elég? Az interpretátor nem elég – önmagának? Lehet, hogy a jelentős előadó mindig többre vágyik, többre tör? (Glenn Gould – és persze a Richter által muzsikusként oly nagyra becsült Kocsis Zoltán – pályája mindenképpen égetővé teszi e kérdéseket.) És ekkor felmerül a fő kérdés, mely Monsaingeon kérdésében: „*lehet-e egy előadóművész zseniális? Tekinthetjük-e az interpretálást a zseni megnyilvánulásának?*” A probléma megint Prousthoz kapcsolódik, akit Monsaingeon idéz: amikor a regényíró által teremtett Berma nevű színésznő Racine Phaedrát alakítja, akkor a remekműből újabb remekművet teremt-e, saját interpretációs művészetének remekművét? És egyáltalán: mi az előadó-művészet? Fontos kérdések, de hagyjunk rá időt. Előbb a kötet felépítéséről.

A könyv két fő részből áll: RICHTER BESZÉL (magnóra vett beszélgetésekből álló, tematikus fejezetekre osztott szöveg), a FÜZETEK A ZENÉRŐL 1970–95 (Richter szabályosan vezetett „hajónaplója”, melyben zenei eseményekkel, koncertekkel, lemezhallgatásokkal kapcsolatos reflexióit rögzítette; a hatalmas orosz nyelvű anyagból Monsaingeon bő válogatást közöl). Ezekhez kapcsolódik a FÜGGELÉK, melynek legfőbb attrakciója a kissé keresett című A ZENE DON JUANJA, AVAGY RICHTER SZÁMOKBAN szakasz, ebben a művész okadatolt repertoárjáról tudhatunk meg érdekes-érdektelen adatokat, mit mikor hányszor játszott, hol stb. Mintegy „Richter számokba fojtva”, hogy egy másik, nem kevésbé zsnalisztaízü címet javasoljak a fejezetnek.

A főszöveghez különös mellékszál csatlakozik. Ez, amelyet most önkényesen harmadik résznek nevezek, nincs elkülönítve fizikailag, de az olvasó fejében valahogy önálló korpuszt alkot. A könyvben közölt rengeteg fényképről

van szó, mely sokkal több, mint pusztán illusztráció: végigbámulva őket, ki-ki megalkothatja a maga Richter-portróját. Persze aztán kiderül, hogy ez lehetetlen; legyen szöveg, legyen látvány, Richter megmarad enigmatikusnak.

Kezdjük tehát a fényképekkel. Már első átlapozásra feltűnő a képek sokfélesége, Richter arcának hihetetlen változékonysága, öltözködésének kiszámíthatatlansága. Személyes, budapesti szereplései során szerzett élményeink alapján azt gondolhatnánk, Richter maga volt a szertartásos koncertelegancia, szmokingban, megközelíthetetlenül, már-már mezeven, réveteg *jurogyivij*ként lépett a pódiumra. Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Ez a *jurogyivij* alapvető kategória az orosz kultúrában, amolyan szent eszelős (Wagner *PARSIFAL*-jának szóhasználatával élve a tiszta balga, „der reine Tor”), mondhatni, félkegyelmű, hogy most már konkrétan orosz példára is utaljak, aki látszólag kétféle sem tud számolni, ám tekintetére megnyílnak a létezés titkosabb termei, pillantása vesébe hatol, világokat fog át. Sok esetben – és ennek iskolapéldája Miskin herceg – a *jurogyivij* Krisztus szekularizált, de nem profanizált vagy banalizált alakmása. Kevés köze van nyugati rokonához, a *clown*hoz, aki nyilván a művészi alakjának egyik lehetséges szerepe az okcidentális kultúrában. Nem, a *jurogyivij*, ha színtiszta bohóccá válik, azonnal lesüllyed morális értelemben, és lakászerűvé alakul, lásd például Lebegyev alakját A FÉLKEGYELMŰ-ben, vagy még inkább Szmeryakovot, A KARAMAZOV TESTVÉREK gyilkos lakáját, és nyilvánvalóan afféle *áljurogyivij* Pjotr Verhovszkij, az ÖRDÖGÖK metelyes anarchistája is. (Felfelé is vezet innen út: *jurogyivij*ből válik szentté Zoszima sztarec vagy Tyihon az ÖRDÖGÖK-ből.) Persze védekező maszka, a valódi gondolatokat elrejtő álarc is a szentséges bohóccé, melynek különösen a szovjet világban nőtt meg a szerepe. (Dmitrij Sosztakovics életrajzírója, Szolomon Volkov magyarul is megjelent TESTAMENTUM című kötetében talán ezért elemzi *jurogyivij*ként a zeneszerzőt, aki – legalábbis Volkov szerint – számtalan állami díja mellett mindvégig megőrizte inkognitóját, műveinek mindig volt valami titkos üzenete, és amikor Babij Jar áldozatairól zenélt, valójában 1956 magyar hőseire gondolt stb. stb. Az öngazolások sora szinte végtelen. Volkov interpretációja nyilvánvalóan apologetikus.

Tehát Richter amolyan *jurogyivij*, ez volna

az egyik lehetséges portré. De azonnal megcáfolja egy másik, az ezzel kétségkívül némileg rokon figura – a bohém, a bohócos, a maszkabálos, a mulató Richter. E képeken cilinderekben látjuk, gomblyukában nem hervadó virággal, aztán egy asztalnál feleségével, Nyina Dorliackal és egy Bjelocerkovszkij nevezetű egyénnel, útban New York felé a Queen Mary fedélzetén, mindhárman álarcosbáli kalapban, szemmel láthatóan igen emelkedett (részeg?) hangulatban. Ha mindehhez hozzágondoljuk, hogy nevezett Bjelocerkovszkij a Richter mellé rendelt NKVD-sek egyike volt, fizetett picli tehát az amerikai koncertturnén, akkor igencsak meglepődünk: Richter gond nélkül mulatott ezzel a féreggel. *Jurogyivij*ként vajon? Aztán újabb alakmások következnek: egy másik képen kissé egzisztencialista külsejű potétaként látjuk, egy erkélyen áll, gengszteres-költős bőrkabátjában a falnak támaszkodik, és roppant sejtlemesen-selyemfiúsan mosolyog; lehetne Sztavrogin vagy Raszkolnyikov egy Dosztojevskij-filmből. Később láthatjuk dácásja ablakából kitekintve – az ajka fölötti bajuszpamacs miatt megdöbbenően hasonlít Hitlerre. Újabb kép: Richter kigombolt flanelingben, sapkában; amolyan munkáskülsejű egyén, ezt csak aláhúzza a háttérben látható fali hőmérő, akárha valamiféle vegyi üzemben volnánk – de mit kerestett itt Richter?! Vagy mégis egy lakásban fényképezték le? De melyikben? És jellemző rá ez a lakás vagy pusztán esetleges? A fényképgyűjteményből az is kiderül, hogy Richter hajlamos a színészkedésre: az egyik képen raktári munkásnak öltözik, Karajan-lemezeket targoncázik valahol. (Hogy nagy kedvvel-e, nem tudni; a „hajónaplóból” kiolvasható, hogy jóllehet nagyon nagy karmesternek tartotta Karajant, személyisége taszította.) Fölösleges újabb fotókat felidézni, a végeredmény röviden: ikonográfiaileg képtelenség bármiféle fogódzót találni, mely eligazítana Szyvjatoszlav Richter személyiségében.

És aztán az élete. Pontosabban az a töredékes életrajz, amely a magnófelvételekből kirajzolódik. Füst Milánnal is szólhatna persze Richter, hogy ugyanis neki sem volt életrajza, csak munkarajza, hiszen alig valami kézzelfogható, ami a privát életből mégis napvilágra került e kötetben. Ez leginkább talán a művész véralkatásával magyarázható, lévén Richter kimondottan visszahúzó, nem megnyilatkozó ember, aki utálta a zsurnalizmussal kapcsot

latos összes ügyet, mondván, az ember csak bepiszkolja a kezét, ha újságot vesz a kezébe. Ráadásul a könyv készült idején, 1995-ben Richter már fizikailag sem volt rendben, sokat betegeskedett. Mindamelletl valami mégis vonzotta a pódiumra. Nagyon jellemző, hogy amikor felkérték egy japán koncertturnéra, a következő, Thomas Bernhard drámaírói tollára méltó tervet szötte: elmegy, de alva, a párizsi szállodájában elaltatják, onnan taxival szállítják ki a repülőtérre, hogy aztán a tokiói hotelban felébredve gond nélkül vehesse bele magát a koncertezésbe. Mondani sem kell, hogy ebből nem lett semmi. Egyszóval: fölötébb ellentmondásos alkat volt a mi Szvjatosz-lav Teofilovicsunk. Egyrészt tehát szenvedett a koncertturnékkal járó hercehurcáktól, másrészt ellenállhatatlanul vonzotta a pódium, és vágyott a szereplésre. Talán ezért is beszélt végül oly sokat az életéről Monsaingeonnak. E monológ élete utolsó nagy fellépése volt. És talán azért is monologizált, mert nemcsak a mi számunkra, hanem önmagának is megfejthetetlen talány volt Szvjatosz-lav Richter; olyasvalaki, akinek „meg kellett csinálni az életrajzát”. Ő maga viszont képtelennek bizonyult erre.

A magnón előadott biográfiából valamiféle szabadságszerető vagabund, más megközelítésben egy gyökértelen, otthont soha nem lelő vándor képe bontakozik ki az olvasó lelki szeme előtt. Annyi szent, hogy korlátokat nemigen tűrt Richter már gyermekkorában sem. Jellemző, hogy voltaképpen autodidakta volt, noha apja kitűnő zenésznek számított – aki a század elején Bécsben tanult zongorát és zeneszerzést, és akinek Franz Schreker, ez a mára sajnálatosan elfeledett zeneszerző volt a legjobb barátja – mégsem tőle vett órákat, és rendszeres képzésben soha nem részesült. Az alapok elsajátítása után inkább maga játszott lapról, mindenekelőtt operákat, vagyis legkevésbé sem a „kis kezek, nagy mesterek” sorozat darabjait, nem is beszélve Czerny etűdjeiről vagy a skálákról. Stúdiuma tehát vagányos-bohémas volt, és később sem alakult másként. Valamikor a harmincas évek végén elhatározta, hogy elmegy Henrik Neuhaushoz, a legendás moszkvai konzervatóriumi tanárhoz. Hogy minden gond és szabályos vizsga nélkül fölvevtek, az kisebb csoda, ám annál nagyobb az, hogy sikerült is elvégeznie a tanszakot: mivel nem hallgatta az ideológiai tárgyakat,

többször is kicsapták, persze pótapja, Neuhaus mindig megmentette. Élete a konzervatórium után a szokásosnak megfelelően alakult: koncertek nyakra-főre, munka, munka szakadatlanul. Aztán az első prágai szereplés 1950-ben, később gyakrabban Budapesten. A nemzetközi áttörést az 1960-as amerikai turné hozza meg, ettől kezdve nyilvánvaló, hogy Richter az egyik legnagyobb élő zongorista. Haláláig már nem sok történik vele. Koncertek, folytonos utazás autón és vonaton, peregrinus-életforma, sehol egy biztos pont, szállodák, éttermek szakadatlan, mindennap más ágyban, mindennap más évőszközzel. Aztán saját fesztivál Tours-ban, ahol azzal játszott, akit szeretett. Stúdiólemezt nem sokat készített, viszont állítólag 3589 koncerten lépett fel.

Ja, és egyszer megházasodott. A függelék (noha persze kissé ironikusan) Don Juant említi, de aligha találhatunk még egy hírességet, akinek ily kevés köze lenne a nőcsábász spanyolhoz vagy Casanovához. Maga Richter a következőképpen emlékszik vissza a későbbi feleségével való első találkozásra. 1937-ben egy koncerten valaki Solvejg dalát éneklí Griegtől. „*A lélegzetem is elállt, olyan gyönyörűnek találtam. Ráadásul rendkívül szép volt, igazi hercegnő. Elkezdtem kérdezősködni a környezetemben: »De hát ki ez? Ki ez a nő?» Megmondták. Nyina Dorliac...»* Hamarosan összeházasodtak, de aztán külön lakásban éltek. Ennyi. És milyen jellemző, hogy először a hölgy hangja fogja meg Richtert, a külső iránti lelkendezés csak ezután következik. Richter erotikus életéről semmit sem tudunk meg, mint Gould, ő is szex nélküli embernek mutatkozik. Legalábbis a nőkel kapcsolatban. De férfiakról sem esik szó. Mintha Richter szűzként élte volna le az életét.

Életének meghatározó alakja apja volt. De itt valami rettenetes történt. Ami a töredékes, utalásokat is alig tartalmazó szakaszból (EGY SÖTÉT FEJEZET) valószínűsíthető: Richter anyjának még Odesszában, a háború alatt szeretője volt egy Kondratyev álnéven élő, német származású férfi, aki folyvást rettegett, hogy lelepleződik, így aztán az ugyancsak német származású vetélytársát, Richter apját jelentette föl, akit aztán a szovjetek ki is végeztek 1941-ben, a németek bevonulása előtt. Kondratyev feleségül vette az özvegyet, az új pár a németekkel együtt hagyta el a Szovjetuniót, hogy az-

tán Németországban telepedjen le. Kondratyev ismét nevet változtatott, és – ki hinné, hogy létezik ilyen vérlázító tett? – Németországban már Richterként peckeskedett. Mind ezt Richter jóval az események lezajlása után tudta meg, anyjával csak 1960-ban találkozott Amerikában.

Hát ennyi az élet, és ez bizony nem sok. Vagabundéria, bohémság, gyökértelenség, aszexualitás, magány. Mindez persze nem csoda, ha belegondolunk családja fentebb vázlatosan ismertetett sorsába. Richter egész életében apahiányt szenvedett, ezért ragaszkodott talán olyannyira Henrik Neuhaushoz: „*Volt valami a külsejében, ami erősen emlékeztetett apámra, csak sokkal könnyedebb változatban.*” Richter nem élt, élete a zongora mellett telt el.

Hát akkor most nézzük, hogy mit tapasztalt a zongora mellett, mit látott a kottaállvány mögül. Nem sokat. Más megfogalmazásban: mindent, csak ez nemigen hatott rá, vagy ha igen, beépült előadó-művészetébe, de onnan természetesen nem bányászhatja elő senki. És mit láthatott gyerekkorában és korai felnőttéveiben szülőházájában? Politikát mindenekelőtt, de az a legkevésbé sem érdekelte. Ez nem csoda, de az már igen, hogy minden jel szerint képes volt érintetlen maradni tőle. Mivel karriervágy nem fűtötte, soha nem pedálozott külföldi fellépésért, nyugati sikerért, ezért nem is volt zsarolható, a kultúra csinonyikjai könnyen lemondtak róla. Talán ők is amolyan *jurogyivij*nek értékelték Richtert.

Akkor hát mit látott művészként a zongora mellől? Ennek megválaszolására lapozzuk végig a FÜZETEK-et, az úgynevezett hajónaplóját, próbáljuk meg kideríteni, mi volt Richter interpretációs *ars poeticája*, mi tetszett neki és mi nem, és ami a lényeges, miért rajongott valamiért, vagy miért kárhoztatott valamit egy-egy előadásban. Itt megint sötétben tapogatózunk. Richter zenei megjegyzései bizonyos fókig ötletszerűnek, csapongónak tűnnek. Hosszas bűvárlás után mégis fellelhetünk bizonyos kristályosodási pontokat. Az egyszerűség kedvéért nézzük, mit tartott azokról a zongoristákról, akiket a legtöbbre becsült. Maurizio Pollini és Benedetti Michelangeli játéka Richternek túlságosan tökéletes: „*megint ez a totális perfekció, amelyből nemcsak az atmoszféra hiányzik, hanem (szerintem) az a báj is, amely elválaszthatatlan ezektől a prelűdöktől. Mindamelllett a szöveg fa-*

natikusan pontos visszaadása. Igazi perfekcionista. De azt hiszem, ez a fanatizmus és a hangszer iránti maximális igényesség akadályozza abban, hogy a fantáziája szárnyra keljen és valódi szeretetet fejezzen ki a mű iránt, amelyet ilyen tökéletesen játszik” (1978. december 22-i bejegyzés, Benedetti Michelangeli Debussy-lemezét hallgatva). De, vélhetnénk, koncert esetében módosul vagy árnyaltabb lesz az ítélet, hiszen lemezen sokkal könnyebben valósul meg „*a tökély barbarizmusa*” (Adorno). Nem, Richter a „saját”, Tours-ban rendezett fesztiválján adott Benedetti Michelangeli-hangverseny után is hasonlókat jegyez föl: „*Mint mindig, kifogástalan. Pontos szöveg. Tökéletes technika. Minden jég hideg. Fészes koncert. De nem érződik a zene szeretete.*” És még sorolhatnánk a hasonló nyilatkozatokat, legyen szó bár karmesterekről, énekesekről, hegedűsökről. A lényeg: ha hiányzott az előadásból a spontaneitás, a frissesség, a meglepetés, Richter hűvösen ítélt, és elutasította az interpretációt. Önmagát ugyanilyen kritériumok alapján bírálta, nyakra-főre előfordulnak az efféle bejegyzések: „*Mindig csalódott vagyok, amikor meghallgatom a saját felvételeimet, mert azt hallom, amit vártam. Csalódás, hogy nem találok bennük semmi frissességet, semmi meglepetést...*” (1970. november 24-i bejegyzés a saját Schumann-lemezét hallgatva.) Ellenpéldaként – elfogultságból – válasszunk egy magyart (noha számtalan más bejegyzése is ugyanide vezetne). Fischer Annie bécsi koncertje után jegyzi fel 1987 januárjában: „*Fischer Annie a nagyság szellemével áthatott, igazi mélységű, nagy művész. Brahms f-moll szonátája az egyik legszebb teljesítménye. Ami a néhány melléüstöt illeti, ki a nyavalyát érdekel (pardon).*”

Mindezek alapján azt látjuk, hogy Richter az interpretációban legkevésbé sem érdekelte a technika sem a szó köznapi, manuális, sem magasabb értelmében; nem érdekelte a technika mint a hangszeres játék nélkülözhetetlen eleme vagy mint a lemez készítés eleme, nem érdekelte mint a művészet közvetítésében fontos eszköz. (Talán ezért is állt oly makacsul ellen a filmzésnek.) Itt megint fontos a Glenn Goulddal való párhuzam, pontosabban ellentét. Gould azok közé tartozott, akik szívesen vettek részt egy film elkészítésében, ő – nyugati emberként – otthonosan élt a film és egyáltalán bármiféle technika világában, a tudomány vívmányait valóban pusztán eszközöknek tekin-

tette, melyek arra hivatottak, hogy tökéletesen közvetítsék a zenét a hallgatónak, ezzel egyidejűleg pedig lehetővé tegyék, hogy az előadó az elgondolható legideálisabb körülmények között fejthesse ki művészetét. (A koncertezést ugyanis – finoman szólva – nem tekintette kedvező médiumnak.) Gould felfogása e téren egyszerű és merőben pragmatikus, úgyszólván antiromantikus, noha önmagát előszeretettel nevezte az utolsó romantikusnak. Röviden: ha már itt vannak ezek a remek technikai kincsek, melyeket mi, emberek fejlesztettünk ki, miért ne éljünk velük, miért maradjunk meg a fejlődés egy alacsonyabb fokán? Ha a lemezen kiküszöbölhetők a manuális hibák, a nyikorgó pedál és egyáltalán a zavaró mellékkörülmények, miért ne élneink lehetőségeinkkel? Ám Richter makacsul idegenkedett a lemezkészítéstől, forgalomban lévő felvételei nagy része koncerten készült, melyeken, legalábbis szerinte, érződik a „frissesség”. Ezzel a felfogásával komoly ellentétben áll előadó-művészi ars poeticája, melyet a tükör antropomorfizálásának nevezhetnénk.

E felfogás lényege: az előadó csupán tükör, aki a zeneszerző elképzelését adja vissza. *„Az előadóművész tükör, és egy mű előadása nem abból áll, hogy az ember az egyéniségével megfertőzze a zenét, hanem hogy eljátssza a teljes művet, sem többet, sem kevesebbet.”* (Kiemelés az eredetiben, 182. oldal.) És még: *„Az előadóművész valójában a zeneszerző szándékainak pontos végrehajtója. Semmi olyat nem tesz hozzá a műhöz, ami ne lenne már eleve benne. Ha tehetséges, akkor általa egy pillantást vehetünk a mű igazságára, ami önmagában zseniális a műben, és ami általa tükröződik vissza.”* (192.) Elég nyilvánvaló az elmélet tarthatatlansága. Mert ha Richter elgondolása igaz, akkor az előadó-művészetben létezik valamiféle cél, melyet el lehet érni, mindössze tehetség (szerecsse?) kérdése az egész. E cél a zeneszerző elgondolásának megjelenítése. De Richter azt a kérdést már nem gondolja át, hogy a szerző elképzelése csakis az interpretátoron át válik világossá, amely ekként nem objektív, hanem előadónként változó. Vagyis nem gondolja át, hogy a tükör is része a zeneműnek, továbbá, miként maga a mű, része a kultúrának, vagyis a történelemnek. Nem kérni meg magától: ha igaz a tükörelmélet, akkor hogyan lehetséges, hogy vannak egymástól eltérő interpretációk, melyeket esetleg egyformán hitelesnek

vélünk? (Nem kérni meg, mivel nem gondolja át a mű történetiségét, mely az alapja a különféle interpretációk létének.) Mert ha vannak eltérő tükörök, akkor e tény alapjaiban töri szét a tükörteóriát. Ha igaz az elmélet, akkor hogyan lehetséges egyáltalán előadás, hiszen annak valami objektívra kell törekednie, márpedig az interpretáció nyilván valami szubjektív dolog. És láttuk, hogy Richter, amikor viszont abszolút perfekt előadással találkozunk (lásd az idézett Benedetti Michelangeli-esetet), akkor kárhozzatja a zongoristát tökéletes játékaért, sőt tökéletes szövegűségéért, vagyis éppen azért, mert a zongorista azon az estén éppen tükörként működik. Richter megvalósult elmélete kiöli az interpretációból a fantáziát, a költészetet, végső soron a művészetet magát. Ám ez az elmélet soha nem valósulhat meg. Így aztán Richter egy úgynevezett termékeny félreértés alapján zongorázott: azt gondolta, hogy mindössze az alkotó szándékát tükrözi, ám ennél többet tett, a kotta tükörében a hallgatóság Richter démonikus és zabolátlan személyiségével találkozhatott.

Mert Richter játékában még az olyan egyébként nem túlzottan becsült apróságok is megdicsőültek, mint Grieg vagy Csajkovszkij kisebb darabjai. A tükörelmélet mélyen demokratikus teória. Ha a cél a zeneszerző szándékának kibontása, akkor nincsenek nagy és kis zeneművek: ha az előadó tehetséges, *„akkor egy pillantást vehetünk a mű igazságára, ami önmagában zseniális a műben...”*, idéztük a döntő passzust. Ha a tükörelmélet igaz, akkor nincsenek zseniális művek, hanem mindössze zseniális előadók vannak. Ki hát a zseniális előadó? – kérdezte Monsaingeon a kötet elején. Richter játéka (és részben teóriája) alapján most azt mondhatjuk: zseniális előadó az, aki minél több zseniális pillanatot tud átélhetővé tenni a hallgatóság számára, mely momentumok mintegy függetlenek az adott mű értékétől. Vagyis a zenében lévő zseniális pillanatok ő maga, az előadó teremti meg.

Ha belegondolunk, Richter a lemezkészítés kérdésében is ellentmondásba került elméletével. Leegyszerűsítve a kérdést: a lemezen nincs melléütés, mert ha mégis akadna, az megsemmisíthető a vágás során – éppen ezt használta ki kíméletlenül Gould; Richter viszont számos kommentárjában említi (az előbb idéztünk egyet), hogy X. Y. játéka frenetikus

volt, noha sok hibával játszott. Ugyanakkor a technikai hibák iránti közönye ellene mond elméletének, hiszen egy melléütés nyilván nem tartozott a zeneszerző szándékai közé. Ha valaki melléüt, nem a kottát játssza, ergo az éppen aktuális tükör torzít. Hogy megint Glenn Gouldhoz térjünk vissza, világos tehát, hogy a nagy kanadai került a legközelebb a Richter-féle eszményhez, amikor ugyanis egy idő után kizárólag lemezeket készített, olyat hozott létre, mely megváltoztathatatlan, egy lemez minden lejátászakor azonos. Gould felvételein elvileg lehetetlen a melléütés, lemezeit számtalan felvételtől, olló segítségével hozta létre, ha valami nem sikerült, gondolkodás nélkül bevágott akár egyetlen hangot is egy lukas futamba. Amikor őt hallgatjuk, lemezeket hallgatunk, nem a művet – persze kérdés, mikor halljuk magát a művet, van-e olyan, hogy maga a mű? Egyesek azt állítják, hogy a zeneműhöz bizonyos fokig akkor jutunk a legközelebb, ha a kottát olvassuk puszta. De ez is csak illúzió, hiszen mindenki másként olvas, belül másként hallja a partitúrát. Másrészt: nincs az a fül, mely képes lenne felidézni (vagy előállítani) a Juilliard vonósnegyes, a Bécsi Filharmonikusok vagy éppen Richter és Gould hangját, frazirozását. (Közismert, hogy még a legnagyobbak is támaszkodtak az előadóra, Bartók soha nem adta nyomdába a partitúrát, mielőtt nem hallotta volna élőben a művét.) És még valami: a partitúrát olvasó fül nem téveszt, nem követ el hibákat, itt nem lehetséges melléütés, pontatlan belépés stb., ami a frissességet, a közvetlenséget öli ki a művészetből. Kiélezetten fogalmazva: a partitúraolvasás dokumentummá alakítja a zeneművet, vizsgálati anyaggá silányítja, vagy pusztá filológiai problémává redukálja. Gould ezt próbálta meghaladni: olyan tükröket készített, melyeket véglegesnek szánt, és ez részben sikerült, hiszen egy lemezt nem lehet megváltoztatni. Richter viszont vonakodott a stúdiómunkától, és felvételei nagy része élő, egy-egy darabból akár fél-tucatnyi is a piacon van, ergo minden felvétele más. Amiből az következik, hogy nem valósulhatott meg a tükörelmélet, pontosabban Richternek (és persze a hallgatónak!) több tükör is a birtokában van. És ez így van jól. Meg aztán: ki a nyavalát érdeklík a teóriák, amikor Richtert (Gouldot) hallgatja (pardon)?

Milyenek látta Richter önmagát? Erről ritkán beszél, ha mégis, sokatmondóan. Szostakoviccsal kapcsolatban ez olvasható: „*Egy ideg-góc volt és neuraszténiás. Lángész, de ő is teljesen őrült. Miért mondtam, hogy »ő is«? Én nem vagyok őrült, sőt a lehető legnormálisabb ember vagyok, hogy úgy mondjam. Talán szerettem volna őrült lenni. Mindig így van ez...*” Aligha lehetne ennél oroszosabban megfogalmazni valamit. Talán szerettem volna őrült lenni... „*Én nem hiszek... Én... én... hinni fogok Istenben!*” – kiált fel az ÖRDÖGÖK egyik mételyes eszelőse. Mert Richter alapjában igen naiv ember volt, szóval talán mégiscsak *jurogyivij*. Ezért is kerülte el az összetűzést a politikai hatalmakkal. Monsaingeon Ojsztrah-filmjét nézve megjegyzi: „*A filmben természetesen arra is számos utalás történik, milyen nehézségekkel küzdöttek a művészek a szovjet rezsim idején, milyen veszélyeknek voltak kitéve és milyen kényszereknek alávetve (párttagság stb.). Ami igaz, az igaz, de ez végső soron másodlagos...*” És micsonda naivítás kell a jövő koncertjeiről szótt ábrándjához, melyben megszűnik a belépőjegy, és a végén mindenki bedob valami pénzt a pódium szélén elhelyezett kalapba! És persze naiv volt a szó filozófiai, schilleri értelmében is. Naiv – azaz maga a természet. Melyet természetesen soha nem ismerhetünk meg.

Csont András

II

AZ ELŐADÓ-MŰVÉSZET UTOLSÓ ARANYKORA

„*Jól tudom, hogy nem értek a zenéhez, elismerem, hogy laikus vagyok, nem titkolom, hogy nem tartozom a zeneértők kiválasztott seregéhez*” – Kierkegaard szavaival (VAGY-VAGY. Gondolat, 1978, 87.) kell kezdenem, azonnal illendően bevallva, hogy legfőljebb a műbarátok széles táborába tartozom, akinek bölcsészkarri lecke könyve igazolja ugyan zeneesztétikai tanulmányok folytatását, ám tökéletesen tisztában vagyok vele, hogy a bennfentesek szemében ez kevés az üdvösséghez.

Az üdvösséghez legalábbis valamilyen e világi szentnek kell lenni, olyasvalakinek, mint például az 1997-ben elhunyt Szvjatoszlav Teo-

filovics Richter volt. Volt? Alaptalan vele kapcsolatban a múlt idő használata. Mióta meghalt, csak nálunk két könyv jelent meg róla (e mostani előtt Papp Márta összeállítása SZVJATOSZLAV RICHTER MAGYARORSZÁGON, Akkord Zenei Kiadó, 2001), s világszerte talán több lemeze látott napvilágot, mint élete során. Megszűnt a tiltás, nem háboroghat az előadó, kikerül az archívumokból minden felvétel, hangtechnikai tűréshatár alatti korongok csilapítják a rajongók újabb és újabb lemezek iránti éhségét.

Kicsoda volt tehát ez az ember, kinek személyisége legalább olyan titokzatos még ma is, mint előadó-művészi teljesítményének máig nem szűnő varázsa. Ha azt mondjuk róla, a huszadik század legnagyobb zongoristája volt, szinte senki nem kezd tiltakozni. Néhányan ugyan fölemlítik Glenn Gouldot, de ők is belátják, hogy összemérésük, mint mindenféle hasonlítgatás, értelmetlen. Maradjunk tehát annyiban: egyik legnagyobb kettőjük közül.

Bruno Monsaingeon, a kanadai származású muzikológus, Dietrich Fischer-Dieskau és David Ojsztrah, az énekművészet és a hegedűjáték géniusza után Richtert vette üldözőbe. A könyv előszavában részletesen elmeséli, miként sikerült ez a haditett, a sajtót, rádiót, tévét gyűlölő pianistát hogyan vette rá az együttműködésre, hogy kegyes csalással elrejtett kamera előtt beszéljen életéről, pályafutásáról. Ebből lett az ENIGMA címen ismert, televízióban vetített, videoszalagon megvásárolható film, majd a Richter halála után egy évvel franciául megjelent kötet, amely tartalmazta a dokumentumfilm szövegét, és kiegészült az előadó-művész zenei füzeteivel, melyekben saját, de főként mások hangversenyeiről, lemezfelvételeiről mondott nemegyszer gyilkosan ironikus s mindig kíméletlenül őszinte véleményt.

Kiderül-e ebből a valóban impozáns, igen részletes adattárral kiegészített könyvből, ki volt alanya az előadó-művészet történetében? A magyarországi Richter-rajongók széles táborá számára majdnem minden evidencia, amit ebben a kevés híján félezer oldalas kötetben olvashatnak. De vajon mit mond Monsaingeon munkája azoknak, akik életkoruknál fogva egyetlen hazai fellépésén sem lehettek ott, még a legutolsókon sem, a forró villanyégőt kicsavartató '91-es zeneakadémiai vagy

a koncert előtt lesifotósok által felidegesített Richter '93-as kongresszusi központi estjén.

Kiderül – előre elárulhatjuk, mielőtt nyomtatott szövegek alapján demonstrálnánk az eredményt –, jobb annak, aki személyesen legalább egyszer hallotta (és látta is!) őt. Bár ő maga, különösen pályafutása utolsó időszakában, csak elsötétített nézőtér előtt játszott, hogy semmilyen mellékkörülmény ne befolyásolja a hallgatókat, mégis látni kellett, amint – különösen ifjabb éveiben – szinte rohant a zongorához, hogy egy félszeg, már-már suta kis meghajlás után azonnal játszani kezdjen, szigorúan lerövidítve a tomboló szerzet hírnevének szóló zajos megnyilvánulásait. Alkalmasint már nem Szyjatoszlav Richter, a repülést gyűlölő, sokat autózó szovjet állampolgár jött ki a pódiumra, hanem a műsoron szereplő zeneszerző lépdelt oda a hangszerhez. Ő sosem magát játszotta, mint az utazó világsztárok közül oly sokan, mindig a zeneszerzőt „adta elő”. *„Magamnak játszom, és ha én elégedett vagyok, akkor a közönség is az. [...] Hogy egészen őszintén és kissé durván fogalmazzak: a közönséggel semmi dolgom.”* (95.) Radikális tagadás ez, gyökeres szembe fordulás mindazokkal a tradíciókkal, gesztusokkal, beidegződésekkel, melyet a közönségigény a koncertező művészekről hallgatolagosan megkövetelt.

Alázatos volt, mert olyan hangszeren játszott, amilyent a helyszínen talált. (Ráfizetett, amikor válogathatott a jobbnál jobb márkanevű zongorák között.) Alázatos volt, mert nem játszott el egy művet, ha szerinte valaki ideálisan megoldotta. Ezért nem vette műsorára sohasem például Chopin E-MOLL ZONGORAVERSENY-ét vagy Beethoven E-SZ-DÚR KONCERT-jét, mert azt tanárától, Henrik Neuhaus professzortól tökéletes interpretálásban hallotta. (Vajon az előadói alkatahoz annyira illő Brahms D-MOLL ZONGORAVERSENY-t kivel ismerte meg, hogy azt örök veszteségünkre sohasem játszotta el?)

Nem játszott ciklusokat. Nem szerette az ilyen-olyan összes felvételeket. Legyen az Schubert-impromptu, Chopin-etűd vagy Prokofjev TOVATŰNŐ LÁTOMÁS-ai. A harminckét Beethoven-szonátából huszonkettő szerepelt a műsoron. Kivételt csak a WOHLTEMPERIERTES KLAVIER két sorozatával tett, ennek a ciklusnak nem tudott ellenállni. Utált előre tervezni, hogy ekkor

meg akkor, itt meg ott, ezt és azt fogja játszani, mondjuk három év múlva egy adott napon, Japánban a HAMMERKLAVIER szonátát. Azt játszotta, amit már éppen tudott, és ott, amerre olykor hosszú utazása vezetett. Hozzánk is majdnem mindig váratlanul érkezett, átutazóban, pár napig időzve, előre meghirdetett program nélkül dugig töltve a koncerttermeket.

Ingyen is játszott volna, ha ezzel nem őrijtette volna meg különösen a nyugati hangversenyszervezőket. Szibériában utazván olyan helyeken is fellépett, ahol előtte legfőljebb az esztrádmuzsikát ismerték. Franciaországban pedig beleszeretett egy XIII. századi épületbe, és fesztivált szervezett egy jó akusztikájú pajta köré.

Szinte csupa lemondásból és tagadásból áll össze a portré, amelyet magáról ad. Ilyen egyszerű volna? Ennyiből alakul ki a nagy előadó-művész egyénisége? Ez a titok? Hiszen ez könnyen utánozható, ha valaki erős jellem. Természetesen a titok igazából a veleszületett tehetség. De hát az vagy istentől van, vagy a természet adománya (válassza ki mindenki a számára elfogadhatóbbat). Ha valaki áldott tehetség, világhírű lehet, de nagy művész nem mindig. Richter azt a többletet tudta/tanulta, hogy nem kell mindenáron híresnek lenni. Untig elég, ha ketten tudják az emberről, hogy kicsoda, ő maga meg az őt irányító szellem. A XX. század művészetében talán egyedül Rilke műveiből, nem utolsó sorban levelezéséből rajzolódik ki hasonló szellemi portré, mint a Richteré. Mindkettőjükben volt valami éterikus, nem e világi, mégis realitásokhoz kötött, ember által még elérhető, meghódítható erkölcsi-szellemi tudás. Annak a bizonyos „erősebb lét”-nek a közelsége, a DUNIOI ELÉGIÁK magaslata. Meghallották zongorájának hangját az angyalok, s pusztulás nélkül úszhattuk meg a találkozást. A spirituális, az égi, a szellemi materializálódott, közénk szállt, elérhetővé vált.

Zenei fizeteiben egyetlen szóval sem írja Richter, ám mintegy titokban felosztja az általa ismert, hallott előadókat művészekre és sztárokra. Nem osztályoz, nem kategorizál, csak kimondja, amit gondol. Minősítései nincsenek tekintettel semmiféle mások által kialakított rangsorra. Nem érdekli a szakmai közvélemény, a hivatásbeliek vélekedése, de a rajongó sznobokéra éppúgy fitymet hány. Az eladási statisztika, a koncertek száma pedig teljes-

séggel hidegen hagyja. Akkor hát mi a fontos számára? Egyedül a hangzás. Megszólal-e az adott zeneszerző az előadó tolmácsolásában vagy sem. Egy 1971-es feljegyzésében írja: „...sok hallgató mostanában nagy jelentőséget tulajdonít a technikai minőségnek. Szerintem azért, mert jobban értik és jobban szeretik, mint a zenét. Egyszerűen képtelenek egy interpretáció valódi értékét felbecsülni. Ez századunk, a gépek és a technika évszázadának visszatükröződése. Az emberek még jobban eltávolodnak a természettől és az őszinte emberi érzelmektől... és lassan maguk is gépekké változnak”. (222.) Hogy tanára és mestere, Neuhaus milyen nagy hatással volt rá, tudjuk, de mint előadót is sokra tartotta, éppúgy, mint a kiszámíthatatlanul szeszélyes Marija Jugynát, aki az egykori szovjet zenei élet szent szörnyetege volt. S nem felejtette el ifjúsága jó pajtását, Anatolij Vegyernyikovot, akivel diákkorukban rengeteget négykezeseket, s egyetlen közös felvételük, Bach KÉTZONGORÁS KONCERTjének lemeze, ma is afféle etalon.

A világhír nem hatja meg. Szíve közepébe csak azok a muzsikuskok kerülnek, akik aláztosak, akik keze alatt vagy hangján megszólal valami az eredeti szándékokból. A karmesterek közül ilyen a mostanában újra felfedezett Mravinszkij, az elfeledett Sanderling, a nem eléggé méltányolt Carlos Kleiber, no és mindenekelőtt és felett – politika ide vagy oda – Wilhelm Furtwängler. Divatos, sztárolt karmesterektől igencsak ózdkodik, aki viszont nagyot teljesít, felmagasztosul nála. Pró és kontra két lemezfelvétel története. Beethoven C-DÚR VERSENYMŰ-VÉNEK bostoni stúdiófelvétele után Richter annyira el volt ragadtatva a zenekari kísérettől, hogy nem áttalott kezét csókolni a dirigensnek, Charles Münchnek. Az őt kísérő NKVD-s a haját tépte, hogy egy öntudatos szovjet állampolgár hogyan sülyedhet ilyen mélyre. (Bővebben lásd: 145.) A másik eset is Beethovenhez kötődik. Négy világsztárral vették föl a HÁRMASVERSENY-T. Közülük kettő – Richter és David Ojsztrah – muzsikusként viselkedett, ám Rosztropovics átvette a karmester, Herbert von Karajan allűrjeit. „*Förtelmes felvétel lett belőle, amittől teljes egészében elhatárolom magam. Ami magát a felvételi időszakot illeti, emlékeim szerint valóságos rémálom volt számomra. Háború dúlt, az egyik oldalon Rosztropovics és Karajan, a másikon Ojsztrah és jómagam. Rosztropovics kezét-lábát törte, hogy mindent megcsinál-*

jon, amit Karajan kért, pedig Karajannak felületes és nyilvánvalóan téves felfogása volt a darabról, amelynek egyébként nincs jó híre, de én nagyon szeretem.” (158.)

Egy titokra is fény derül. Monsaingeon filmjét nézve a laikusok is megtudhatták, amit az értő füllel hallgatók már korábban, de zenei füzeteinek olvastán végképpen megtudunk, hogy Richter nem szerette Mozartot. Akit a lemezpiacon forgalomban lévő s így újra meg újra meghallgatható felvételei (főként a zongoraversenyek, a JEUNEHOMME és az 595-ös Köchel-számú B-DÚR) nyomasztóan nem jött volna rá erre, most végérvényesen az ő szájából, illetve tollából hallhatta-olvashatta, nem tud mit kezdeni a zenetörténet egyik legnagyobb géniuszának kompozícióival. Akkor inkább Haydn, akit viszont nemcsak tisztel, egyenesen imád. Van ebben a választásban jó adag felfedeztetési szándék; az agyonjátszott, olykor meghamisított Mozart helyett (vagy mellett) hallgassuk olykor a papának gúnyolt, félreértett muzsikus darabjait is. Persze Richter még így, felszívvel is ezerszer jobb Mozartban, mint némely világsztár a maga bravúrstiklijével, elkenéseivel, egyéneskedéseivel.

Mi, magyarok is jócskán szerepelünk a kötetben. Talán nem olyan sokszor, mint azt előre elképzelénk. Nyoma sincs például a szövegben a nálunk legendássá lett 1954-es budapesti fellépéseinek. Nézzünk szembe a tényekkel: nem Budapest, hanem a csehszlovákiai Teplice, majd Prága voltak az első külföldi városok, ahol Richter koncertezett. (De hát a lipcsei Bach-verseny 1953-as megnyerése is legenda, amit a zenei adattárak tévesen görgetnek magukkal.) Anélkül is van elég magyar vonatkozás. Fischer Annie, Ferencsik János, Kocsis Zoltán, Ránki Dezső többször előfordul – szinte kivétel nélkül pozitív értelemben, csak Kocsis hajszolt tempójú Bach-zongoraverseny-felvételeire tesz egy-két rosszálló megjegyzést. Másokra (pl. Kadosa Pál) tett epés megállapításai kimaradtak a magyar fordításból.

A kötet amúgy is hozzászoktat szerzője nyers stílusához. Ha valaki, akkor Szvjatoszlav Richter megengedhette magának a szépítevés nélküli fogalmazást. Nem is közkinccsé váló, hosszú időre mintaértékű előadó-művészi tevékenysége miatt, hanem azért, mert önmaga kezdte a szigort. A könyv telis-tele van ko-

rábbi felvételeinek kivesézéseivel. „Kétségtelenül nem egészen értéktelen, de van benne néhány kétes hang. Mint mindig!” (365.) Az efféle megjegyzés, mint ez a Liszt MEFISZTÓ KERINGŐ-jére vonatkozó, még az enyhe dicséretet sorába tartozik. Az el nem érhető tökéletesség hajszolása vezet odáig, hogy mindenben hibát keres: „...nem szeretem magamat...” (387.), írja a HAMMERKLAVIER londoni előadásán meditatva 1990-ben.

Monsaingeon kötete nem egyhuzamban olvasásra való. Afféle állandóan forgatható vezérkönyv, elsősorban Richter felvételeihez, de a XX. század második fele előadó-művészetének is hasznos útmutatója. Kirajzolódik belőle Richter már-már gyermeki rajongása kedvenc zeneszerzői (Wagner, Rimszkij-Korszakov) és előadóművészei (Dietrich Fischer-Dieskau, Oleg Kagan) iránt. Azt is megtudjuk például, hogy mennyire nem szerette a rendezői színház kóros kinövéseit, a zeneellenes színpadi és operai produkciókat. Aki hetvenhetedik évében azt mondja magáról, „*még mindig növendék vagyok*” (397.), annak zenei és más művészeti megnyilatkozásait hitelesnek kell elfogadnunk.

A könyv egyetlen hiányossága, hogy a bőséges s néhol már fölösleges statisztikákat és grafikonokat tartalmazó függelékben nincs diszkográfia. Van ellenben összeállítás a teljes repertoárról: kitől mit mikor és hol játszott hat évtizedes pályája során. Budapest elég előkező helyen áll a világvárosok ranglistáján, s ha hozzáadjuk nagyvárosainkat (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Szombathely, Veszprém), ahol szintén megfordult, olykor nem is egyszer, mégis levonhatjuk a következőt, talán nem csak azért koncertezett annyit nálunk, mert hosszú autótújtain nem tudta elkerülni Magyarországot. (Bár, jegyezzük meg, 1973-ban már igencsak epésen ír fővárosunk visszatetsző változásairól, vö. 239.)

Utolsó magyarországi koncertjén egész este Grieg-et játszott, a LÍRIKUS DARABOK-at. A budai Kongresszusi Központ félhomályában, a hajdani Némethölgyi temető rég porladó csontjai fölött tündérek táncát lestük meg, pillangók röptén ámultunk, tenyeres-talpas parasztinduló nyomdokain lépkedtünk, erősödő, majd tompuló harangszó terelt együvé. Amint közeledtünk a válogatásában megele-

venedő zenei fantáziák vége felé, a búcsúzás hangulata lett úrrá a teremben. Eltűntek a koboldok, csend ült az erdőre, a fájó emlékezés hangjai rezdültek a zongora húrjain. A végső szavakat tolmácsolta – a legérvényesebbeket, a végletekig letisztult zenei és emberi igazságokat. Rádást nem adott, a hosszan tartó taps ellenére sem.

Kelecsényi László

HASADT EGÉSZ

Beethoven: az öt zongoraverseny

Pierre-Laurent Aimard, Európai Kamarazenekar, vezényel Nikolaus Harnoncourt

Teldec Classics 0927 47334-2 (3 CD)

Ha a zenehallgató azt tapasztalja, hogy a klaszszikus repertoár százszor hanglemeze rögzített alapműveinek egyikéből százegyedszer is felvétel kerül a boltokba, önkéntelenül teszi fel a kérdést: miért? A kiadók persze készülnek a kézenfekvő válaszokkal, melyekből Pierre-Laurent Aimard és Nikolaus Harnoncourt Beethoven összes zongoraversenyét tartalmazó új CD-je esetében kettő is kínálkozik. Az első szerint az alapmű azért alapmű, hogy folyamatosan kapható legyen, vagyis mindig legyenek belőle új kiadások. A második nyilvánvalóan a *meglepő találkozás* tényét nyomatékosítja: Aimard és Harnoncourt közös zenélése értékes újdonság, esemény a zene világában, amelyre fontos odafigyelnünk, hiszen friss, eredeti tanulságokat gyümölcsözhet, s ez éppen agyonjátszott művek esetében jelentős nyereség.

A lemez kísérőfüzetében két írás olvasható. Az egyiket maga a szólista jegyzi, s címe szerint ez az imént felvetett kérdésre siet választ adni: *Mi indokol egy újabb teljes felvételt Beethoven zongoraversenyéből?* Aimard elbeszéli, hogy Harnoncourt, miután hallotta őt – többek közt – egy Beethoven-szonáta előadójaként, felkérte, készítsék el közösen az öt zongoraverseny felvételét. Eszerint tehát a karmestertől származik a kezdeményezés. Nincs okunk arra, hogy kételkedjünk az állítás hitelében, ám azt

sem indokolja semmi, hogy naivabbak legyünk az átlagosnál: a szólista személyének kiválasztása mögött éppúgy állhat lemezkiadói rábeszélés, amelynek – némi megfontolás után – a dirigens esetleg engedett. Mert ne feledjük, Harnoncourt karrierje és sorsa összetett. Kétségtelen, hogy az utóbbi fél évszázad zenei interpretációtörténetének nagy forradalmára ő, ám mint minden olyan szerencsés (?) forradalmár, akinek eszmerendszere még életében intézményesült, immár több évtizede Harnoncourt is az *establishment* része: neki magának is alkalmazkodnia kell a zeneipar törvényeihez. A zeneipar s az ezt mozgató menedzseri szemlélet, a *public relations* katekizmusa szerint pedig éppen az Aimard & Harnoncourt típusú sokkoló párosítások kelthetik fel azt a figyelmet és érdeklődést, amely ma, az iparág aggasztó recessziója idején egy új hanglemeszprodukciónak úgy kell, mint éhezőnek a falat kenyér. Yvonne Loriod egykori tanítványa, az Ensemble InterContemporain volt tagja, a negyvenhat esztendőes Pierre-Laurent Aimard tevékenységéhez pályakezdése óta *nem* Haydn, Mozart és Beethoven, inkább századunk nagyjai: Pierre Boulez, Karlheinz Stockhausen, Ligeti György és mindenekfelett Olivier Messiaen nevét kapcsolja a zeneszerető közönség, Harnoncourt-t pedig a historikus régi zenei előadópraxis (éppen Aimard szavával) „*pá-pá*”-jaként tartja számon a köztudat. Két egymástól távoli, egymással ritkán kommunikáló világ követői ők, együttműködésük korántsem magától értődő, inkább különleges, formabontó ötletnek tekinthető, s az eredmény kiváltképp akkor lehet izgalmas, ha tudjuk: maga Harnoncourt volt az, aki lelkesedett a zongoraművész Beethoven-interpretációjáért.

Milyen tehát az eredmény? Az olvasó talán sejti már: azért időztem a szokottnál hosszabban az előadók kiválasztásának kérdésénél, mert *nem* érzem úgy, hogy a felvétel igazolná a hozzá fűződő várakozást. Ennek a lemeznek az lehetett volna a legnagyobb zenei attrakciója, ha a két muzsikusk világá egyesül, megszüntetve a kettő közötti határvonalat – ehelyett a felvételen valóban két világ hallható, két jól körvonalazható, elkülönülő teljesítmény: a zenekaré (= a karmesteré) és a szólistáé. A kritikus mindkettőről megfogalmazhatja véleményét – s a két vélemény korántsem lesz hasonló –, de

aligha írhat *egységesen* a produkcióról. Hasadt egészként áll előttünk a Beethoven-zongoraversenyek tömbje: olyan sorozatként, amelyben (bármit nyilatkozzanak is a művészek) nem jött létre igazi, termékeny konszenzus a produkció két legfontosabb résztvevője, a karmester és a szólista között.

Kezdjük Harnoncourt-ral. Az ő felfogásában a zenekari textus értelmezésének kimondva-kimondatlanul van egy olyan funkciója, amelyet így írhatnánk körül: a beethoveni versenyműkíséret emancipációja. Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a versenyműkíséret többé nem kíséret. Aimard ugyan a maga értelmező kommentárjában arra helyezi a súlyt, hogy kettejük közös elképzelése a zongorát a zenekari hangzás kontextusába helyezve megpróbálta fölerősíteni a szólóhangszer és a zenekar kamarazenei jellegű párbeszédét, a hallgató (legalábbis e sorok írója) azonban korántsem ezt érzi perdöntőnek, sokkal inkább azt, hogy maga a zenekari megnyilatkozások jelentősége nő meg grandiózusan. Ez azért fontos, mert a hagyomány Beethoven zenekari művészetét, a zeneszerző orkesztrális önkifejezésének területét kézenfekvően a szimfóniákkal és csakis azokkal azonosítja, Harnoncourt pedig (némi túlzással) mintha azt mondaná: tessék, itt van öt újabb szimfónia. Persze egyáltalán nincs itt öt újabb szimfónia – már csak azért sem, mert ezek a művek háromtételűek, és a tételek formája is merőben más, mint a szimfóniáké –, de az a jelentőség, az a szuverenitás, az a súly és diadalmas erő, amellyel az Európai Kamarazenei Nikolaus Harnoncourt keze alatt megszólal, szinte automatikusan a szimfóniák magával ragadó élményét hívja elő az emlékezetből összehasonlítási alappal.

Mindezzel azt is előlegeztem, hogy a historikus sztereotípiákban gondolkodó lemezvásárló számára mindenképpen meglepetés ez a felvétel. Mit vár a papírformától az imént jellemzett zenebarát? Leginkább talán azt, hogy a zenekar – mintegy szembehelyezkedve a Furtwängler, Walter, Klemperer, Karajan névvel fémjelzett korszak hangzásideáljával – kicsi lesz, takarékos hangzású, transzparens és mozgékony, és mint arról már szó esett, zenei megmozdulásai erősen kamarazenei jellegűek, vagyis a párbeszédet, a drámát, a folytonos

interakció élményét húzzák alá. Nos, Harnoncourt zenekara valóban mozgékony, de korántsem kicsi: megszólalásmódja hatalmas, erős, robusztus, hangzása tömör, de telt és gazdag, hangsúlyai jelentősek és indulatosak. És ami a legfontosabb: a kifejezést mindvégig szenvedély, lobogó tűz, individualitás jellemzi. Ennek eredményeként érdekes fordulatnak leszünk tanúi. A versenyművek rendszerint egy kollektíva (a zenekar) és egy individuum (a szólista) párbeszédét állítják elénk. Ez esetben a két fél közül az, amelyik a közösséget reprezentálná, Harnoncourt fejedelmi ereditiségű vezénylese jóvoltából határozottan és egyértelműen *egyénként* lép elénk.

És hogyan viselkedik az, akinek az egyént kellene megjelenítenie? A magam rezignált tapasztalata az, hogy a pompás zongorista, Pierre-Laurent Aimard játéka éppen ezen a téren: a személyes mozzanatok dolgában marad adósunk. Ne vitassuk el a világhírű francia pianistától azt az érdemet, amely valóban sajátja: az a zenehallgató, aki a Messiaen-művek vagy Ligeti etűdjei, e technikai szempontból hallhatlanul nehéz kompozíciók bravúros előadásának emlékével közeledik a Beethoven-zongoraversenyekhez, nem csatlakozik, legalábbis abban nem, hogy a kitűnő virtuóz fölényesen birtokolja és makulátlanul reprodukálja az öt magánszólam kottaszövegét. De ha már a *virtuóz* szót használtam: virtuozitásából éppen az a két mozzanat hiányzik, amely előadásmódját varázssá tehetné. Az egyik a hódítás, az erotikus atmoszféra megteremtésének képessége – ettől a pontos-gondos, intellektuális Aimard világa fényévekre esik. Nem szívesen evezek zenekritikában az anekdotázás vizeire, de egy idevágó szállóige tökéletesen megvilágító erejű. Egy (ma már nem élő) magyar zongoraművészt jellemzett így évtizedekkel ezelőtt fiatalabb pályatársa: *X. Y. tanár úr szigorúan, de igazságosan zongorázik...* Aimard esetében ezt a szigorú, de igazságos zongorázást halljuk – sajnos. A másik nagy hiány a személyes érdekelttség: azé a mély és elhatározó kapcsolat a művel, amely nélkül semmilyen kompozíciót nem érdemes eljátszani, kivált lemezre venni, s amelynek hiánya Aimard esetében annál kínosabb, mivel Harnoncourt vezényletét, mint jeleztem, szinte szétfeszíti az izgalom, a lázas, felfedező elkötelezettség, amellyel rá-

veti magát a Beethoven-versenyművek zenekari szakaszaira. Engem őszintén szólva mellbe vágott, hogy a kísérőfüzetbeli Aimard-írásban a zongoraművész *csatalovak*nak nevezi a Beethoven-zongoraversenyeket (magyarul a *csatáló* többnyire *vén*, és lám, úgy látszik, a jelzős szerkezet lehetősége a német fordítónak is eszébe jutott, mert az ő változata a nem épp udvarias *eine Aufnahme dieser alten Schlachtrösser* fordulatot tartalmazza...), ám miután megismerkedtem a felvételekkel, rájöttem, hogy freudi elszólás esete forog fenn: a lemezen hallható előadásmód valóban arról tanúskodik, hogy a művésznek nincs mélyebb köze ezekhez a kompozíciókhoz.

Ha korábban azt állítottam, hogy Harnoncourt keze alatt a zenekar, a kollektíva sugárzóan személyes, egyéni teljesítményt nyújt, úgy ez fordítva is igaz: Aimard zongorajátéka a személyes mozzanatok deficitje folytán átlagos-sá, mintegy kollektívává válik. Így *szoktak* Beethoven zongorázni *általában* különféle rangos zongoristák – de persze nem olyanok, akik zeneileg-szellemileg Nikolaus Harnoncourt-ral azonos súlycsoportba sorolhatók. És ezzel a lényeghez érkezünk: Harnoncourt és Aimard közös Beethoven-produkciója két, szellemikben nem egyenlő partner vállalkozása, ez magyarázza, hogy részben siker – részben kudarc. Aimard játékában folyamatosan feltűnik a hang csengésének hiánya: ez a megszólalásmód színében, zamatában sem kommunikatív, nem szólítja meg a hallgatót. Erő helyett a zongoraszólamban gyakorta keménységgel találkozunk. Jó néhányszor hasonló jelenséggel szembesít a ritmika értelmezése: a zongoraművész az egyenletes ritmusú, virtuóz, figuratív szakaszokba sokszor mintha beleunna – elkezd minden ok nélkül sietni, az előadásmód észrevétlenül átsiklik valamiféle „etűdözésbe”. Ugyanezek a részletek a zenekar előadásában célirányosak és dinamikusak, tele vannak törekvéssel és feszültséggel. Nemezszer darabosak a cadenzák – hiányzik belőlük az önfelmutatás öröme.

Befejezésül néhány észrevétel a művek közötti különbségtétel területéről. Nem szeretném azt a látszatot sugallni, mintha Pierre-Laurent Aimard „többszerűen” értelmezné a Beethoven-zongoraversenyeket, és egyformán olvasná az öt különböző súlyú-karakterű kompo-

zíción. Erről természetesen nincs szó: a figyelmes hallgató könnyen észreveszi, mi tartozik össze a lemezeken, és hol húzódnak a törésvonalak. A két első kompozíció, a C-DŰR és a B-DŰR esetében (egyébként a lemez – csak helyeselhető módon – helyreállítja az eredeti sorrendet, és *elsőként* prezentálja a hallgató számára a B-DŰR, majd *másodikként* a C-DŰR KONCERT-et) érzékelhető mű és előadói személyiség között a legnagyobb távolság: az a benyomásom, Aimard számára ez a két opus a klasszikus konvenció képviselője, a mozarti versenyműmodell kivetítése szélesebb műfaji vászonra, s mint ilyen, eleve nem nyújt érdekességet a „modernség” iránt elkötelezett interpretátor számára. A további három kompozíció lényegéhez kétségkívül közelebb férközik a zongoraművész. Három tételben *majdnem* megszűnik az idegenség érzete. Az első a 3., C-MOLL ZONGORAVERSENY nyitótétele: itt nyilvánvalóan a drámai-tragikus alapmagatartás kínál olyan többletet, amely elég vonzó a Pierre-Laurent Aimard-hoz hasonló alkatú, elmélyült és elemző hajlamú muzsikusk számára. A két másik az 5., ESZ-DŰR KONCERT első és harmadik tétele: a nyitó Allegroból az előadói személyiség szinte teljesen lefedti a művet, sikerül megvalósulnia annak a grandiozitásnak, amely ezt a zenei magatartást táplálja-élteti. A Rondóban ez *majdnem* sikerül: megvan az erő, de hiányzik az öröm önfeledtsége. Aimard, úgy tetszik, éppúgy nem az öröm művésze, mint ahogyan a humornak sem mestere – részint ez utóbbi fogyatékosága akadályozza az első két versenymű fináléinak nedvdús tolmácsolásában. És ami a legnagyobb csalódás: a G-DŰR ZONGORAVERSENY. Az öt Beethoven-koncert közül kétségkívül ez a legeredetibb, legizgalmasabb, leginkább rendhagyó, gondoljunk csak a nyitó Allegro moderatót indító *in medias res* zongoraszóoló vallomásos közvetlenségére, a barokk operák *ombra*-jeleneteit felelevenítő Andante con moto drámai párbeszédére vagy a finálé ditirambikus ritmusorgájára. Mindez Pierre-Laurent Aimard-t, úgy látszik, nem vonzotta eléggé: a művet úgy játssza (gondosan kidolgozva, tisztán, tagoltan, szépen), mint a nagy többség, az „átlag” – számára a mű a jelek szerint egy maradt a „csatalovak” közül.